

СУХАНШИНОСӢ

МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИӢТИ БА НОМИ
РӢДАКИИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМӢОИ
ТОҶИКИСТОН
2023, №1

СЛОВЕСНОСТЬ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ИНСТИТУТА ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ
РУДАКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
ТАДЖИКИСТАНА
2023, №1

SUKHANSHINOSI

ACADEMIC JOURNAL
THE INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE
NAMED AFTER RUDAKI OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF TAJIKISTAN
2023, №1

ДУШАНБЕ – 2023

ISSN 2308-7420

СУХАНШИНОСӢ

Маҷаллаи илмӣ

2023

№ 1

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ
РӮДАКӢ

*Маҷалла соли 2010
таъсис ёфта, дар як сол
чор шумора нашр
мешавад.*

Муассис: Институти забон ва адабиёти ба
номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон

Сардабир
д.и.ф. Аскар ҲАКИМ

Муовини сардабир
н.и.ф. Абдурахмон АБДУМАННОНОВ

Дабири масъул
Лутфулло ШАРИФЗОДА

Нишонии мо: 734025, шаҳри Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 21, Институти забон ва
адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
хучраи 26, дафтари маҷаллаи «Суханшиносӣ»,
тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Шохиси (индекси) обуна дар феҳристи
«Почтаи тоҷик» -77755

<https://sukhanshinosi.iza.tj>

E-mail: suhansinosi@gmail.com

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии
Тоҷикистон бори нахуст 5-уми апрели 2012
таҳти № 0098/мҷ, бори дуюм 12-уми ноябри
соли 2015 таҳти № 0095/мҷ ва бори сеюм 7-уми
сентябри соли 2017 таҳти № 023/ МҶ-97 сабти
ном шудааст.

Ҳайати таҳририя:

Фарангис ШАРИФЗОДА
(директори ИЗА АМИТ),
Носирҷон САЛИМӢ
(узви пайвастаи АМИТ, д.и.ф.),
Султон Ҳасан БАРОТЗОДА
(узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Сайфиддин НАЗАРЗОДА
(узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Саҳидод РАҲМАТУЛЛОЗОДА
(узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Абдунабӣ САТТОРЗОДА (д.и.ф., проф.),
Олимҷон ҲОҶАМУРОДОВ (д.и.ф., проф.),
Равшан РАҲМОНӢ (д.и.ф., проф.),
Умриддин ЮСУФОВ (д.и.ф.),
Ҳоким ҚАЛАНДАРӢН (д.и.ф.),
Ҷамила МУРУВВАТИӢН (д.и.ф.),
Шодимуҳаммад СӢФИЗОДА (д.и.ф.),
Абдуҳолиқ НАБИЕВ (н.и.ф.),
Абдуламин МАЖНУНОВ (н.и.ф.),
Азиз МИРБОБОЕВ (н.и.ф.),
Беҳрӯзи ЗАБЕҲУЛЛО (н.и.ф.),
Сайфиддин МИРЗОЕВ (н.и.ф.),
Шамсиддин МУҲАММАДИЕВ (н.и.ф.),

Ҳайати мушовара: Масъуди МИРШОҲӢ (Фаронса),
Шариф ШУКУРОВ (Россия), Алӣ АКБАРШОҲ
(Ҳинд), Александр ХЕЙЗЕР (Олмон), Садрӣ
САӢДИЕВ (Ӯзбекистон).

Душанбе © Институти забон ва адабиёти ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон, 2022.

Маҷаллаи илмӣ «Суханшиносӣ» ба Феҳристи
маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти
Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид шудааст.

Научный журнал

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ
РУДАКИ

*Основан в 2010 г.
Выходит четыре
раза в год*

Учредитель: Институт языка и литературы
имени Рудаки Национальной академии наук
Таджикистана

Главный редактор
д.ф.н. Аскар ХАКИМ

Заместитель главного редактора
к.ф.н. Абдурахмон АБДУМАННОНОВ

Ответственный секретарь
Лутфулло ШАРИФЗОДА

Редакционная коллегия:

Фарангис Шарифзода (директор ИЯЛ НАНТ),
Носирджон Салими (академик НАНТ, д.ф.н.),
Султон Хасан Баротзода (член-корр. НАНТ,
д.ф.н.),
Сайфиддин Назарзода (член-корр. НАНТ,
д.ф.н.),
Сахидод Рахматуллозода (член-корр. НАНТ,
д.ф.н.),
Абдунаби Сатторзода (д.ф.н., профессор),
Олимджон Ходжамуродов (д.ф.н., профессор),
Равшан Рахмони (д.ф.н. проф.),
Умриддин Юсуфов (д.ф.н.),
Хоким Каландариён (д.ф.н.),
Джамиля Мурувватиён (д.ф.н.),
Шодимухаммад Суфизода (д.ф.н.),
Абдухолик Набиев (к.ф.н.),
Абдуламин Мажнунов (к.ф.н.),
Азиз Мирбобоев (к.ф.н.),
Бехрузи Забехулло (к.ф.н.),
Сайфиддин Мирзоев (к.ф.н.),
Шамсиддин Мухаммадиев (к.ф.н.),

Адрес: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21,
Институт языка и литературы имени Рудаки
Национальной академии наук Таджикистана, каб.
26, редакция журнала «Словесность», тел.: (+992
37) 227 29 07, 227 11 70.

Подписной индекс в каталоге «Почтаи тоҷик» -
77755

<https://sukhanshinosi.iza.tj>

E-mail: suhansinosi@gmail.com

Редакционный совет: Франсис Ришар (Франция),
Шариф Шукуров (Россия), Али Акбаршоҳ (Индия),
Александр Гейзер (Германия), Садри Саъдиев
(Узбекистан).

Журнал зарегистрирован Министерством
культуры Республики Таджикистан 15 апреля
2012 г. за № 0098/мч, перерегистрирован 12
ноября 2015 года за № 0095/мч и 7 сентября 2017
г. за № 023/мч-97.

Душанбе © Институт языка и литературы имени Рудаки
Национальной академии наук Таджикистана, 2022.

Научный журнал «Словесность» входит в Перечень
рецензируемых научных журналов ВАК при
Президенте Республики Таджикистан.

Founder: The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan

Chief Editor
Askar HAKIM
Doctor of Philological Sciences

Deputy Chief Editor
Abdumannonov ABDURAHMON,
Candidate of Philological Sciences

Executive Secretary
Lutfullo SHARIFZODA

Address: Attn. Sukhanshinosi editor, The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan, office 26, Rudaki Av. 21, Dushanbe city, 734025. Phone.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70

<https://sukhanshinosi.iza.tj>

E-mail: suhansinosi@gmail.com

Subscription Index in «Pochtai Tojik» 77755

Journal was re-registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan, the first edition is from 5 April, 2012 year, № № 0098, the second edition is from 12 November, 2015 year, № 0095. and the third edition is from 7 September 2017 year, № 023/ мч- 97

Editorial team:

Farangis SHARIFZODA (Director of the ILLAR NAST)
Nosirjon SALIMI (Academician of the NAST)
Sulton Hasan BAROTZODA (Corres. mem. of the NAST)
Sayfiddin NAZARZODA (Corres. mem. of the NAST)
Sakhidod RAHMATULLOZODA (Corres. mem. of the NAST)
Abdunabi SATTORZODA (d.ph.s., professor)
Olimjon KHOJAMURODOV (d.ph.s., professor)
Ravshan RAHMONI (d.ph.s., professor)
Umriddin YUSUFOV (d.ph.s.)
Hokim QALANDARIYON (d.ph.s.)
Jamila MURUVVATIYON (d.ph.s.)
Shodimuhammad SUFIZODA (d.ph.s.)
Abdulamin MAJNUOV (c.ph.s.)
Abdukholig NABIEV (c.ph.s.)
Aziz MIRBOBIEV (c.ph.s.)
Behruzi ZABEHULLO (c.ph.s.)
Sayfiddin MIRZOEV (c.ph.s.)
Shamsiddin MUHAMMADIEV (c.ph.s.)

International iditorial colleague: Masoud MIRSHOHI (France), Sharif SHUKUROV (Russia), Ali AKBARSHOH (India), Alexander HEIZER (Germany), Sadri SADIEV (Uzbekistan)

Dushanbe © The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan 2022

The scientific journal «Sukhanshinosi» has included in the list of peer-reviewed scientific journals of the High Attestation Commission of the Republic of Tajikistan.

МУНДАРИЧА / СОДЕРЖАНИЕ

ЗАБОНШИНОСӢ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Назарзода С. Бактрийский язык и его отношение к таджикскому языку.....	6
Тӯраев Б. Аз таърихи пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули илми ономастикаи тоҷик.....	19
Шоева Н., Содикова М. Роҳҳои пасвандии калимасозӣ (Дар мисоли ашъори Ашӯр Сафар).....	39
Сафарзода М. Таҳлили қиёсӣ-таърихӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ бо лаҳҷаҳои тоҷикӣ (Гузориши масъала дар заминаи чанд вожаи марбут ба исм).....	46
Қосимбойзода И. Корбурди бандакҷонишинҳои энклитикӣ дар осори Камоли Хучандӣ.....	55

АДАБИЁТШИНОСӢ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Нуров Н. Сохторшиносӣ ва сарчашмаҳои таълифи қасидаи «Тухфат-ул- афкор»-и Мир Алишери Навоӣ.....	69
Восиева Р., Муродов Б. Таъсир ва хидмати Аҳмади Дониш дар шинохти воқеии чеҳраи аслии Бедил	83
Саидҷаъфаров О., Шаробова М. Вижагиҳои поэтикӣ ва сабкии ғазалиёти Ашӯр Сафар.....	95
Каримова Ш. Аскар Хаким и арабский Восток.....	109
Сафдаршоев Т. Нусхаи ягонаи дастхати «Девон»-и Мухлис ва сохту муҳтавои он.....	120
Латифов С.З. Нақши Амирбек Ҳабибов дар таҳқиқи адабиёти тоҷик.....	128
Одинаев А., Раҳмонов М., Пудинаев У. Ҷашни Наврӯз дар фарҳанг ва адабиёти араб.....	137

ФОЛКЛОРШИНОСӢ / ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Оймаҳмадов Р. «Ватан» дар дубайтиҳои омиёнаи Афғонистон.....	145
Носирова Л. Инъикоси образи асп дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ.....	152

ЗАБОНШИНОСӢ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК: 811.21/22-56:891.550

БАКТРИЙСКИЙ ЯЗЫК И ЕГО ОТНОШЕНИЕ К
ТАДЖИКСКОМУ ЯЗЫКУ

Назарзода Сайфиддин

Институт языка и литературы им. Рудаки НАНТ

Древняя Бактрия - одна из древнейших областей арийской культуры, один из первоначальных очагов распространения религии зороастризма, центр арийской цивилизации. С доисторических времен население Бактрии было ираноязычным, о чем свидетельствуют как данные исторических источников, так и топонимика Бактрии, имена древних бактрийцев, засвидетельствованные в «Авесте» и мифологией древних ираноязычных народов. Древнебактрийском языке некоторые ученые называют языка Авесты. В настоящее время территория древней Бактрии разделена и охватывает современную территорию центральной и южной части Таджикистана, южной части Узбекистана (до исторических железных ворот) и северные провинции Афганистана. По сведениям исследователей еще 50-60 лет назад о бактрийском языке, за исключением легенд на монетах правителей Кушана и их преемников, практически ничего не было известно. Кушанские монеты имеют надписи квадратных очертаний, сделанные греческими буквами, по-видимому, имитирующими стиль письма монументальных надписей. В принципе, эти легенды не особенно трудны для чтения, но их содержание ограничивается лишь именами и титулатурой царей и богов. Монеты более поздних правителей Бактрии – Кушано – Сасанидов, кидаритов, эфталитов, тюрков – имеют надписи курсивным письмом, которое оказалось гораздо более сложным для расшифровки. Были известны и несколько обрывков рукописей, написанных тем же курсивным письмом, однако эти фрагменты слишком немногочисленны и отрывочны для построения сколько-нибудь надежных реконструкций.

Изучение буквенных знаков на монетах кушанских и эфталитских властителей позволяет проследить постепенное развитие этой разновидности греческого письма к курсиву, известному по поздним эфталитским монетам и по рукописей из Лоу-Ланя (Китай).

Побывавший в районах по верхнему течению Амударьи китайский паломник Сюань Цзан (первая половина VII в.н.э.) сообщает о том, что письмо Ту-ху-ло (Тохаристана) резко отличается от письменности Су-ли (Согда) и имеет 25 букв. Направление этого письма горизонтальное, пишут слева направо. Принадлежащее Сюань Цзану описание тохарской письменности говорит о том, что еще в VII в.н.э. в Тохаристане

употреблялось письмо греческого происхождения, приспособленное для передачи местных иранских языков введением в алфавит одного добавочного знака (ϐ), обозначающего отсутствующий в греческом языке звук š (ср. 24 знака греческого алфавита и 25 знаков описанного Сюань Цзаном Тохарского). Этот знак (ϐ), буква сан, не употреблялся в греческом письме с VI в. до н.э., но, очевидно, был известен писцам, применялся в качестве цифры, в литературе по музыке и в клеймении лошадей [16, 508-510]. Таким образом это было собственно не введение новой буквы в греческий алфавит (как это иногда сообщается в литературе по бактрийскому языку), а восстановление буквы, вышедшей из употребления в текстах на греческом языке [9, 318]. На происхождение тохарского (т.е. бактрийского) алфавита из греческого указывает также направление письма слева направо. Согдийское письмо арамейского происхождения имело обратное направление (справа налево) и отличалось характером знаков, что и имел, вероятно, в виду наблюдательный паломник, говоря об отличиях согдийского письма от тохарского.

Насколько можно судить по перечисленным памятникам и по сведениям Сюань Цзана, это тохарское письмо было распространено, вероятно, вплоть до VIII в. н.э. на территории Бактрии, включая Хутталян, Гиссарскую долину, Западный Памир (Шугнан и др.), область Бамиана (Северный Афганистан) и т.д., вплоть до пределов Систана [6, 164-165].

По сведению Симса-Вильямса, множество других бактрийских надписей стало известно после открытия сурх-котальской надписи. К сожалению, большинство из них фрагментарны или плохо сохранились. Однако в 1993 г. в городище Рабатак недалеко от Сурх-Котала, провинции Саманган на севере Афганистана была случайно открыта новая надпись, имеющая принципиальное значение. Надпись из Рабатака, посвященная событиям первого года правления Канишки, по стилю необыкновенно напоминает монументальную надпись Дария Великого в Бехистуне. В первых строках надписи Канишка представлен как «Великий Спаситель, Праведный, Справедливый, Автократ, Бог, достойный поклонения, получивший царство от Наны и всех богов, положивший начало (?) первому году так, как это нравилось богам». Нумизматические материалы показывают, что это замещение произошло в самом начале эры Канишки, и ничто не мешает датировать его первым годом правления последнего.

Открытие этого уникального источника сыграло большую роль в исследовании бактрийского языка. Однако новые находки, сделанные в последующие четыре года, стали поистине эпохальными: в результате их корпус бактрийских документов насчитывает теперь около ста текстов, подавляющее большинство которых находится в Лондоне, в частной коллекции доктора Давида Халили. Большинство текстов (если не все) происходят из одного места.

Помимо писем, вторая по важности группа текстов представляет юридические документы – контракты, соглашения о продаже и аренде, гарантии, расписки, акты дарения или освобождения. В отличие от писем все эти документы датированы. По сведению Симса-Вильямса на настоящий момент (1996г.) ему было известно более 20 таких документов, датированных периодом между 110 и 549 гг., что дает 342-781 гг. н.э., если принять за начало отсчета 233 г. н.э. Этот промежуток времени покрывает хионитский, кидаритский, эфталитский и тюркский периоды, а также часть исламской эпохи. Документы содержат множество ценных деталей, важных для каждого из этих периодов [8, 3].

Общеизвестно, что с приходом тохарийцев в Бактрию название этого региона изменилось и после их прихода термин «Тохаристан» использовался вместо Бактрии и язык этого региона, который назывался «бактрыйский» или «кушанский» по имени династии Кушана, также стал называться «тохарский язык» по названию племени тохар, и впоследствии по утверждению некоторых исследователей [1, 140] и слово «таджик», и слово «дари» произошли из этого понятия, что требует дальнейшего исследования. Теперь, в результате анализа исследователями материалов до исламского периода, которые написаны на бактрыйском, парфянском, и согдийском языках, мы можем лучше охарактеризовать этноним «таджик». Эти источники вновь исследованы со стороны Гулом Джелони Довари - таджика по происхождению и популярного немецкого ученого Гельмута Гумбоха, что является последним научным достижением иранского языкознания по этой тематике. Эти такие важные источники, как настенная надпись Яковланга на бактрыйском языке в провинции Бамиян (Афганистан), монеты царя по имени Кайсари Рум на бактрыйском языке, и текст нескольких документов из каталога «Бактрыйских документов» Симса-Вильямса.

1. Настенная надпись Яковланга. Эта бактрыйская настенная надпись вычерчена на известковом камне диаметром 25х33, имеет 13 строк. Большая часть первой строки (содержащая информацию об истории этой надписи) и часть от второй строки во время отсоединения этой надписи от стены храма была повреждена. Симс-Вильямс историю составления данного текста относит к 492 году бактрыйского летоисчисления (724 год н.э.). Буквы этого бактрыйского года по его утверждению составляют: $BQY=400+90+2$. Исходя из этого факта, он бактрыйский год прочитал таким образом, что был уверен в упоминании названия таджикского народа, которое изложено в четвертой строке надписи и заключается в названии «този», или арабский. По его утверждению, история составления настенной надписи в 724 году приходится на время нападения арабов на Хорасан. Прочтение Гуляма Джелони Давари основано не только на основе снимка данной надписи, но также и на лабораторных технологиях распознавания письменностей и расшифровки испорченных текстов, которые используется в криминальных поисках.

Результаты исследования Давари показывает, что дату составления надписи должны были записать как 392 бактрийского календаря (624 н.э.), т.е. первое число надписи Т равно 300. Тогда в соответствии с этой цифрой 624 г.н.э. приходится на последние годы правления Сасанидов, когда Иран, с одной стороны, воевал с Восточной Римской империей на западе, и, с другой стороны, с тюркскими государствами на востоке, и в результате этих кровавых войн значительно был ослаблен.

В начале четвертой строки настенной надписи встречаются два этнонима. Симс-Вильямс первый этноним приводит как Дурку (Dorko) (т.е., первая буква читается как д), обосновывая это тем, что в тот период в Центральной Азии тюрок называют дурку. Название второго этнонима, т.е. **tazigo** – **тозик**, переводит как «този»-араб, что является ошибкой. Лабораторные исследования, проведенные Гулямом Желони Давари, отчетливо показывают, что первая буква слова «Дурку» (Dorko) в нижней части не завершена полностью, и является чуть открытой, т.е. первая буква с точки зрения правил бактрийской письменности читается «т», но не «д». В дополнение к этому, первая буква слова намного больше второй буквы и очень похожа на первую букву названия «tazigo». Таким образом, правильное прочтение этого слова - «тоґко» - «тюркское племя», которое является логически правильным при наименовании этого племени. Тогда, правильный перевод этого предложения в четвертой строке является таковым: **«kaldo torko xaro (o)do tazigo xaro stado. Вакте ки ман подшоқи турк ва подшоқи тозик (=точик) шудам»-Когда я стал тюркским и таджикским царём** [4, 56].

С другой стороны, упоминание названия одного арабского царя (Tazigo Хаго) никак не может иметь отношение к буддийскому храму. Как один арабский правитель и мусульманин появился и поучаствовал на открытии буддийского храма или как араб может быть царем? Мы на востоке в начале нападения арабов имели отношения с военными, и арабы в тот период имели халифат, но не царство. Период нападения арабов на восточный Иран был кровавым периодом. Арабы как оккупанты и распространители новой религии вторглись в земли Хорасана. Их намерениями и целью были распространение ислама и уничтожение других религий, что сопровождалось кровопролитием и уничтожением культуры народов этой земли.

2. **Этноним «таджик» в бактрийских документах.** Названия этнонимов «таджик», «араб» и «тюрк» приведены и в других бактрийских документах, которые теперь прочтены и напечатаны со стороны Симса-Вильямса [15,127,131,133]. Однако, по мнению Давари, Симс-Вильямс здесь также допускает ошибку и этноним «таджик» относит к арабам. По утверждению Давари, в этих бактрийских документах можно ясно различить этноним «таджик» от «този» в значении «араб» и приводит примеры из этих бактрийских документов.

1. В смысле «таджикский народ». Alo rōbigō odo alo bamoianigo alo **torko** alo **tazigo** alo ōdagōsigo alo andarouarso kiso»- «также руби (т.е. народ руби на севере Афганистана), также бамиянцы, также турки, также тозиг, также народы местные и другие». (Документ W, С.133, строка 25). Или «Никто не может задержать, или требовать, или стать сильным, а также не имеют право ни руби, ни бамиянцы, ни тюрки, ни таджики, ни туземцы, и другие. (Документ W, с.131, строки 20-21). В сборнике «Бактрийские документы» Симса-Вильямса, опубликованного в 2000 году (1 том), предлагается еще один текст, где перевод приводится таким образом: «Надеемся, что народы Бамиян, турк, таджик и местные... были довольны». Это документ о продаже земли, который написан в 525 бактрийском году = 758 год н.э. И в этом случае немецкие исследователи слово «таджик» интерпретируют как «араб», что, как уже было сказано выше, является неверным.

2. В смысле «арабское». Storgo **taziiaggo** gazito odo baritolado « Должны оплатить крупный налог и арабское вознаграждения». (Документ W, с.127, строка 6). Или «У нас дома не было финансовой возможности, чтобы оплатить арабский налог». (Документ W, 127, Строки 6-7)

В соответствии с этими новыми документами можно четко разделить этноним «таджик» от «този» в значении «араб»:

1. **Tazigo** = Тозик (обратите внимания на парфяно-согдийское слово = «тожик») - название таджикского народа.

2. **Taziio** =тозй (в тексте документа в форме **taziiaggo** =тозиянг) - арабы.

Исходя из этого, можно прийти к такому выводу, что сходство этих двух этнонимов и их смешивание в литературно исторических текстах периода ислама возвращает нас к текстам бактрийских и среднеперсидских памятников (обратите внимания, например, на Бундахишн), в которых название этих двух народов, как видим, были очень похожи друг на друга. В тексте этих бактрийских документах встречается еще одно слово в двух формах, как **tazauo** и **tazago** (который с точки зрения истории языка первая – «древняя форма» а вторая – «новая форма» произношение), что Симс-Вильямс и это переводит ошибочно как «араб». Но смысл этого бактрийского слова является «тоза»-чистый, т.е. «**draxmo/tazago simiggo**» означает «чистый серебряный (симин) дирхам» [4, 52]. (Документы V (739г.), с.117, Строка 10,V, с.129, строка 9-10,W, с.135, строка 31). Как показывают эти примеры, в новых письменных и нумизматических источниках на бактрийском языке явно различаются слово «таджик» как этноним, слово «този» в виде множественного числа, и прилагательное «тозиянг»-арабский или арабы, и слово «тоза»-чистый в виде «тазаго» Как полагают исследователи прилагательный **taś** – сильный, смелый, бесстрашный, своим происхождением также обязан этому корню. По происшествии определенного исторического срока в этом слове поствокальное ś, перейдя в z и принимая различные суффиксы, в их числе-а, -ак, в среднеперсидском

приобрел новое направление в значении – tazak, kavazak. В санскрите оно издревле сохранило форму «таза» – хороший, прекрасный, в среднеперсидском – правильный, нормальный, чистый, незапятнанный, безукоризненный, благородный. В современном таджикском языке это слово сохранило очень близкое к санскриту и среднеперсидскому значению – чистый, безупречный, благородный. В новоперсидском употребляется также и в значении свежий, новый.

3. Этноним «таджик» на монетах Тегиншахиянов. Французский ученый Эдвард Шоун в своей книге «Документы о западных тюрках» (1903) приводит информацию о политических отношениях китайских ханов с регионами западных границ в Бактрии, с царями Хорасана под династическим названием Тегиншахиян. Один из царей этой династии приводится в китайских источниках-летописях 745 года под именем Пуфу-Чуан. Популярный нумизмат Австрии Роберт Гебл в своей великолепной работе «Документы об истории иранских гуннов в Бактрии и Индии» (т.I-IV, 1967) напечатал фотографии нескольких монет второго царя Тегиншахов, но из-за испорченности и недостатка материалов чтение этих монет было сложным. Немецкому ирановеду Гельмуту Гумбоху удалось прочесть их с появлением новых монет этого царя.

Этноним «тозик» на арабско-сасанидских монетах встречается с буквой «к», однако оригинальный текст этих монет принадлежит одному из царей Хорасана, который воевал против арабов и чеканил свое имя на бактрийском языке. На этих монетах он титулован как «император Рума (fromokēsaro). Эти монеты были найдены в 60-годы XX века и являются частью коллекции монет, чтение пяти из которых предложил исследователям ученый Гельмут Гумбох [14, 81-85]. На этих монетах титулатура этого царя впервые приведена таким образом: **fromo kēsaro bago xoadēo «император Рума, Бог могущественный».**

Позднее Гельмут Гумбох обнаружил этноним «Taziko= тозик» в другой коллекции монет «Каталог монет Парижа» и в 1982 году смог прочесть четыре из этих монет [13, 303-309].

На этих монетах он обнаружил, что название этого народа во множественном числе встречается в виде «Tazikano =тозикон» (с буквой «к») и после просматривается еще одно слово, которое из-за порчи краев монет невозможно прочесть. Гельмут Гумбох предложил прочтение xaito как xaiḡo, но позднее в другом месте он предложил другой вариант как xoago и в результате прочитал как xoagoTazikano и перевел как «победитель арабов». Однако согласно бактрийской надписи Яковланга и лабораторным исследованиям выявлено, что последнее слово на всех четырех монетах означает **xaro = хар-»царь»**, который из-за отсутствия достаточного места гравер не смог ярко отчеканить. Таким образом, на монетах написано так: **fromo kēsaro bago xoadēo tazikano xaro – Император Рума, Бог могущественный. Царь таджиков.** На лицевой стороне одной из монет эти

словосочетания приведены еще конкретнее: **«Император Рума, Бог могущественный, тот кто является Царём таджиков»**. На обратной стороне имеется такая надпись. **«И данью был сельскохозяйственный продукт, который выплачивали»**. Таким образом, факт победы над арабами и получении дани подтверждается выпуском монет в честь этой победы.

Эти монеты – важное историческое свидетельство существования царя под именем **Tazikano Xaro «царь Таджиков», Tazigo Xaro** – в бактрийской надписи Яковланга невозможно интерпретировать кроме как «царь таджиков» (необходимо знать, что слово хар=хаго берет свое начало от древнеперсидского слова xšaθrīyo- царь).

О присвоении себе титула «Кайсари Рум»-император Рима, необходимо добавить, что этот царь имел отношения с китайским императором и был в одном военно-политическом союзе против арабов и даже иногда побеждал их, что подтверждается выпуском монет в честь одной из этих побед. Выбор эпитета «Кайсари Рум» свидетельствует о том, что этот царь был авторитетным в своем регионе и смог нанести ущерб арабам и вынудил их платить налоги (как видно на обратной стороне монеты). Как и его современник на западе, т.е. Лион третий, император Византии, разгромил арабов, когда Константинополь был в осаде в 726, 739 и 740 гг... Об этом умалчивают арабские историки.

Следует подчеркнуть, что монеты государства Кушан содержат интересную информацию. Например, кушанские цари на этих монетах изображаются на высотах гор Памира и Гиндукуша, этим они изображают свои родные земли, т.е. родину своих предков.

На одной из монет изображен сказочный или мифический герой-царь таджикского народа Йимо или Джамшед, изображения которого встречаются впервые в истории таджикского народа. Из этого изображения выходит, что Джамшед в действительности в наших землях пользовался большим уважением и считался святым человеком.

Из этих примеров можно заключить, что слово «тозиг» не имеет абсолютно никакого отношения к арабам и царю арабов. В этот период во времена халифата и насильного насаждения ислама слово «царь» не существовало как официальный термин, и речь идет о местных таджикских царях (например, таджикские цари Бамияна и Хатлона), правящие этим регионом до прихода арабов. Эти новые документы свидетельствуют о широком распространении термина тожик/тозик/точик, и тохарский-бактрийский язык постепенно переходит в таджикский язык, и бактрийцы этого региона становятся таджиками. Многократные опустошительные набеги тюркских кочевников и арабское завоевание стали серьезной помехой этому процессу и на века отодвинули процесс становления таджикского народа, и только с приходом таджикских династий Тахиридов и Саффаридов

этот процесс заново возрождается и завершается процесс становления таджикского народа в период Саманидов, начатого в период великих Кушан.

Язык Бактрии в среднем периоде развития иранских языков, по принятой в иранистике современной терминологии средне- бактрийский язык, распространившийся на территории современного Северного Афганистана, южной и центральной части Таджикистана и южной части Узбекистана, занимает особое место среди среднеиранских языков. Особенности бактрийского языка по сравнению с другими языками среднего периода развития иранских языков заключаются в следующем:

1. В настоящее время бактрийский язык остаётся самым неизученным языком группы среднеиранских языков. Тщательное исследование бактрийского языка может пролить свет на многие вопросы развития не только этого языка, но и этого периода. Вопрос о принадлежности средне-бактрийского языка к восточной иранской группе иранских языков также вызывает сомнения. Так, «по своей грамматической структуре, бактрийский язык дальше отошёл от древнеиранского, нежели другие восточные иранские языки среднеиранской эпохи. Явных формальных признаков грамматического рода в бактрийских памятниках нет» [7, 342]. Отдельного исследования требует взаимосвязанность бактрийского языка с авестийским языком, как языка предшествующего, и таджикского-дари как языка нового периода на ареале распространения бактрийского языка.

2. Единственный язык среди среднеиранских языков, для записи которого использовался греческий алфавит. Этот алфавит состоял из 25 греческих букв. Как подчеркивается Симс-Вильямсом: «Кушаны, новые владельцы страны, вначале сохранили греческий язык в качестве основного административного языка империи, но затем довольно быстро перешли к использованию лишь греческого алфавита для записи слов местного бактрийского языка. Поворотный момент в истории последнего настал, когда кушанский царь Канишка I впервые использовал его в качестве официального на выпускавшихся им монетах. После первой эмиссии Канишки в этой части Азии греческий язык навсегда исчез из монетных легенд и был заменен бактрийским» [8, 3].

3. Средне бактрийский язык в отличие от иранских языков среднего периода, которые назывались по имени этнонимов своих народностей (парсиг-персидский, согдийский, хорезмийский, парфянский), сохранил свое историческое название «арийский», о чем свидетельствует Рабатакская надпись эпохи Кушан. Надпись, в частности гласит: «Великий спаситель, Канишка Кушан, Праведный, Справедливый, Автократор, Бог, достойный поклонения, получивший царство от Наны и всех богов, положивший начало первому году так, как это нравилось богам. И он издал эдикт по-гречески, и затем переложил его на арийский язык. Он приказал сделать изображения этих царей: царя Куджулы Кадфиза, его прадеда и царя Вимы Такту, его деда и царя Вимы Кадфиза, его отца и также себя самого, царя

Канишки.» [8, 4] Известный ученый-специалист в области бактрийских источников Симс-Вильямс при чтении данного текста отмечает: «Далее в тексте провозглашается, что он «издал (?) эдиктов (?) по-гречески (и) затем переложил его на арийский язык». В принципе, любой язык индоарийской группы мог быть назван «арийским». Ясно, однако, что говоря об «арийском языке», Канишка имеет в виду бактрийский, т.е. язык надписи, подобно тому, как Дарий имел ввиду древнеперсидский, когда утверждал: «Волею Ахурамазды я составил другой текст на арийском, чего ранее не существовало». Трудно не обратить внимание на то, что Канишка счел нужным подчеркнуть в надписи употребление «арийского языка» в тот момент, когда греческий был заменен бактрийским в легендах его монет» [8, 3]. Таким образом, этим доказательством мы имеем свидетельство об идентичности языков или об общем языке, который, хотя формально, официально назывался «арийским» в течение долгого периода истории иранских языков от авестийского и древнеперсидского до средне бактрийского языков. Эта идентичность или общность языка позднее ярко проявляется при появлении и становлении так называемого «новоперсидского», а точнее «персидского-таджикского-дари» языка.

4. Средне бактрийский язык в периоде правления кушанской династии становится не только официальным и государственным языком огромной империи, но и языком художественной, религиозной, учебной и педагогической литературы. Как отмечает Симс-Вильямс: «В первых веках н.э. бактрийский мог быть с полным основанием назван одним из важнейших языков древнего мира. Будучи языком кушанских царей, он несомненно был понятен народам всей огромной Кушанской империи, включавшей территории современного Афганистана и Северной Индии, а также части Средней Азии. Даже после распада Кушанской империи по-бактрийски продолжали писать, по крайней мере, еще шесть столетий, что доказывается находками надписей IX века в долине Тучи в Пакистане, а также бактрийскими фрагментами буддийских и манихейских рукописей, найденными в далеком Турфанском оазисе в Западном Китае. Таким образом, использование литературного бактрийского языка продолжалось около тысячелетия» [8, 3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдулқай Қабібӣ. Забони дуқазор сол қабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ (тахлили катибаи Сурхкӯтали Бағлон). – Душанбе: Мехрона-2017, 2019.-152 с.
2. Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // Вестник древней истории.-1952.- №1.- С. 186-194.
3. Ғолибов Г. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз.–Душанбе: Дониш, 2006. - 906 с.

4. Гулом Челони Доварӣ. Чакидахое аз таърихи тоҷикон бар мабной осори кашфшуда.- Душанбе: Эр-граф, 2016. – 174 с.
5. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика Древнего Ирана.- М.: Наука, 1980.- 416 с.
6. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М.:Наука, 1988.- 390 с.
7. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979. – 388 с.
8. Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы // Вестник древней истории.– М., 1997.- № 3.- С. 3-10.
9. Стеблин-Каменский И.М. Бактрийский язык. Основы иранского языкознания. – М., 1981.-С.314-346.
10. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат-ҳастии миллат – Душанбе: Эр-граф, 2016. - 491 с.
11. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 704 с.
12. Ethnologie und Geschichte. Festschrift für Karl Jettmar.- Wiesbaden, 1983.- P 303-309.
13. Helmut Humbach: Bactrian kidabo, odabo, malabo/malbo. In: Etudes irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard. Paris 1989.- P. 210-215.
14. Helmut Humbach. New coins of Fromo kēsaro. In: G. Poller (ed.): *India and the Ansient World. Professor P. H. L. Eggermont Jubilee Volume*. –Leuven, 1987.- P.303-309.
15. Nicholas Sims-Williams. Bactrian Documents I (Studies in the Khalili Collection, Vol III). Oxford University Press, 2000. -215 p.
16. Tarn W.W. The Greeks of Bactria and India.– Cambridge, 1951.-510 p.
17. Tedesco P. Dialektologie der westiranischen Turfantext. МО, 1925.- 255 p.

БАКТРИЙСКИЙ ЯЗЫК И ЕГО ОТНОШЕНИЕ К ТАДЖИКСКОМУ ЯЗЫКУ

Язык Бактрии в среднем периоде развития иранских языков, по принятой в иранистике современной терминологии среднебактрийский язык, распространившийся на территории современного Северного Афганистана, южной и центральной части Таджикистана и южной части Узбекистана, занимает особое место среди среднеиранских языков. В настоящее время бактрийский язык остаётся самым неизученным языком группы среднеиранских языков. Тщательное исследование бактрийского языка может пролить свет на многие вопросы развития не только этого языка, но и этого периода. Вопрос о принадлежности среднебактрийского языка к восточноиранской группе иранских языков также вызывает сомнения. Отдельного исследования требует взаимосвязанность бактрийского языка с авестийским языком, как языка предшествовавшего, и таджикского-дари как языка нового периода на ареале распространения бактрийского языка.

Единственный язык среди среднеиранских языков, для записи которого использовался греческий алфавит. Этот алфавит состоял из 25 греческих букв.

Среднебактрыйский язык в отличие от иранских языков среднего периода, которые назывались по имени этнонимов своих народностей (парсиг-персидский, согдийский, хорезмийский, парфянский), сохранил свое историческое название «арийский», о чем свидетельствует Рабатакская надпись эпохи Кушан. Таким образом, этим доказательством мы имеем свидетельство об идентичности языков или об общем языке, который, хотя формально, официально назывался «арийским» в течение долгого периода истории иранских языков от авестийского и древнеперсидского до среднебактрыйского языков. Эта идентичность или общность языка позднее ярко проявляется при появлении и становлении так называемого «новоперсидского», а точнее «персидского-таджикского-дари» языка.

Среднебактрыйский язык в периоде правления кушанской династии становится не только официальным и государственным языком огромной империи, но и языком художественной, религиозной, учебной и педагогической литературы. Бактрыйский мог быть с полным основанием назван одним из важнейших языков древнего мира. Будучи языком кушанских царей, он несомненно был понятен народам всей огромной Кушанской империи, включавшей территории современного Афганистана и Северной Индии, а также части Средней Азии. Даже после распада Кушанской империи по-бактрыйски продолжали писать, по крайней мере, еще шесть столетий. Таким образом, использование литературного бактрыйского языка продолжалось около тысячелетия.

Ключевые слова: язык, бактрыйский язык, таджикский язык, иранские языки, среднеиранские языки, рукопись, манеты, литературный язык, государственный язык, надпись, империя.

ЗАБОНИ БОХТАРӢ ВА МУНОСИБАТИ ОН БО ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Забони бохтарӣ дар давраи миёнаи рушди забонҳои эронӣ, аз рӯйи истилоҳоти қабулишуда барои забонҳои эронии миёна, забони бохтари миёна, ки дар сарзамини Бохтари таърихӣ, вилоятҳои имрӯзаи шимол ва маркази Афғонистон, минтақаҳои марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон, ҷануби Ўзбекистон паҳн шуда буд, дар байни забонҳои эронии миёна ҷойи махсусро ишғол мекунад. Забони бохтари миёна аз лиҳози надоштани ҷинсият, ҷамъи сегона ва бархе хусусиятҳои дастурӣ аз забонҳои эронии миёнаи шарқӣ ба қулӣ фарқ карда, бештар хусусиятҳои забонҳои эронии ғарбӣ давраи миёнаро доро мебошад. Бино бар ин, масъалаи ба гурӯҳи забонҳои эронии шарқӣ мансуб будани забони бохтарӣ бознигарӣ меҳақад. Он бояд дар баробари забонҳои портӣ ва форсии миёна ба гурӯҳи забонҳои эронии ғарбӣ мансуб дониста шавад. Ин масъала пажӯҳиши иловагии забонишиносиро талаб дорад.

Забони бохтари миёна нисбат ба забонҳои эронии давраи миёна, ки бо номҳои халқҳои соҳиби ин забонҳо (парсӣ – форсӣ, сугдӣ, хоразмӣ, портӣ) ёд мешуданд, номи таърихӣ худро дар шакли «ориёӣ» нигоҳ доштааст. Дар ин бора сангнавиштаи Работакӣ давраи Кӯшонӣни Кабир иттилоъ медиҳад. Ҳамин тариқ, бо ин намунаву шохидҳо мо оид ба ягонагии забонӣ ё забони умумие сару кор дорем, ки шартан ва расман забони ориёӣ ном дошта, дар муддати тулонии таърихи забонҳои эронӣ, аз забони авестой ва форсии бостон то забони бохтари миёна идома доштааст. Ин ягонагӣ ва умумияти забонӣ баъдан ба таври равшан ҳангоми пайдоиш ва ташаккули «забони форсии нав» ва аниқтараи «забони тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ» инъикос меёбад.

Забони бохтари миёна дар байни забонҳои эронии миёна ягона забонест, ки аз алифбои ҷунонӣ барои сабт истифода кардааст. Ин алифбо аз 25 ҳарфи алифбои ҷунонӣ иборат буд. Забони бохтари миёна дар давраи ҳукмронии дудмони қушонӣҳо, на танҳо забони расмӣ ва давлатии ин шоҳаншоҳии бузург, балки забони осори адабӣ, динӣ, таълим ва илм гардид. Дар асрҳои аввали солиҷумории мо забони бохтарӣ бо боварии комил яке аз забонҳои муҳими дунёи қадим шумурда мешуд. Ин забон забони шоҳони қушонӣ буда, барои тамоми мардумони шоҳаншоҳии бузурги Кӯшонӣён, ки Афғонистони муосир, шимолӣ Ҳиндустон ва як бахши бузурги Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт, фаҳмо буд. Ҳатто, баъд аз инқирози шоҳаншоҳии Қушон ҳадди ақал шаш садсола ба забони бохтарӣ менавиштанд. Ҳамин тариқ, истифодаи забони адабии бохтарӣ қариб 1000 сол идома пайдо кардааст.

Калидвожаҳо: забон, забони бохтарӣ, тоҷикӣ, дастхат, сикка, давраи миёнаи забонҳои эронӣ, забони адабӣ, бозёфт, кофтуков, наҷӯҳӣ.

THE BACTRIAN LANGUAGE AND ITS RELATION TO TAJIK LANGUAGE

The Bactrian language in the middle period of the development of Iranian languages, according to the modern terminology used in Iranian studies, the Middle Bactrian language, which spread throughout the territory of modern Northern Afghanistan, southern and central parts of Tajikistan and southern Uzbekistan, occupies a special place among the Middle Iranian languages.

At present, the Bactrian language remains the most unexplored language of the group of Middle Iranian languages. A thorough study of the Bactrian language can shed light on many questions of the development of not only this language, but also of this period. The question of whether the Middle Bactrian language belongs to the East Iranian group of Iranian languages also raises doubts. A separate study requires the interconnectedness of the Bactrian language with the Avestan language, as the language of the preceding, and Tajik-Dari as the language of the new period on the area of distribution of the Bactrian language.

Only language among the Middle Iranian languages for the recording of which the Greek alphabet was used. This alphabet consisted of 25 Greek letters.

The Middle Bactrian language, unlike the middle-Iranian languages, which were named after the ethnonyms of their nationalities (Parsig – Persian, Sogdian, Khorezmian, Parthian), retained its historical name «Aryan», as evidenced by the Rabatak inscription of the Kushan era.

Thus, with this evidence there is a testimony of the identity of languages or of a common language, which, although formally, was officially called «Aryan» for a long period of the history of Iranian languages from Avestian and Ancient Persian to Middle Bactrian. This identity or community of language later clearly manifests itself in the emergence and formation of the so-called «New Persian», or rather, «Persian-Tajik-Dari» language.

The Middle Bactrian language during the reign of the Kushan dynasty became not only an official and state language of the vast empire, but also the language of fiction, religious, educational and pedagogical literature. Bactrian could justifiably be called one of the most important languages of the ancient world. Being the language of the Kushan kings, it was undoubtedly understood by the peoples of the entire vast Kushan empire, which included the territories of modern Afghanistan and Northern India, as well as parts of Central Asia. Even after the collapse of the Kushan empire, they continued to write Bactrian for at least six more centuries. Thus, the use of the literary Bactrian language lasted about a millennium.

Key words: *language, literary, literary language, Persian-Tajik-Dari, middle-Iranian languages, Bactrian language, East Iranian group, Avestan language, Rabatak, Greek letters, manifests.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Назарзода Сайфиддин – узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология, профессор, мудири шуъбаи фарҳангшиносӣ ва истилохотии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 19. Тел: 98 562 4444. **E-mail:** snazarzoda56@mail.ru

Сведения об авторе: Назарзода Сайфиддин – член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор филологических наук, профессор, заведующий отдела лексикографии и терминологии Института языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки 19. Тел.: 98 562 4444. **E-mail:** snazarzoda56@mail.ru

About the author: Nazarzoda Sayfiddin – Member -correspondent of NAS RT, Doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Researcher at the Department of Lexicography and Terminology. **Address:** 734025, 21 Rudaki

УДК: 490. 550.0

АЗ ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ, ТАШАККУЛ ВА ТАҲАВВУЛИ ИЛМИ ОНОМАСТИКАИ ТОЧИК

Тӯраев Бурҳониддин

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Илми ономастика (номшиносӣ) тоҷик, як ҷузъи ҷудопозири илми забоншиносии эронӣ махсуб мешавад ва дорои сарчашмаҳои хеле муътамади таърихӣ мебошад.

Бино ба шаҳодати бебаҳотарин сарчашмаи ономастикӣ, бузургтарин асари таърихӣ ва ҳаммосаи беназири ақвоми эрониҷод - «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ соҳибмарзӣ, шаҳрдорию деҳдорӣ, давлату давлатдорӣ ва имперотуриҳои мардуми эрониҷод (ориёӣҳо), аз ҷумла тоҷикон, аз хонадони Пешдодиён шуруъ мешавад, ки нахустин сафҳаи таърихи башарият, хосатан сароғози таъриху рӯзгори ибтидоии ориёӣҳо – поягузори тамаддуноии имрӯзаи оилаи бузурги забонҳои хиндуаврупоӣ махсуб мешавад.

Бино бар ин, «Шоҳнома» танҳо асари бадеӣ ва ҳамосаи миллии ақвоми эрониҷод набуда, балки гаронбаҳотарин сарчашмаест, ки номҳои ҷуғрофӣ ва номҳои ашхосро шуруъ аз замони Пешдодиён то охири давлатдории Сосониён дар худ инъикос ва маҳфуз доштааст.

Номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки асли эронӣ доранд, аз ҷумла ҷойномҳои тоҷикӣ, маҷмуи он топонимҳое мебошанд, ки аз оғози таърихи башарият то ба имрӯз дар заминаи забонҳои гурӯҳи эронӣ (ҳам эронии ғарбӣ ва ҳам эронии шарқӣ) давра ба давра, дар тури таърих зухур кардаанд. Худуди интишор ва густариши номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки асли эронӣ (мансуб ба забонҳои гурӯҳи эронӣ), аз ҷумла тоҷикӣ доранд, хеле бузург аст.

Илми ономастика (номшиносӣ, аз ҷумла топонимика)-и тоҷик як бахши муҳими илми забоншиносӣ буда, дорои сарчашмаҳои хеле муътамаду нодире мебошад, ки таърихи зиёда аз шашҳазорсола доранд ва далели ин гуфтаҳо номҳои шахрҳои ориёии қадимии тоҷикон мисли Саразм, Заврон, Карон, Тахти Сангин, Вағаштон ва ғайра мебошанд, ки соли 2019 бо қарори ЮНЕСКО 5500-солагии Саразми бостонӣ бо тантана ҷашн гирифта шуд.

Таърихи боду боши давлатҳо ва тоифаҳои ориёии эрониҷод аз сулолаи Пешдодиён шуруъ мешавад. Агар мо ба далелҳои замони Пешдодиён, яъне ба номҳои ашхос ва номвожаҳои ҷуғрофӣ он даврони

оғози таърих така намоем, таърихи хеле қадимӣ доштани сарчашмаҳои илми ономастикаи эронӣ, аз ҷумла ономастикаи тоҷик равшан аён мегардад.

Илми ономастикаи тоҷик дорои сарчашмаҳои муътамадест, ки дар таърихи фарҳанг ва тамаддуни башарӣ назир надорад. Қадимтарин сарчашмаи маводи ономастикии тоҷик китоби «Авесто» мебошад, ки китоби мукаддаси оини зардуштӣ буда, куҳантарин қисматҳои он «Яшт»-ҳо ба асрҳои VIII-VII-и қабл аз мелод рост меоянд.

Дар матнҳои китоби «Авесто» як қисмати муайянро номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо) ва номҳои вобаста ба ҳудудҳои муайяни марзии Осиёи Марказӣ ва вилоятҳои атрофу акнофи он ташкил медиҳанд.

Муҳаққиқ А.Л. Хромов дуруст қайд мекунад, ки миқдори зиёди топонимҳо асосан дар қисмати «Яштҳо» ва «Видевдот» ба назар мерасанд. Он топонимҳо асосан номҳои кӯҳҳо, қуллаҳои кӯҳҳо, рӯдхонаҳо, дарёҳои кӯҳӣ ва кӯлҳоро ташкил медиҳанд [13, 101-110].

Муҳаққиқони зиёде оид ба таҳқиқи решашиносӣ ва тавзеҳу ҳифзати топонимҳои матнҳои китоби «Авесто» корҳои таҳқиқотӣ ба анҷом расонидаанд [13, 111].

Сафарномаҳо, ёддоштҳо ва қайдҳои махсуси муаллифони замони антика сарчашмаҳои нодире мебошанд, ки дар замони мавҷудияти қадимтарин давлатҳои ғуломдорӣ ориёӣ, аз ҷониби сайёҳону муаррихони юнонӣ навишта шудаанд. Дар сафарномаҳо ва қайдҳои ёддоштии муаллифони юнонӣ номҳои ашхос ва мавзеъу маҳалҳои ориёинишин батафсил сабт гардидаанд, ки барои таърихнигорон ва забоншиносон, бахусус барои илми ономастика муътамадтарин сарчашмаҳои атиқӣ, яъне бостонӣ ба шумор мераванд. Аз ҷумла, асарҳои ёддоштии таърихӣ ва сафарномаҳои атиқии юнонӣ, ки оид ба мардумон ва марзу буми Ориёно маълумоти муфассалу нодир додаанд, инҳо мебошанд: «Ҷуғрофия»-и Страбон (асри 1 п.м), «Анабасис Александра» («Поход Александра» – «Юриши Искандар») -и Квинт Эпи Флави Арриан (асри 2 м.), «Таърихи Искандари Макдунӣ»-и Квинт Курси Руф (а. 1м.) [12, 110-116].

Аз байни асарҳои замони атиқии юнонӣ, ки дар бораи Эронзамини таърихӣ маълумот медиҳанд, навиштаҳои Птоломей мебошад [24, 75-76], ки маълумоти бештареро оид ба ҳудудҳои маъмурии Осиёи Миёна додааст. Аз ҷумла, дар асари ӯ «Ҷуғрофия» маълумотҳои хеле нодири таърихӣ оид ба фарҳангу маданияти тамаддунҳои қадимаи ориёии Осиёи Миёнаи аҳди қадим дода шудааст.

Маводи топонимӣ, ки дар асарҳои муаллифони замони атиқии юнонӣ дарҷ гардидаанд, асосан номҳои вилоёту навоҳӣ ва рӯдхонаҳову шаҳрҳои ориёинишини Эронзамин мебошанд. Дар аҳди юнонӣ қисме аз номвораҳои ҷуғрофӣ марзи Эронзамин дар пояи забони юнонӣ шакл гирифтаанд. Баъзе ҷойномҳо бошанд, айнан калкаи номвораҳои ҷуғрофӣ маҳаллӣ буда, қисми дигари топонимҳои дар замони атиқа сабтгардида номвораҳои ҷуғрофӣ маҳаллие мебошанд, ки дар қолаби номсозии юнонӣ сохта шудаанд

ва ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки таъсири забони юнонӣ дар он давра хеле зиёд будааст.

Бисёр номвожаҳои ҷуғрофиёе, ки муаллифони юнонии қадим аз марзи Ориёно сабт кардаанд, мувофиқи меъёрҳои талаффуз ва орфографияи юнонӣ ва табиати забони юнонӣ навишта шудаанд, ки ағлаби онҳо дар шакли шумораи ҷамъи ҷинсияти миёнаи грамматикӣ мебошанд [13,113].

Муҳаққиқ Р. Шмитт воқеан дуруст мулоҳиза рондааст ва мисолҳои зер далели гуфтаҳои ӯ буда метавонанд. Масалан, баъди забти Эрони бостон юнониҳо пойтахти Эрони куҳан Истахрро ба таври худ Персиполис- пойтахти Порс, шаҳри шаҳрҳо, остони Порс номиданд, ки баъдтар ин номи юнонӣ ба ҳукми анъана даромад. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ишора ба Истахр хеле равшан ва муассир аст:

Нишастангаҳ он гоҳ Истахр буд,
Каёро бад-он ҷойгоҳ фахр буд.

Ё ин ки шаҳри қадимии Куркат ва ҳамшафати он- Уструшанаро юнониҳо ба таври худ Киропол (шаҳри Куруш, шаҳри сохтаи Куруш) ва Акропол номиданд ва Бохтари қадимро Бактрианос ва Суғдро Согдианос ё Согдиана номиданд ва ғайра. Оид ба «номсозии шакли юнонӣ» дар марзи Эронзамини аҳди қадим муҳаққиқ Р. Шмитт нукоти ҷолиберо баён медорад. Аз ҷумла ӯ чунин ишора мекунад: «Дар қори ному номгузориҳои юноние, ки тавассути навиштаҳо ва ёддоштҳои нигоштаи махсуси Херодоти муаррих то ба мо расидаанд, аз номҳои ба юнонӣ ивазнамудаи номвожаҳои ҷуғрофии шаклан тағйирдодаи номвожаҳои аслан эронӣ, мавқеи асосиро барои муайян кардани асолати субстратии номвожаҳои ҷуғрофии эронӣ ва ё номҳои ашхос, масъалаи решашинохтии ҷойномҳо (ва номҳои ашхос) ифода мекунад, яъне дар асоси муайян кардани этимологияи ҷойномҳо метавон ба зудӣ номвожаҳои ҷуғрофиёиро, ки асли эронӣ доранд, аз ҷойномҳо ва номҳои ашхоси «юнонишуда» ҷудо кард. Барои муайян кардани раванди юнонишудани ҷойномҳои эронӣ ё он топонимҳое, ки тобиши юнонӣ гирифтаанд, мо бояд ба шакли аслии номвожаҳои ҷуғрофиёӣ ва номҳои ашхоси эронӣ муроҷиат намоем, ки аксари топонимҳо ё номҳои ашхоси аслии эронӣ, дар матнҳои ҳатти меҳии порсии қадими аҳди ҳахоманишӣ китобат шудаанд. Дар асоси чунин муқоиса мо метавонем нақшаи комилан дурусти мутобиқати фонетикӣ (савтиётӣ) байни забонҳои юнонӣ ва эронии қадимро тартиб диҳем» [25,117-139].

Маҷмуи ҳуҷҷатҳои коллексияи бойгонии ҳатти суғдии Қалъаи Муғ (назди деҳаи Хайрободи ноҳияи Айнӣ) бебаҳотарин сарчашмаи ҳаттиест, ки ба асри VIII-и мелодӣ тааллуқ дошта, маҷмуи ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла амру фармонҳо ва ҳукмномаҳову қарордодҳои маъмурӣ ва ҳуҷҷатҳои ақди никоҳ ва ғайраро дар бар мегиранд, ки бо ҳатти оромии суғдӣ ва ё оромии сурёӣ, дар рӯйи пӯсти ҳайвонот китобат шудаанд, ки бештари онҳо бо имзои

ихшиди Суғд -Деваштич тасдиқ карда шудаанд. Инчунин, дар байни дастхатҳои суғдӣ ҳуччатҳои заминсозӣ ва тақсимои ҳудудҳои маъмурӣ низ мавҷуданд, ки дар онҳо зиёда аз 60 номвожаи ҷуғрофиёии ҳудуди Суғд ва вилояти тобеи он Уструшана навишта шудаанд. Аксари он топонимҳои номҳои нуқоти маскунӣ ва вилояту навоҳии тобеи ихшидгарии Суғд мебошанд, ки таҳти назорат ва тобеи фармонравои кулл ва ҳокими Суғд ихшид Деваштич қарор доштанд. Бисёре аз ин номҳои маҳдуд карда шуда ва баъзеи онҳо аз нигоҳи решашиносӣ маънидод ва ташреҳ карда шудаанд, ки барои илми топонимика хеле муфиданд [1, 220-230].

Миқдори зиёди номвожаҳои ҷуғрофиёӣ дар ҳуччатҳои ба забони парфиянӣ (портӣ- ашконӣ) навишташуда мавҷуданд, ки аз харобаҳои пойтахти Парфия шаҳри Нисо (асри I қабл аз мелод) ба даст омадаанд ва онҳоро қисман В. А. Лившиц ва И. М. Дяконов шарҳу тавзеҳ додаанд, ки бехтарин сарчашмаҳои қаблазмелодии ономастикаи тоҷик маҳсуб мешаванд [5, 32-36;13,17-19].

Дар радифи дастхатҳои суғдӣ оид ба топонимика маълумотдиҳандаи маводи хаттии Кӯҳи Муғ (асри VIII м.) матнҳои суғдӣ аз Шингони таърихии Чин (Син – Тзяни Чин асри VIII м.) ва Муғулистон бадастомадаи суғдӣ, маводи аз забони форсии миёна (пахлавӣ) бо хатти оромиасоси пахлавӣ боқимонда, бебаҳотарин сарчашмаҳои хаттии даврони миёнаи забонҳои эронӣ мебошанд, ки оид ба номвожаҳои ҷуғрофиёӣ ва номҳои ашхоси қадим маълумоти нодирро арза медоранд.

Бобҳои XII-XIII ва XX-XXII-и китоби ба забони пахлавӣ навишташуда бо номи «Бундаҳишн» («Китоб дар бораи нахустофариниш») [26,74-82], ки бобҳои марбут ба номҳои ҷуғрофиёии манотиқи гуногуни Эронзамини таърихиянд, аслан маълумоти дар асоси ҳамон матни авестоии ба тариқи шифохӣ, то давраи Сосониён боқимонда тартибдодашуда ва таълифгардидаанд, ки онҳо барои илми топонимикаи эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ маводи бағоят муҳимми илмӣ дорои аҳаммияти бузург маҳсуб мешаванд [20, 74-82].

Китоби бузурги дигаре, ки ба забони форсии миёна (пахлавӣ) ва хатти пахлавии китобӣ навишта шудаасту бебаҳотарин осори хаттии забони форсии миёна, дар давраи миёнаи таърихӣ маҳсуб мешавад, осори « Šaθrastānīšha ī Ērān - šaθr» («Шахристонҳои Эрон») мебошад, ки дар он номи комонимҳои (номи деҳаҳо ва маҳаллаҳои сераҳоӣ) ва ойконимҳои (номи шаҳрҳо ва шаҳракҳо)-и паҳнои Эронзамин зикр гардидаанд, ки пурқиматтарин сарчашмаи давраи миёнаи таърихӣ илми ономастикаи эронӣ, аз ҷумла илми номшиносии тоҷикӣ мебошад.

Асари арзишманди дигаре, ки моҳияти баланди илмӣ дошта, дар он маводи ҷолиб оид ба номҳои ҷуғрофии Эронзамин мавҷуд аст, китоби ба забони арманӣ навиштаи донишманди намоёнди асри VIII-и мелодӣ, сайёх

ва муҳаққиқи арманитабор мутахаллис бо Мӯсо Хоренӣ (Мовсес Хоренаси) мебошад[15,82].

Дар ин асари сайёҳи арманӣ номвожаҳои ҷуғрофиёӣ, аз ҷумла номи шаҳрҳо ва деҳаҳо, номи мавзеъҳои гуногуни билоди Эронзамин навишта шудаанд, ки бисёр аз шаҳрҳо ва маҳалҳое, ки номашон дар осори ӯ зикр гардидаанд, дар он давру замон онҳо арзи вучуд доштанд.

Осори хаттии аҳди ҳахоманишӣ, ки ба навъи хатти меҳӣ китобат шудаанд, беҳтарин сарчашмаи топонимияи эронӣ маҳсуб мешаванд, ки дар асри VI-и пеш аз мелод бо фармон ва ҳидояту роҳандозии шоҳаншоҳи империяи ҳахоманишӣ Дориюши I рӯйи сутунҳои сангии Кӯҳи Бесутун, ки дар он аҳд Бағистон ном дошт, навишта шудаанд. Аз миёни китобҳои хатти меҳии аҳди Ҳахоманишӣ «Катибаи Бесутун» ё «Катибаи Бағистон», ки аз панҷ сутуни сангӣ иборат аст, дар илми ҳиндуаврупоишиносӣ ва эроншиносӣ бебаҳотарин сарчашмаи забоншиносӣ маҳсуб мешаванд. Ҳарчанд, «Катибаи Бесутун» аз рӯи мазмун корномаи шоҳони ҳахоманишӣ ва номгӯйи давлатҳо ё сатрапияҳои тобеи империяи ҳахоманишӣ бошад ҳам, аммо матни сангнавиштаҳои мазкур қимати баланди илмӣ дошта, дар вақти мустақим будани забони форсии бостон китобат шудаанд. Катибаҳои сангии аҳди ҳахоманишӣ барои илми таърихшиносию илми таърихи забон ва умуман илми забоншиносӣ сарчашмаи бунёдӣ маҳсуб мешаванд. Ҳамчунин, дар катибаҳои хатти меҳии Дориюши I дар Кӯҳи Бесутун (Бағистон) номвожаҳои ҷуғрофиёии даврони бостони давлату кишварҳои Эронзамини таърихӣ тобеи шоҳаншоҳии ҳахоманишӣ ва давлатҳои тобеи империяи ҳахоманишии ҳамсоя зикр гардидаанд, ки аҳамияти бузурги илмӣ доранд [4,120-122;8,84-86;10,116-134].

Дар радифи осори боқимондаи аҳди ҳахоманишии форсии бостон (асри VI қабл аз мелод) сангнавиштаҳои хатти оромиасоси паҳлавии катибаи Шопури I (писари Ардашери Бобакон) воқеъ дар Каъбаи Зардушти аҳди Сосонӣ маъруф бо номи Нақши Рустам, ки ба забонҳои форсии миёна (паҳлавӣ), парфиянӣ (паҳлавии ашконӣ) ва юнонӣ китобат шудаанд, бебаҳотарин сарчашмаи осори хаттии оғози давраи миёнаи таърихӣ забонҳои эронӣ буда, ҳазинаи заррини номвожаҳои ҷуғрофиёии тоҷикӣ ва тамоми қавмҳои эронитабор ба шумор мераванд.

Ҳарчанд ки топонимҳои минтақаи бостонии Осиёи Миёна дар катибаҳои аҳди сосонӣ, хосатан катибаҳои воқеъ дар «Каъбаи Зардушт» -и Нақши Рустам хеле каманд, вале қимати илмӣ номвожаҳои катибаи «Нақши Рустам» барои илми ономастикаи эроншиносӣ ва аз ҷумла илми номшиносии тоҷик хеле арзишманд мебошанд.

Дар катибаи сезабонаи (паҳлавӣ, парфиянӣ ва юнонӣ) «Нақши Рустам»-и аҳди сосонӣ, ки бо амру фармони шоҳаншоҳи империяи бузурги Сосонӣ Шопури I, ки ҳам асосгузор ва бунёдгузори муассиси аввалин академияи илми башарӣ дар олам «Академияи Гундишопур» маҳсуб мешавад, асосан номи вилоёти алоҳидаи тобеи империяи Сосонии осиеимиёнагӣ дарҷ

гардидааст. Вале бо вучуди теъдоди ками номҳои вилоятҳои қадимаи Осиёи Миёна дар катибаи «Нақши Рустам», қимати номҳои ҷуғрофии қадимаи Осиёи Миёна, барои илми ономастикаи тоҷик хеле баланд мебошад ва ба сифати сарчашмаҳои нахустини ин риштаи илм шинохта ва доништа мешаванд.

Дар миёни сарчашмаҳои қадимии илми ономастикаи эронӣ маълумоти донишмандону сайёҳони чинӣ низ барои илми ҳиндуаврупоишиносӣ, бавижа илми забоншиносии эронӣ маводи судманде махсуб мешавад.

Сарчашмаҳои қадимии чиние, ки оид ба топонимшиносии марзи Эронзамини қадим маълумот медиҳанд, асрҳои II-и то мелод ва асри VIII-и мелодиқро дар бар мегиранд [3, 58-144; 11, 206-265].

Номвожаҳои ҷуғрофиеи Эронзамин дар сарчашмаҳои қадими чинӣ дар шакли талаффузи чинӣ (хитой) оварда шудаанд, барои барқарор кардани шакли дурусту ибтидоию таърихии номвожаҳои эронӣ заҳмати зиёд мебояд кашид, то ки асолати номвожаҳои эронисос барқарор карда шаванд [23, 206-265].

Асарҳои муаллифони асримиёнагии араб ва тоҷику форс низ дар худ маҷмуи зиёди номвожаҳои ҷуғрофиеи аслан эрониро маҳфуз медоранд. Муҳаққиқону донишмандон ва сайёҳони араб ва тоҷику форси асрҳои IX - XIII оид ба номвожаҳои ҷуғрофиеи Хуросону Мовароуннаҳр маълумоти басо нодиреро овардаанд, ки беҳтарин сарчашмаҳои асримиёнагии ономастикаи тоҷик махсуб мешаванд.

Аз ҷумла, дар асари ба забони арабӣ таълифгардидаи «Китоб-ал- илм ал-масолик ва-л-мамолик» («Китоби илмӣ дар бораи роҳҳо ва давлатҳо (мамлакатҳо)) оид ба роҳҳои бузурги тичоратӣ ва мамлакатҳои Шарқ, аз ҷумла Хуросону Мовароуннаҳр маълумоти нодири ономастикӣ дода шудааст. Дар асари номбурда ҳар як номвожаи ҷуғрофиеӣ батафсил шарҳ дода шудааст [7, 194-218].

Асарҳои донишмандон ва сайёҳони асримиёнагии араб ва форсу тоҷик Ибни Хурдодбех (асри IX), Ибни Ҳамадонӣ, Ал- Истаҳрӣ, Ибни Ҳавқал, Ал-Макдисӣ, Ибни Балхӣ («Форснома»- асри XII); «Худуд-ул-олам»-и Ибни Фареғун, ки соли 982 аз ҷониби муаллифи тоҷикзабон таълиф гардидааст, Абдулқарим Ас-Сомонӣ (асри XII), Носири Хусрави Қубодиёнӣ, Маҳмуди Кошғарӣ, Муҳаммад ибни Начиби Бақрон (асри XIII), Алии Ҳамадонӣ, Сайид Ашрафи Ҷаҳонгард (асри XIV), Атомалики Ҷувайнӣ ва дигарон сарчашмаҳои хеле муътамади асримиёнагии илми ономастикаи тоҷик ба шумор мераванд.

Инчунин, дар асарҳои таърихии «Таърихи Табарӣ»-и Муҳаммад Ҷарир Ат- Табарӣ (муаллиф форсиасл буда, аслан зодаи Табаристони Эрон аст) – номи комили он он «Таърих-ар-русул ва-л-мулук», «Таърихи Бухоро»-и Муҳаммади Наршахӣ, «Зайн-ул – ахбор-и Гардезӣ ва даҳҳои дигар асарҳои асримиёнагии тоҷик маҷмуи хеле зиёди номвожаҳои ҷуғрофиеи Эронзамини

тоисломӣ ва даврони исломӣ, бахусус топоним ва микротопонимҳои билоди Хуросону Мовароуннаҳр (Варорӯди таърихӣ) ва умуман манотиқи Осиёи Марказӣ дарҷ гардидаанд, ки ҳазинаи бебаҳо ва сарчашмаҳои муътамади илми ономастикаи тоҷик ба шумор мераванд. Инчунин зиёда аз 220 адад номгӯи фарҳангу луғатҳое, ки дар асрҳои миёна аз ҷониби донишмандону луғатнигорон ва фарҳагнависони тоҷику форс (мисли «Луғати Фурс»-и Асадии Тӯсии мутааллиқ ба асри XI, «Девони луғот-ат-турк»-и Маҳмуди Кошғарии мансуб ба асри ёздаҳ, «Бурҳони Қотей», «Ғиёс-ул-луғот», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳанги Онандроҷ», «Сихоҳ-ул фурс»-и Наҳҷувонӣ, «Фарҳанги Сурурӣ»-и асри XVI-XVII, «Луғатномаи Деххудо» ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ»-и дучилдаи асри бист ва дигар луғатҳо) таълиф гардидаанд, мавқеи номвожаҳои ҷуғрофӣ дар онҳо хеле назаррасанд. Масалан дар «Фарҳанги Сурурӣ», ки дар асрҳои XVI-XVII таълиф гардидааст, теъдоди хеле зиёди номвожаҳои ҷуғрофӣи Осиёи Миёна шарҳу тавзеҳ дода шудаанд, ки 99 дарсади онро номвожаҳои аслан эронӣ, алалхусус эронии шарқӣ ташкил медиҳанд. Ҷолибияти ин асар дар он аст, ки дар ин фарҳанги бебаҳо тарзи дурусти талаффузи номвожаҳои ҷуғрофӣ низ нишон дода шудааст.

Яке аз асарҳои нодири дигаре, ки ба ҳайси сарчашмаи бебаҳои топонимӣ хидмат мекунад, луғати донишманди бузурги асримиёнагӣ Ёқут ал-Ҷамавӣ «Муъҷам-ул-булдон» мебошад, ки дар асри XIII-и мелодӣ навишта шудааст. Дар асари мазкур маълумоти нодири ҷуғрофӣ, адабиёти илмӣ оид ба манотиқи гуногун ва номвожаҳои зиёди ҷуғрофӣ шарҳу тавзеҳ дода шудаанд [7, 330-342].

Маводи луғати мазкур бо тартиби алифбои арабиасос оварда шудааст. Дар луғати мазкур ҳар як моддаи луғавӣ маънидод карда шуда, ҳатто тарзи хондан ва талаффузи дурусти онҳо нишон дода шуда, ин- чунин гунаҳо, яъне вариантҳои онҳо оварда шудаанд. Ҷамчунин, дар ин луғат бисёре аз номвожаҳои ҷуғрофӣ аз нигоҳи решашиносӣ (этимологӣ) низ маънидод карда шудаанд [11, 75-100].

Дар ҳақиқат луғати номбурда сарчашмаи пурқиматест оид ба номвожаҳои ҷуғрофӣ, чунки дар он маълумоти нодире оид ба асли ҳар як вожа, яъне исмҳои хос ва дараҷаи истеъмоли онҳо дода шудааст.

Муҳаққиқ А. Л. Хромов дуруст қайд мекунад, ки дар асари фарҳангии «Муъҷам-ул-булдон»-и Ёқути Ҷамавӣ оид ба ҳар як шахр муфассалан маълумот дода, таърихи бунёд шудани ҳар шахр, аҳолии он, таърихи шахр, таърихи фатҳи ин ё он шахр, қиссаи ривоятҳои марбут ба ин ё он шахр, номи олимону донишмандони машҳури ҳар як шахр, тарҷумаи ҳоли фишурдаи ҳар як олим, дар бораи устодони варзидаи ҳар як шахр ва шогирдони эшон нодиртарин ишораҳо ҷой дода шудаанд, ки қимати асарро хеле баланд бардоштаанд [13, 101-113].

Қолибияти дигари «Муъҷам-ул-булдон»-и Ёкути Ҳамавӣ дар он аст, ки дар ин асар Ёкути Ҳамавӣ дар бораи он манотик ва шаҳрҳову қаряхое маълумоти муфасссал медиҳад, ки ӯ ҳангоми саёҳатҳои хеш ва мусофиратҳояш онҳоро бо чашми худ дидааст.

Дар асар баъзе бахшҳое ё худ мақолаҳое мавҷуданд, ки дар онҳо ба таври умумӣ ва фишурда оид ба баъзе номҳо ва мафҳумҳои умумӣ маълумот дода шудааст.

Дар асари Ёкути Ҳамавӣ, менависад А. Л. Хромов зиёда аз 500 номвожаи ҷуғрофиёии марбут ба минтақаи бузургу таърихии Мовароуннаҳр шарҳу тавзеҳ ва маънидод карда шудааст. Аз он зиёда аз 500 номгӯи номҳои ҷуғрофиёии «Муъҷам-ул-булдон» 90 дарсади онро номвожаҳои ҷуғрофиёии аслан эронӣ ташкил медиҳанд [17, 101-105].

Ба ғайр аз таълифоти номбурда адабиёти зиёди топонимие мавҷуданд, ки дар онҳо маълумоти фишурда ва гузоришҳои вижаи таърихие мавҷуданд, ки зимни баёни воқеоти таърихӣ микдори зиёди номвожаҳои ҷуғрофӣ зикр гардидаанд. Инчунин, маводи топонимӣ дар асару луғатномаҳои асримиёнагии қадимӣ, ба хусус дар «Фарҳанги Сурурӣ» (асрҳои XVI - XVII) низ хеле фаровон дида мешаванд, ки ҳар яке дар алоҳидагӣ шарҳу тавзеҳ ва маънидод карда шудаанд.

Ташаккулёбии номвожаҳои ҷуғрофӣ дар ҳудудҳои маъмурии Осиёи Миёна, дар нахустин асрҳои давлатдорӣ исломии арабҳо (асрҳои XVI - XVII) ба омилҳои сиёсӣ иҷтимоӣ вобастагӣ дорад, ки маҳз дар даврони хилофати арабҳо тарҳрезӣ шудаанд. Аз рӯи суннати давлатдорӣ худ арабҳо одатан дар ҳар минтақае ё шаҳре, ки зери тасарруфашон мебаромад, ҳатман яке аз сарлашкаронро бо ҳамроҳии теъдоде аз лашкариёни араб ва баъзе оилаҳои арабҳоро низ барои зиндагии доимӣ муқимӣ мекарданд ва ба ин васила ҳукуматдорӣ худро дар ҷойҳои фатҳкардашон мустаҳкам мекарданд. Бино бар ин, аз нахустин асрҳои хилофати арабҳо сар карда, номвожаҳои арабӣ дар минтақаҳои Осиёи Марказӣ пайдо шудан гирифтанд, яъне ҷойи номвожаҳои куҳани эрониро топонимҳои арабӣ гирифтанд [2, 195].

Ҳар як забткорӣ заминаест барои ба вуҷуд омадани номвожаҳои ҷуғрофиёии нав, зеро ҳар он забткориҳову кашмакашиҳои сиёсӣ, ки дар тури таърих дар байни аҳли башар сар задаанду мезананд, хоҳу ноҳақ ҳамроҳи худ номҳои нави ҷуғрофиёиро меоранд, ки онҳо маҳз сиёсати ҳамоно забткориҳо ва ҳаробкориҳои ғосибонро инъикос мекунанд. Инчунин, сабаби дигари паҳншавии номвожаҳои ҷуғрофиёӣ ва антропонимҳои (номҳои одамон) як халқ ба халқи дигар, бо роҳи осоишта, тавассути риштаҳои илмию фарҳангӣ ва додугирифтӣ бозору муносиботи иқтисодӣ ва ғайра суратгирифта мебошад.

Ҳучумҳои пайдарпайи юнониҳо, ҳайтолиён, арабҳо, турку муғулҳо инчунин таъсири сиёсии урупоӣҳову русҳо ба Осиёи Марказӣ сабаби ба вуҷуд омадани даҳҳо ва садҳо номвожаи ғайриэронӣ муғлақ дар ҳудуди

марзҳои тоҷикнишини Осиёи Марказӣ гардидаанд. Масалан ба ҷойи шаҳри Марв (пойтахти Хуросон) туркии Мары, ба ҷойи Нахшаб аввал Насафи арабӣ ва баъд Қаршии туркӣ – муғулӣ ба ҷойи Дизак (Дижак) – Қиззахи туркӣ – муғулӣ, ба ҷойи Смараканса-и суғдӣ Самарқанди арабӣ, ба ҷойи Чочаканса [Čācakanḁa] –и суғдӣ шакли мураккаби омехтаи туркӣ ва суғдӣ Тошкент ва дар замони шӯравӣ ба ҷойи Душанбе Сталинобод ва ба ҷойи Хучанд Ленинобод, ба ҷойи Хванираси ориёӣ Ховоси туркишуда, ба ҷойи Кешрӯд шакли туркии – Қашқадарё ва ғайра иваз карда шудаанд. Аммо табиист, ки ҳар ҷое ки номҳои навро, ки ба воситаи кадом як қувваи сиёсии бегона зухур кардаанд, умри дарозе надида дер ё зуд номҳои қадимии мавзеу маҳаллову шаҳрҳо ва вилоятҳо номи аслии худро гирифтаанд.

Чунончи, бо шарофати насими истиқлоли Тоҷикистон ва кӯшишҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба вилояти Ленинободи дар замони шӯравӣ номгузоришуда номи аслии он Суғд, номи шаҳри Ленинобод ба Хучанди аслӣ, номи Ўротеппа (ҳарчанд, ки ин ном ҳам Эронист (аз ум. эр. Ур => Vaguahva фарохно, паҳнои васеъ => фарохноӣ – пуштаҳо => теппаҳо) ба қадимии он Истаравшан ва ғайра барқарор ва номгузорӣ карда шуд. Хулоса, номҳои аҷнабии ҳамроҳи ғасбқориҳои ғосибон омадаву номгузорикардашуда умри ҷовид надоранд, хоҳу ноҳақ, дер ё зуд ҷойи онҳоро номҳои аслии ва бунёди мегиранд ва хоҳанд гирифт.

Баъди ҳучуми арабҳо дар асри X баъзе дарвозаҳои шаҳри Бухоро, кӯчаву хиёбонҳо, масоҷиди ҷомеъ номи сарлашқарон ва фотехону пешвоёни машҳури арабро гирифта буданд.

Дар Самарқанд, дар қанори шаҳри қадимии ҳамондавраи Самарқанд (шаҳраки муосири Афросиёб) як мавзеи бузург ба номи яке аз қабилаҳои бадавии араб гузошта шуд [2, 196].

Вакте ки сарлашқари араб Қутайба ибни Муслим шаҳри Форёбро фатҳ кард, фармони катъӣ дод, ки шаҳрро оташ зананд. Баъди ба қоми оташ додани шаҳри зебои Форёби ориёибунёд онро ба арабӣ Мухтарақа номидаанд, ки маънояш «сӯхта» ва «хокистартӯда» аст. Мавзеи хушбоду ҳавою як дараи зебоманзари ноҳияи Исфараи имрӯзаро, ки Исома ном дорад, дар оғози асрҳои миёна ба номи як сарватманди сиёсии араб Исома ибни Абдуллоҳ –Ал- Бахилӣ номгузорӣ карданд [6, 137].

Инчунин, номи баъзе мавзеҳо ва шаҳрҳои қадимии ориёишини суғдӣ ва ғайра шакли арабишударо ба худ гирифтанд. Масалан, деҳаи Наршах-зодгоҳи Наршаҳии муаррихи бузург шакли арабии Начҷох, шаҳри Гурганҷи Хоразм, шакли Ҷузҷонияро гирифтанд ва ё Смаракансаи Суғдӣ шакли арабии Самарқандро гирифт.

Вале бояд гуфт, ки бо омадани арабҳо раванди иваз шудани номҳои мавзеу маҳалҳо ва умуман топонимҳо зуд анҷом нападзирфт. Баръакс, бисёр номҳои эронисли пешазисломии Мовароуннаҳру Хуросони Бузург ва умуман паҳнаи Эронизамини таърихӣ боқӣ монданд, чунки муаррихону

сайёҳони арабзабони асри X дар асарҳояшон ҳамон номи мавзеъҳо ва шаҳру деҳаҳоеро меоранд, ки мо онҳоро дар сарчашмаҳои асри V-и – мелодӣ мушоҳида мекунем[2, 188-190].

Аз рӯи маълумоти зикршуда ва сарчашмаҳои мавҷуда метавон ба чунин хулоса расид, ки бино ба қабатҳои мавҷудаи маводи топонимӣ, қисмати топонимияи асрҳои I X- X III-и Мовароуннахрро топонимҳои аслан шарқизеронӣ (суғдӣ, хоразмӣ, эҳтимолан бохтарӣ, сакоӣ) ташкил медиҳанд, ки аз даврони қаблазисломӣ боқӣ мондаанд.

Дувумин қабати топонимие, ки аз ҷиҳати ғоиз яке аз қисматҳои топонимияи Хуросону Мовароуннахрро ташкил медиҳанд, топонимҳои аслан ғарбизеронӣ (тоҷикӣ-форсӣ)мебошанд. Аз оғози асри X топонимҳои ғарбизеронӣ дар тамоми минтақаи бузурги Мовароуннахр паҳн гардида буданд. Дар марҳалаи аввали ҳуҷуми арабҳо ба Осиёи Марказӣ топонимҳои ғарбизеронӣ ташаккул ёфта буданд. Топонимҳои аслан арабӣ, як қисми ночизи топонимияи даврони аввали асримӣёнагиро ташкил медиҳанд. Қисмати асосии топонимҳои «даврони исломӣ»-и Мовароуннахрро топонимҳое ташкил медиҳанд, ки дар асоси номвожаҳои субстрати ғарбизеронӣ ташаккул ёфтаанд [14, 108-109].

Топонимҳои туркие, ки дар сарчашмаҳои асримӣёнагии тоҷикӣ- форсӣ ва арабӣ дучор мешаванд, як қисмати хеле ночизи даврони асрҳои X-X-ро ташкил медиҳанд. Топонимҳои аслан туркӣ, бештар дар музофоти Элак, Фарғона ва Хоразм ба назар мерасанд.

Танг кардани майдони густариши лаҳҷаҳо ва ғӯйишҳои шарқизеронии суғдӣ ва хоразмӣ аз ҷониби забони адабии дари тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он дар Мовароуннахр асосан ба асри X рост меояд. Танг гардидани майдони мавҷудияти лаҳҷаҳои забони суғдӣ, аз ҷониби забони тоҷикӣ ба он оварда расонд, ки пайвастиҳои решашиносии байнизабонии қабати топонимҳои куҳан бо топонимҳои маҳаллӣ сусту заиф гардид. Топонимҳои қадимии шарқизерониро ба гурӯҳи ба иборае «топонимҳои ғалатӣ»-и номафҳум чудо карда монда буданд. Муҳаққиқони асримӣёнагӣ топонимҳои шарқизерониро ба сифати «топонимҳои ғалатӣ» аз нигоҳи этипологӣ шарҳу тавзеҳ дода натавониста, дар заминаи забони тоҷикӣ онҳоро аз нигоҳи этимологияи мардумӣ ва нақлию ривоятӣ шарҳу тавзеҳ додаанд. Дар асарҳои муҳаққиқони асримӣёнагӣ, ба мисли Наршахӣ, Ибни Хурдодбех, Ал-Макдисӣ, Ёкути Ҳамавӣ, Ибни Фарғун, Ибни Муқаффаъ, Ибни Балхӣ ва дигарон, инчунин дар асарҳои Носири Хусрав, Мир Сайид Али Ҳамадонӣ, Сайид Ашрафи Ҷаҳонгир ва монанди инҳо шумораи зиёди топонимҳои шарқизеронии суғдӣ мавҷуданд, ки онҳоро ба қабати «топонимҳои номафҳум» чудо кардаанд. Топонимҳои минтақаҳои Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва Ҷӯйи Мӯлиёне, ки устод Рӯдакӣ вассфашро кардааст, ба шумори топонимҳои «ғалатии номафҳум»дохил карда шудаанд. Танҳо ба шарофати рушд кардани илми хиндуаврупоишиносӣ дар Аврупо ва Руссия, бавижа илми забоншиносии

эронӣ, рамзкушоӣ ва маънидоди дурусту этимологии номвожаҳои аслан эронии Осиёи Марказӣ то андозае ҳал шуд.

Раванди ташаккулёбии топонимҳои аслан эронӣ баъди асри X III хеле сусту заиф гардид. Дар асри X III ва баъдтар ҷойи топонимҳои шарқизерониро топонимҳои ғарбиэронӣ (хосатан тоҷикӣ) ва туркӣ- муғулӣ гирифтанд, ки дар натиҷа ба нест шудани топонимҳои шарқизеронӣ (суғдӣ, хоразмӣ ва бохтарӣ) боис шуд. Алҳол дар ҳудуди имрӯзаи Ёзбекистон ва қисмати шимоли Тоҷикистон миқдори хеле зиёди топонимҳои шарқизеронӣ мавҷуданд, ки асолати суғдӣ доранд.

Илми номшиносии тоҷик, ки реша дар умқи таърих дорад, минбаъд шуруъ аз асрҳои нӯздаҳ ба X X хеле рушду нуму ёфта, ба як шохҳои алоҳидаи илми забоншиносии муосир табдил ёфтааст, ки се марҳалаи ташаккулёбии номвожаҳои ҷуғрофӣ ва умуман рушди илми ономастикаро дар бар мегирад.

Номҳои ҷуғрофӣ ё топонимҳо ҷузъе аз воқеияти зиндагии ҳар қавм ва ҳалқияту миллат буда, шӯҳид ва баёнгари давраҳои гуногуни ташаккул, таҳаввул ва инкишофи забон ва фарҳанги минтақаи сукувати мардум маҳсуб шуда, барои таҳқиқ ва пажӯҳиши таърихӣ онҳо ба сифати манбаъ ва санади муҳим хидмат мекунанд.

Топонимҳо аз лиҳози пайдоиши худ бо ҷандин воқеаву ҳодисаи таърихӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ робитаи қавӣ дошта, шӯҳиди забонии пайдоиш, инкишоф, аз байн рафтани ва ё тағйир ёфтани иваз шудани миллатҳо ва тамаддуни онҳо дар ин ё он минтақа мебошанд. Муҳаққиқи шинохтани рус В. А. Никонов дуруст зикр кардааст, ки «-Шаҳрҳо ҳароб гардиданд, давлатҳо барҳам хӯрданд, забонҳо ва ҳуди ҳалқҳо аз байн рафтанд, аммо номҳо боқӣ монданд...». Аз ин ҷост, ки омӯзишу таҳқиқ ва баррасии номҳои мавзё ва маҳалҳо ва таърихи пайдоиши онҳо кори басо хайр ва мондагоре маҳсуб шуда, дар тури садсолаҳо таваҷҷуҳи доираҳои илмӣ, баҳусус забоншиносонро ба худ ҷалб намудааст ва ҳоло мазмун, мундариҷа, сохтор ва таърихи таҳаввули номҳои ҷуғрофӣро як баҳши илми забоншиносӣ бо номи топонимика меомӯзад.

Топонимҳо вобаста ба раванди инкишофи ҷомеа, дар давраҳои гуногуни таърихӣ ба вучуд меоянд ва бахшҳои муҳимтарини ҳаёти мардумро дар бар мегиранд. Аз ин рӯ, дар симои онҳо нақши соҳаҳои гуногуни илмҳои муосири забоншиносӣ, мардумшиносӣ, таърих, ҷуғрофӣ, этнолингвистика ва ғайраро ҷустуҷӯ намудан мумкин аст.

Номҳои ҷуғрофӣ ҳамчун ҷузъи устувору камтағйирпазири воқидҳои забонии минтақаҳои гуногун нисбат ба забони зинда баёнгари рушду инкишофи забон аз даврони бостон то ба имрӯз мебошанд. Ин хусусияти муҳими номҳои ҷуғрофӣ метавонад фаҳми моро дар бораи равандҳои гуногуни диахронӣ, аз ҷумла дарки масъалаҳои таърихи забон ва ташаккули миллат дар тури таърих густариш диҳад ва барои пажӯҳандагон имконоти васеъ ва доманадорро дар бобати таҳия ва истифодаи усулҳои нави лингвистӣ муҳайё намояд.

Дар ҳақиқат таҳқику баррасӣ ва омӯзиши ҳамаҷонибаи топонимҳо имкон медиҳад, ки мо дар забон шаклҳои нави воҳидҳои луғавиро пайдо намоем. Ин воҳидҳои луғавӣ дар ҳаллу ҷасли мушкилоти мавзӯҳои бахши этнолингвистикаи забон, дарки амиқу дақиқ ва комили расму оин, суннатҳои хуби мардумӣ, қиссаву ривоёт ва ба истилоҳ «таърихи зинда»-и халқ кумак менамояд.

Мусаллам аст, ки ба масъалаҳои ном ва номгузорӣ, хосиятҳои калимаҳои ифодакунандаи номҳо, қонунмандии мавҷудият ва инкишофи номҳо, таърихи пайдоиш ва маънидоди илмӣ онҳо илми махсуси филологӣ – ономастика (юн. Онома-ном) машғул аст. Ономастика, дар навбати худ ба қисмҳои таркибии антропонимика (юн. Antropos-одам, онома - ном), этнонимика (юн. Ethnos-халқ, онома - ном), топонимика (юн. Topos-маҳал, онома -ном), гидронимика (юн. Hidro-об, онома - ном) ва амсоли инҳо чудо мешавад [20, 6].

Агар ба таърихи ономастика назар афканем, маълум мегардад, ки аз даврони қадим то ба имрӯз номҳои ҷуғрофӣ аз лиҳози мухталиф мавриди таваҷҷуҳи аҳли илм қарор гирифтаанд. Агар мутафаккирони даврони қадиму асрҳои миёна ба ин ё он муносибат ба номҳои ҷуғрофӣ даст задаанд андешаҳои худро доир ба таърихи пайдоишу маънои ин номҳо баён дошта бошанд, дар ҳоли ҳозир номшиносӣ, аз ҷумла топонимика, ба яке аз соҳаҳои мустақили забоншиносӣ табдил ёфтааст, ки дорои низом (система)-и тадқиқ ва усулу методҳои илмӣ таҳлилу пажӯҳиш мебошад. Илми номшиносии муосир то ҳаде мавод ва матолиби илмиро андӯхтааст, ки имкон медиҳад, то маводи топонимӣ қомилан табақабандӣ шуда, хусусиятҳои минтақавӣ он ошкор гардида, ба сурати қуллӣ ҳамчун система мавриди таҳқиқу таҳлил қарор гирад. Вобаста ба минтақаҳои ҷудогона таҳлил гардидани номҳои ҷуғрофӣ имкон медиҳад, ки ин номҳо ҳам аз лиҳози синхронӣ ва ҳам аз нигоҳи диахронӣ баррасӣ гарданд ва мансубияти этникии онҳо муқаррар гардад. Аз ин назар, маводи маъмур на танҳо барои забоншиносон, балки барои доираи васеи илмӣ, аз ҷумла мардумшиносон, муаррихон, ҷомеашиносон, фарҳангшиносон, ҷуғрофияшиносон ва дигарон низ зарур мебошад. Маводи топонимии минтақаи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон барои равшан намудани як қатор масоили муҳимми таърихи мардумони сокини ин минтақа, ки тоҷикон ҷузъ аз он ҳастанд, кумаке хоҳад намуд.

Илми топонимикаи тоҷик як ҷузъ аз илми забоншиносии тоҷик буда, таърихи тулонӣ дорад. Маводи аввалинро доир ба ин илм аз луғату тазкираҳо ва осори таърихӣ ҷуғрофӣ пайдо намудан мумкин аст, зеро гузаштагонӣ мо дар асарҳои иншонамудаи худ роҷеъ ба ин ё он маҳал суҳан рондани шаванд, ҳатман ҷиҳати ҷуғрофиёи ин ё он маҳалро батафсил тасвир менамуданд. Бино бар ин, маводи топонимҳои қадим иборат аз номҳои вилоят, дарё ва ноҳияҳову шаҳрҳо мебошад. Ҷунончи, дар асари ҷуғрофии «Худуд-ул-олам» (асри XII) доир ба номҳои маҳал, муҳити ҷуғрофӣ, ҳайати этникӣ ва манбаъҳои зеризаминии мавзӯҳои гуногуни ҷаҳон маълумот дода мешавад, ки хеле ҷолиб буда, пеши назари хонанда нақшу тасвири воқеии он маҳал ҷилвагар мегардад. Ғайр аз ин, маълумоти ҷуғрофиёро (маълумоти топонимӣ) аз луғату фарҳангҳо низ пайдо

намудан мумкин аст, ки теъдоди луғату фарҳангҳои то ба имрӯз ба забони тоҷикӣ таълифшуда беш аз 200 адад мебошад. Масалан, «Луғати фурс»-и Асадии Ғусӣ, «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ёбаҳӣ, «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин ва амсоли инҳо аз қабилӣ чунин фарҳангҳои тоҷикӣ буда, дар қарнҳои мухталиф таълиф ёфтаанд ва дар онҳо роҷеъ ба ин ё он маҳаллу мавзё маълумоти муфид оварда шудааст. Мувофиқи андешаи муҳаққиқон, аз ҷумла топонимшиносии тоҷик Д. Ҳомидов, «метавон он ҳама фарҳангу луғатҳои нодири ба забони тоҷикӣ дар замонҳои гуногун таълифёфта ва асарҳои таърихиву ҷуғрофиёро асарҳои бунёдии илмӣ топонимика донист». Зеро падидаҳои нахустини илмӣ топонимика (яъне, агар возеҳтар баён намоем, нишонаҳои илмӣ номшиносӣ - ономастика ва дар навбати худ топонимика) дар ин асарҳо инъикос гардидаанд. Ба қавли А. Девонақул: «Нахустин иқдомот дар сабти номҳои ҷуғрофӣ дар даврони қадими ташаккули забонҳои эронӣ анҷом шудааст ва дар китоби «Авесто» маводи хеле ғаниии топонимӣ оварда шудааст, ки имрӯз барои чандин соҳаҳои илмҳои иҷтимоӣ ҳамчун сарчашмаи нодири таърихӣ арзишманд аст ва ин арзиши таърихӣ он маводро эроншиносии маъруф В. Маркварт низ зикр намудааст. Қатбаҳои меҳии даврони Ҳахоманишиён низ матолиби фаровони топонимӣ доранд, ки имрӯз мавриди таваҷҷуҳи доираи васеи мутахассисони бахшҳои таърих ва филология қарор гирифтаанд. Дар осори форсии миёна низ маводи фаровони топонимӣ сабт гардидааст ва ҳатто китобҳои махсусе доир ба ҷуғрофиё, мисли «Šahrestānīhā ī Ērān» ва «Abdīh ud sahiḡīh ī Sakastān» таълиф шудааст. Ҳамчунин, маводи топонимие доир ба дигар забонҳои эронии аҳди бостону миёна, аз ҷумла суғдӣ, дар сарчашмаҳои таърихӣ оварда шудаанд.

Доир ба сарзамини Осиёи Миёна ва махсусан, вазъияти иқтисодӣ, ҳолати иҷтимоӣ, сатҳи зиндагӣ ва дараҷаи маданияти мардуми Кӯҳистон, яъне Болооби Зарафшон – мириғариҳои Фалғар, Мастҷоҳ, Фон, водии Яғноб, Киштӯд ва Моғиён нақл мекунад, китоби «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл»-и Абдуррахмони Мустачир мебошад, ки ӯ ба ҳайси роҳбалад ба экспедитсияи ҳарбии аз тарафи Руссияи подшоҳӣ созмондодашуда ғайолият намуда, ба тавсия ва зерӣ роҳбарии ноziри ҳарбӣ ва шарқшиносу муҳаққиқи шинохташудаи рус А. Л. Кун рӯзномаи пурқимати сафари таърихӣ хешро тартиб дода, онро ҳуди поёни ҳамон соли ба Кӯҳистон сафар доштаниш, яъне соли 1870 ба ҷоп медиҳад. «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» дар қатори навиштаҳо ва ёддоштҳои шарқшиносии рус А. Л. Кун нахустин асаре мебошад, ки дар он бори аввал маълумотҳои топонимӣ оид ба мавзёу маҳал ва деҳаҳои Кӯҳистон, аз ҷумла водии Яғноб дода шудааст ва маълумоти ҷуғрофиёӣ, мардумшиносӣ, фарҳангшиносӣ ва топонимие, ки дар асари «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» оварда шудаанд, то ба имрӯз моҳияти илмӣ худро гум накардаанд ва муҳаққиқони ҷавон имрӯзҳо ҳам ба ин асар ҳамчун сарчашмаи хуби таърихӣ муроҷиат мекунанд.

Асари дигаре, ки дар он оид ба ҷуғрофиёи Болооби Зарафшон ва номҳои мавзёу маҳалҳои Кӯҳистон, бавижа водии Яғноб сухан меравад ва ҷо-ҷо дар он номи кӯҳҳо ва ағбаҳо (оронимия) зикр мешаванд, қайдҳои олим, сайёҳ ва

кӯҳнаварди рус А. П. Федченко бо номи «Заметки о верхнем Зеравшане» (Материалы для статистики Туркестанского края, вып. 1. Петербург, 1873) мебошад. Соли 1872 муҳаққиқи дигари рус А. Гребенкин баъди сафари илмӣ хеш ба Кӯҳистон, бавижа ба водии Яғноб қайдҳо ва мушоҳидаҳои хешро бо номи «Заметки о Когистане» ба чоп мерасонад ва дар нигоштаҳои ин муҳаққиқ низ ишороте чанд оид ба номи мавзеъҳо ва деҳаҳои Водии Яғноб, урфу одат ва забону фарҳанги яғнобиён суҳан меравад.

Инчунин, баъзе андешаҳо, ишораҳову мушоҳидаҳо ва қайдҳои махсус ва хеле пурқимати илмиро перомуни номҳои ҷуғрофиёии водии Яғноб, забону фарҳанг ва фолклори яғнобиён дар нигоштаҳои олимон ва муҳаққиқони эроншиноси рус, аз Мишенков, Ш. Акимбетов К. Г. Залеман, Ф. Коротков ва В. И. Липский ва дигарон дидан мумкин аст.

Нигоштаҳову таълифоти олимон ва муҳаққиқон В. В. Бартолд, И. И. Зарубин, К.Г. Залеман, А. Н. Кандауров, М. Н. Боголюбов, А. А. Фрейман, В. А. Лившиц, С. И. Климчитский, Н. Г. Маллитский, Р. Л. Неменова, Э. М. Мурзаев, А. И. Попов, О. И. Смирнова, В. С. Соколова, М. С. Андреев, Е. М. Пешерева, И. М. Оранский, В. С. Расторгуева, А. З. Розенфелд, Л. В. Успенская, В. А. Капранов, А. Л. Хромов, И. М. Стеблин-Каменский, О.И.Смирнова, П.Б.Луре, ва дигарон дорои арзишҳои баланди илмӣ буда, чун дастур роҳнамову роҳбалади муҳаққиқони соҳа гардидааст.

Академик В. В. Бартолд дар шинохти таърихи халқи тоҷик хидмати беандозае кардааст. Ӯ дар силсилаи асарҳои ба сарзамини Осиёи Марказӣ бахшидааш қариб доир ба ҳамаи нуқтаҳои аҳолинишин дар асоси маъхазҳои таърихӣ, ҷуғрофиёӣ маълумот дода, то андозае хонандаро аз таърихи гузаштаву имрӯзаи онҳо ошно месозад. Аз ҷумла, дар асарҳои ӯ доир ба ойқонимҳои водии Кешрӯд низ маълумоти фаровон пайдо намудан мумкин аст.

Таҳқику таҳлили номҳои ҷуғрофиёии минтақаи Осиёи Миёна аз назари топонимшинос Э. М. Мурзаев ва лаҳҷашинос А. З. Розенфелд низ дур намондааст, ки эшон ба таҳлили номҳои ҷуғрофиёии қисмати ҷанубӣ-шарқии Тоҷикистон ва дигар хусусиятҳои топонимикаи тоҷик изҳори андеша кардаанд. Дар пажӯҳиши номҳои ҷуғрофиёии сарғаҳи Зарафшон ва водии Яғноб саҳми арзандаи К.Г. Залеман, С. И. Климчитский, О. И. Смирнова, А. Л. Хромов, В.А. Лившиц, А.А. Фрейман, М.С. Андреев, Е.М. Пешерева ва дигаронро бояд махсусан қайд намуд, ки эшон доир ба муайян намудани хусусиятҳои сохторию луғавии топонимияи ин минтақа ва нишон додани қабатҳои луғавии он осори арзишмандеро таълиф намудаанд.

Ба гурӯҳи дуҷум осори муҳаққиқони ватанӣ, чун Д. Тоҷиев, А. Бухоризода, Р. Х. Додихудоев, Д. Карамшоев, М. Н. Қосимова, Б. Камолиддинов, С. Назарзода, Ғ. Ҷӯраев, А. Каримов, Ш. Исмоилов, Ҳ. Мачидов, Д. Хочаев, Н. Офаридаев, А. Ҳасанов, С. Сулаймонов, М. Муҳаммадиев, Б. Бердиев, Ш. Ҳайдаров, А. Абдунабиев, М. Шодиев, Ҷ. Алимӣ, М. Ҳ. Султон, А. Мирбобоев, Р. Шоев, Д. Р. Ҳомидов, А. Н. Насриддиншоев, О.О. Маҳмадҷонов (Муҳаммадҷонзода) Б.Б. Тураев, Р.Шодиев, Б. Алавӣ, М. Ҳотам, С. Мирзозода, С.Матробиёв (Матробиён),

У.Т.Булбулшоев, А. Одинаев, Р. Холназаров, Ш.Ш. Шарипова, М. Б.Саидов, М.Турсунова ва дигарон марбутанд, ки дар таълифоти хеш масоили мухталифи забоншиносӣ ва аз ҷумла топонимия ва антропонимияи минтақаҳои гуногуни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва берун аз онро, ки бештаринашон мансуби забонҳои эронист, мавриди таҳқиқ қарор додаанд.

Дар ташаккули топонимикаи миллии хидмати шодравон Р. Х. Додихудоевро махсусан бояд зикр кард, ки якчанд даҳсола ба пажӯҳишу таҳқиқи топонимияи эронӣ машғул буд. Рисолаи ӯ «Таҳлили лингвистии микротопонимияи Помир» (дар асоси маводи гурӯҳи язгуломӣ-шуғнонӣ)» ва силсилаи нигоштаҳои нукоти муҳиммеро дар бораи вежагиҳои номҳои ҷуғрофии Тоҷикистон, махсусан, оид ба қабатҳои забонӣ, семантикӣ ва этимологияи топонимҳои алоҳида фаро гирифтааст. Аз ҷониби ӯ таҳлили муфассали формантии анҷом шуда, қатори микротопонимҳо муайян ва масъалаи таъсири забонҳои тоҷикӣ ба забонҳои помирӣ дар асоси маводи топонимӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Маводи топонимӣ ва микротопонимии баъзе аз навоҳии минтақаи Қаротегин (Рашти қадим) аз ҷониби Ш. Исмоилов ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст ва бори нахуст аз тарафи ин муҳаққиқ қабатҳои топонимии минтақаи Қаротегин таҳлилу баррасӣ гардидаанд ва ҳамзамон қабати топонимҳои субстрати эронии шарқии минтақаи мазкур нишон дода шудааст.

Доир ба микротопонимҳои навоҳии Ванҷу Дарвоз ва ойконимҳои вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон муҳаққиқ Н.Офаридаев ва доир ба микротопонимияи минтақаи Истаравшан ва атрофу акнофи он А. Абдунабиев тадқиқоти пураризиш кардаанд ва ҳамзамон қабатҳои топонимии минтақаҳои номбурдари муайян намуда, хусусиятҳои хоси маводи топонимии ин мавзӯро ва минтақаҳоро нишон додаанд.

Номҳои ҷуғрофии ҳавзаи дарёи Сурхоб (худуди навоҳии Ховалинг ва Совети вилояти Хатлон) аз ҷониби муҳаққиқи топонимшинос Ҷ. Алимӣ мавриди тадқиқи таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҳамчунин аз ҷониби ӯ дар мавзӯи «Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб» таҳқиқоти пураризише сурат гирифтааст. Ӯ низомии топонимҳои минтақаи Кӯлобро аз нигоҳи табақабандӣ ва таҳлили формантии таҳлил намуда, бори нахуст топонимҳои ин минтақаро мавриди таҳлили сохторию луғавӣ ва луғавию грамматикӣ қарор додааст.

Муҳаққиқ М. Шодиев маводи топонимии осори устод С. Айнӣ ва Р. Шоев маводи топонимӣ ва антропонимии ҳиссаи адабию бадеии «Самаки айёр»-ро мавриди таҳқиқ қарор доданд.

Ғайр аз ин, доир ба топонимҳои эронии қаламрави Варорӯд ва ё Мовароуннаҳр асарҳои зиёди таҳқиқотӣ аз ҷониби топонимшиносон таълиф гардидааст, ки чанде аз онҳоро ин ҷо метавон зикр намуд. Аз ҷумла, дар таҳқиқоти топонимшиносони ўзбек Ш. Қодиров, Т. Нафасов, Т. Раҳматов, З. Д. Дусимов, С. Наимов, А. Каримова ва С. Қораев, Б. Камолиддинов номҳои ҷуғрофиеи мавзӯ, шахрҳо ва вилоятҳои қаламрави имрӯзаи Ўзбекистон, чун Самарқанд, Тошканд, Хоразм, Қашқадарё (Кешрӯд) ва амсоли инҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Доир ба худуд ва манотиқи дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна низ таҳқиқоти топонимӣ аз

ҷониби топонимшиносоне чун А.Мурзаев, С. Атаниёзов, С. С. Губаева, Е. Койчубаев ва дигарон ба анҷом расонида шуда, дар онҳо дар баробари таҳлили топонимияи туркии ин минтақа, ҳамчунин топонимҳои қадимии эронӣ низ баррасӣ гардидаанд.

Таҳқиқоти ниҳоят ҷолиб ва доманадоре, ки оид ба топонимияи водии Кешрӯд, ки таърихан минтақаи тоҷикнишин аст, ба анҷом расид ба қалами муҳаққиқи тоҷик Д. Р. Ҳомидов марбут аст ва ӯ бори нахуст топонимҳои водии Кешрӯдро аз нигоҳи асолати таърихӣ, сохтори формантӣ, лексикӣ-семантикӣ ва лексикӣ-грамматикӣ мавриди таҳлил қарор додааст.

Аз таҳқиқоти дигаре, ки дар илми ономастикаи тоҷик ба анҷом расидааст, марбут ба номҳои ҷуғрофиёии минтақаи Ромит ва таҳқиқи забоншиносӣ-таърихӣ водии Ҳисор мебошад, ки ба қалами муҳаққиқ О.О. Муҳаммадҷонов (О.Муҳаммадҷонзода) тааллуқ дорад. Ӯ дар ин силсилаи таҳқиқоти хеш топонимҳои минтақаи Ромитро аз нигоҳи асолати таърихӣ, таҳлили сохторию луғавӣ ва маъноӣ ва ҳамчунин аз назари ҷанбаи гендерӣ мавриди таҳлили густарда қарор додааст. Қобили зикр аст, ки методи таҳлили гендерии топонимҳо дар топонимикаи тоҷик усули нав буда, ӯ дар асоси таҷрибаҳои пешрафтаи илми топонимияшиносии муосир ва бахусус дар асоси таҷрибаҳои олимони варзидаи рус ва Аврупуву Амрико номҳои ҷуғрофиёии минтақаи Ромитро аз назари омӯрӣ таҳлил ва баррасӣ намудааст.

Оид ба топонимияи водии Ҳисор топонимшиносии шинохташуда О.О. Муҳаммадҷонзода соли 2010 топонимҳои водии мазкурро бори нахуст аз нигоҳи забоншиносӣ- таърихӣ мавриди таҳқиқи густардаи илмӣ қарор додааст.

Муҳаққиқ Б.Б.Тураев соли 2010 дар мавзӯи «Таҳқиқи луғавию маъноӣ ва калимасозии микротопонимияи водии Яғноб» таҳқиқоти густарда ва мондагору арзишмандеро ба анҷом расонид.

Силсилаи таҳқиқоте, ки баъдан дар ин самт ба амал омадаанд, таҳқиқоти олимони ва донишмандони риштаи илми ономастикаи тоҷик У.Т.Булбулшоев-»Таҳқиқи этнолингвистии микротопонимияи Шохдара»(2004), Д.Ҳомидов «Таҳқиқи лингвистии гидронимияи Мовароуннаҳри таърихӣ»(2019), Б.Б. Тураев « Аз таърихи омӯзиши микротопонимияи водии Яғноб»(2004), « Вожаҳои суғдӣ дар топонимияи водии Яғноб»(2008),»Таҳқиқи луғавию маъноӣ ва калимасозии микротопонимияи водии Яғноб» (2010),»Микротопонимияи водии Яғноб» (Душанбе: Ирфон, 2019, 271с.),»Вожаҳои суғдӣ-яғнобӣ дар топонимияи музофоти Ғонҷӣ (Деваштич)» (2019), «Номвожаҳои субстрати суғдӣ дар қаламрави Панҷакенти бостонӣ» (2020), «Номвожаҳои субстрати суғдӣ ва суғдии нав(яғнобӣ) дар топонимияи ноҳияи Варзоб»(2021),»Номвожаҳои ҷуғрофии навъи мураккаби суғдӣ бо ҷузъи –kat»(2022), С. Матробиёв (С.Матробиён), Ш. Ҳайдарӣ, Б.Алавӣ, С. Мирзозода, Б. Бобохонов, А. Мирбобоев, Р. Шодиев «Масоили лингвистии номвожаҳои таърихӣ Хатлон»(Душанбе: «Меъроҷ Граф», 2016, 115 с.), А. Ҳасанов «Ҷойвожаҳои қаламрави Сомониён»(Хучанд: «Нури Маърифат»,

2018, 555с.), А. Одинаев «Топонимия ва микротопонимияи Садаи Миёнаи Кӯҳистони Масчоҳ-чанбаи лингвистӣ»(2018), Ш.Ш. Шарипова(2022), Р. Холназаров, М.Б. Саидов «Вижагиҳои луғавӣ-маъноии топонимияи Қуръон (дар асоси тарҷумаи тоҷикии он)» (Душанбе:» Матбаа», 2021,95с.); «Сохтори морфологӣ ва қабатҳои забони антропонимҳои «Қуръон» (Душанбе: «Матбаа», 2020, 111с.), М. Турсунова «Таҳқиқи луғавию маъноии топонимияи водии Сурхон» (2023) ва дигарон мебошанд, ки ҷолибтарин таҳқиқотҳои лингвистӣ дар ин самт маҳсуб мешаванд. Хулоса, илми ономастикаи тоҷик яке аз илмҳои пешрафта буда, дар даврони муосир дар ҳолати рушду нумӯ қарор дорад.

КИТОБНОМА

1. Арриан. Поход Александра/ Арриан.-Москва-Ленинград: Наука,1962.-481с.
2. Бартольд, В.В.Сочинения.Т.2/ В.В.Бартольд.- Москва:Наука,1964.-1020с.
3. Бичурин, Н.Я.Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.Тт.І-ІІІ / Н. Я. Бичурин.-Москва-Ленинград: Наука,1950-1953.- 471с.
4. Джалилов, А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VІІІ в. /А. Джалилов.- Сталинабад: Дониш,1961.-271с.
5. Дьяконов, И.М., Лившиц В.А. Документы из Нисы І в. до н.э./И.М. Дьяконов, В. А. Лившиц. Предварительные итоги работы/ Москва: Наука, 1960.-200 с.
6. Квинт, Курций Руф. История Александра Македонского.Сохранившиеся книги / Курций Руф Квинт. –Москва: Наука,1963.– 643с.
7. Крачковский, И.Ю. Избранные сочинения, т. IV/ И.Ю.Крачковский.- Москва – Ленинград: Наука, 1975.– 560 с.
8. Оранский, И.М. Введение в иранскую филологию / И.М. Оранский.- Москва: Наука,1963.– 490 с.
9. Смирнова, О.И. Карта верховьев Зеравшана первой четверти VІІ века-»Страны и народы Востока», вып. ІІ / О.И. Смирнова.– Москва: Наука, 1961.– 471с.
10. Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикент/О.И.Смирнова.- Москва: Наука,1963. – 288 с.
11. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Тт.І- ІІІ,М.-Л., 1950-1953.-С.36-40; 16-25.
12. Страбон. География / Страбон.- Москва: Наука, 1964.-381с.
13. Хромов А.Л. О структурных особенностях топонимии Мавераннахра в период IX-XІІІ вв. / Чаҳордаҳ мақола /А.Л. Хромов. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. – 173с.

14. Хромов, А.Л. Изучение географических названий Таджикистана в СССР и зарубежом.»Известия отеделения обизественных наук АН Таджикской ССР»/ А.Л. Хромов.-Душанбе, 1969, №2 С. 70-72.
15. Хромов, А.Л. Оструктурных особенностях иранской топонимии Мавераннахр в период IX -XIII вв. Дар китоби «Чаҳордах мақола» (мачмуаи мақолот) / А. Л. Хромов.- Душанбе: Шучоиён, 2010.– С.75-101.
16. Хромов, А. Л. Некоторые особенности формирования топонимии Средней Азии в IX -XIII вв. Чаҳордах мақола (мачмуаи мақолот) / А.Л. Хромов.- Душанбе: Шучоиён, 2010.– С. 101 - 113.
17. Хромов, А. Л. Некоторые особенности формирования топонимии Средней Азии в IX -XIII вв. Дар китоби «Чаҳордах мақола» (мачмуаи мақолот) /А.Л. Хромов.- Душанбе: Шучоиён, 2010.– С. 101 - 105.
18. Хромов, А. Л. Чаҳордах мақола (мачмуаи мақолаҳои илмӣ) / А.Л. Хромов.- Душанбе: Шучоиён, 2010.- С.108-109.
19. Brandenstein, W. und Mayrhofer M. Handbuch des Altpersischen/ W. Brandenstein., M. Mayrhofer.- Wiesbaden, 1964.-P. 84-87.
20. Marquart, J. Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenači.Mit historische –kritischem kommentar und topographischen Exkursen/ J. Marquart.- Berlin, 1901.-387p.
21. Marikq A. .Classika et Orientalia, 5. Res Gerstae Divi saporis.- Syzia.T.35/ A. Marikq.- Paris,1958.- P.295-360.
22. Kent, R.G. Dld persian.Amerikan Oriental Society/R.G. Kent.-New Haven-Connecticut.1953.-P.116-134.
23. Pulleyblank, E.G. The consonantal system of old Chinese.-Asia Major, vol. IX/E.G. Pulleyblank.- Part 1, 1962, pp. 58-114; Asia Major vol. ,Part 2, 1962.- P.206-265.
24. Ronka, I. Ostiran und Zentral- Asian bei Ptolemaos/ I. Ronka.- Mainz1968.- 173p.
25. Schmitt, R. Medisches und persisches Spachgut bei Herodot.-ZDMG/ R. Schmitt.- Bd.117,h.1,1967.-139 s.
26. Tavadia, J.C. Die mittelpersische Sprache and Literaturder Zararthustrier/ J.C. Tavadia.- Leipzig,1956. – S. 74-82.

АЗ ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ, ТАШАККУЛ ВА ТАҲАВВУЛИ ИЛМИ ОНОМАСТИКАИ ТОҶИК

Илми ономастикаи (номишиносӣ) тоҷик як ҷузъи ҷудонопазири илми ономастикаи эронишиносӣ мебошад. Илми ономастикаи тоҷик ҳамчун илм илми нав бошад ҳам, аммо дорои сарчашмаҳои хеле қадимии таърихӣ мебошад. Дар мақолаи муаллиф оид ба сарчашмаҳои илми ономастикаи тоҷик, ки дарбаргири се давраи таърихӣ мебошад, суҳан меравад.

Илми ономастика (номишиносӣ, аз ҷумла топонимика)-и тоҷик як бахши муҳими илми забонишиносӣ буда, дорои сарчашмаҳои хеле муътамаду

нодире мебошад, ки таърихи зиёда аз шаиҳазорсола доранд ва далели ин гуфтаҳо номҳои шахрҳои ориёии қадимии тоҷикон мисли Саразм, Заврон, Карон, Тахти Сангин, Вагаитон ва ғайра мебошанд, ки соли 2019 бо қарори ЮНЕСКО 5500-солагии Саразми бостонӣ бо тантана ҷашн гирифта шуд. Таърихи буди бои давлатҳо ва тоифаҳои ориёии эронинажод аз сулолаи Пешидодиён шуруъ мешавад. Агар мо ба далелҳои замони Пешидодиён, яъне ба номҳои ашхос ва номвожаҳои ҷуғрофиёии он даврони оғози таърих таъна намоем, таърихи хеле қадимӣ доштани сарчашмаҳои илми ономастикаи эронӣ, аз ҷумла ономастикаи тоҷик равшан аён мегардад.

Илми ономастикаи тоҷик дорои сарчашмаҳои муҳтамадест, ки дар таърихи фарҳанг ва тамаддуни башарӣ назир надорад. Қадимтарин сарчашмаи маводи ономастикии тоҷик китоби «Авесто» мебошад, ки китоби муқаддаси оини зардуштӣ буда, куҳантарин қисматҳои он «Яшт»-ҳо ба асрҳои VIII-VII-и қабл аз мелод рост меоянд.

Дар мақолаи илмӣ муаллиф оид ба таърихи пайдоиш, тамаккул ва таҳаввули илми ономастикаи тоҷик маълумотҳои ҷолиб ва муҳтамади илмӣ оварда шудаанд, ки оғози он даврони Пешидодиён буда, давраи нави он замони Истиқлол мебошад.

Калидвожаҳо: илми ономастика, номиносии, топонимҳо, антропонимҳо, ҷойномҳо, номвожаҳои таърихӣ, ономастикаи тоҷик, оғози таърих, эронииносии, забониносии тоҷик, забониносии тоҷик, забониносии ҳиндуаврупӣ, куҳанорӣ, давраи қадим, давраи миёнаи таърихӣ, давраи нав (аз асри ҳаштуми мелодӣ то замони Истиқлол), Авесто, осори хаттии забони форсии қадим, осори хаттии забонҳои эронии давраи миёнаи таърихӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавӣ, «Ҳудуд-ул-олам».

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ТАДЖИКСКОЙ ОНОМАСТИКИ

Таджикская ономастика является неотъемлемой частью иранской ономастики. Несмотря на то что таджикская ономастика, как наука новая, но она имеет собой очень древние исторические источники. В научном статье автора речь о древних источниках таджикской ономастики, которая имеет три исторических периодов развития.

Таджикская ономастика (в том числе топонимика) является важной частью лингвистики, имеющей очень достоверные и уникальные источники, история которой насчитывает более шести тысяч лет. Доказательством этого являются названия древних таджикских арийских городов, таких как Саразм (Заврон, Карон, Каменный престол, Вагаитон и др.), которого в 2019 году решением ЮНЕСКО отметили 5500-летие. История существования государств и иранских племен начинается с древних династии пешидадийцев.

Если опираться на факты имён лиц и географических названий времен пешдадийцев того времени, то станет ясно древняя история иранской ономастики, в том числе таджикская ономастика.

Таджикская ономастика имеет достоверные источники, которые беспрецедентны в истории человеческой культуры и цивилизации. Древнейшим источником таджикской ономастики, является книга Авесто, священная книга зороастрийского обряда, самые старые ее части «Яшта» относятся к VIII-VII векам до н. э.

В статье автора дано очень уникальные сведения о становление исторического развития таджикской ономастики, начиная от древнеарийского периода (времена династии Пешдадитов) до наших дней- время Независимости нашего государства.

Ключевие слова: наука о ономастике, ономастика, топоними, антропоними, названия местности, географические название, таджикская ономастика, начало истории, иранистика, таджикская языкознания, индоевропейская языкознания, древнеарийский (древнейшая история), древняя история, средневековая эпоха, новый и новейшая эпоха, Авеста, древнеиранские надписи, надписи среднеиранских языков, «Шахнаме» Фирдавси, «Худуд- ул – олам».

FROM THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF TAJIK ONOMASTICS

Tajik onomastics is an integral part of Iranian onomastics. Despite the fact that Tajik onomastics is a new science, it has very ancient historical sources. The scientific article of the author deals with the ancient sources of Tajik onomastics, which has three historical periods of development.

Tajik onomastics (including toponymy) is an important part of linguistics, which has very reliable and unique sources, the history of which is more than six thousand years old. This is evidenced by the names of ancient Tajik Aryan cities, such as Sarazm (Zavron, Karon, Stone Throne, Vagashton, etc.), whose 5500th anniversary was celebrated by UNESCO in 2019. The history of the existence of states and Iranian tribes begins with the ancient Peshdad dynasty.

If you rely on the fact of the names of people and geographical names of the time of the predecessors of that time, then the ancient history of Iranian onomastics, including Tajik onomastics, will become clear.

Tajik onomastics has reliable sources that are unprecedented in the history of human culture and civilization. The oldest source of Tajik onomastics is the Avesta book, the sacred book of the Zoroastrian tradition, the oldest parts of which are «Yashta» belong to the VIII-VII centuries. e.

The author's article provides very unique information about the formation of the historical development of Tajik onomastics, starting from the ancient Aryan period (the time of the Peshdadite dynasty) to the present day - the time of Independence of our state.

Keywords: *the science of onomastics, onomastics, toponyms, anthroponyms, place names, geographical names, Tajik onomastics, the beginning of history, Iranian studies, Tajik linguistics, Indo-European linguistics, ancient Aryan (ancient history), ancient history, medieval era, new and latest era, Avesta, ancient Iranian inscriptions, inscriptions of the Middle Iranian languages, «Shahnameh» Firdavsi, «Khudud-ul-olam».*

Маълумот дар бораи муаллиф: Тураев Бурхон Бузургович-ходими пешбари илмӣи институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ АМИТ, н.и.ф. тел(+992)111555750.

Сведение об авторе: Тураев Бурхон Бузургович-Ведущий научный сотрудник Института языка и литературы имени Рудаки НАРТ, к.н.ф., тел(+992)111555750.

About the author: Turaev Burhon –Leading researcher at the Institute of Language and Literature named after Rudaki NAST, candidat of philological sciences, phone: (+992) 111555750.

УДК:491.50

РОҶҲОИ ПАСВАНДИИ КАЛИМАСОЗӢ (ДАР МИСОЛИ АШӢОРИ АШӢӢР САФАР)

Шоева Н., Содиқова М.

Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ

Мафҳуми «калимасозӣ» дар забоншиносӣ ба ду маънӣ қорбасти мешавад. Он аз як тараф роҳи равиш, тарзу усул ва қонуну қоидаҳои сохта шудани калимаҳои навро ифода намояд, аз тарафи дигар, соҳаи мустақили илми забоншиносии муосирро мефаҳмонад, ки охири солҳои 60-70-уми асри XX пайдо шуда, аксари забоншиносон калимасозиро дар радифи фонетика, луғатшиносӣ, семасиология, морфология, синтаксис ва ғайра эътироф кардаанд. Чуноне ки дар адабиёти илмӣ зикр ёфтааст, калимасозӣ ҳамчунон ҳам ба мисли фонетика, луғатшиносӣ, морфология ва ғайра мавзӯи баҳсу омӯзиши худро дорад. Ба мавзӯи омӯзиши калимасозӣ танҳо калимаҳои сохташуда (муштак), сохтору меъёрҳои ташкили онҳо дохил мешаванд. Ҳамчунин, назарияи калимасозӣ қонунмандӣ, тарзу усули таҳлил, мафҳуму воҳидҳои махсус ва истилоҳоти муайянро молиқ мебошад.

Забоншиносии маъруфи рус Е.С.Кубрякова чунин менависад: «... калимасозӣ - аз лиҳози забони мушаххас яке аз системаҳои хусусии забоншиносии ҳамон забон ба шумор рафта, аз он ҷиҳат соҳаи алоҳида ва мустақили забон мебошад, ки он воҳидҳои одитарини худ (асосҳои калимасоз ва вандҳои нави дериватсионӣ), усулҳои махсуси муттаҳидшудани воҳидҳои

одитарин бо воҳидҳои нисбатан бузургтар (муштақот) ва ниҳоят, системаи махсуси ҳамбастагии миёни воҳидҳоро дорад» [2, 320].

Дар ин иқтибос тамоми мавзӯ, барнома ва вазифаҳои мушаххаси таҳқиқи калимасозӣ дақиқу возеҳ муайян гардидаанд. Таърифоти арзишманду мушобехро дар таҳқиқоти олимону донишмандони дигар низ пайдо кардан мумкин аст [4,450].

Мавриди зикр аст, ки калимасозӣ то ин дам ё дар қисмати морфология ва ё дар боби лексикология (луғатшиносӣ) мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирифта буд. Ғоҳе барои калимасозӣ миёни қисматҳои мазкури забоншиносӣ ҷойи мобайнӣ низ ҷудо карда мешуд, ки дар ҳар ду ҳолат ҳам паҳлуҳои луғавию маъноӣ ва шакливу сохтори (грамматикӣ) калимасозӣ ҳалал меёфт. Ҳамчунин, воҳидҳои махсуси калимасозӣ, ҳосатан асоси калимасоз, қолаби калимасозӣ ва навъҳои калимасозӣ, бидуни шубҳа, аз мадди назари муҳаққиқон дур мемонданд.

Илми забоншиносии тоҷик, аз ҷумла калимасозии он таърихи дуру дароз дошта, пояи аввали он, дар замонҳои хеле пеш гузошта шудааст ва он барои ташаккули забоншиносии тоҷик ҳамчун як сарчашмаи асосӣ хидмат менамояд.

Омӯхтани забони адабии тоҷикӣ ва таҳқиқи таҳлили он, алалхусус, масъалаҳои умумии забоншиносӣ ва сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ, дар даврони Шуравӣ имконпазир гардид.

Пӯшида нест, ки то соли 1926 дар хусуси грамматикаи забони тоҷикӣ ҳеҷ дастуре ва ё қори мукаммали таҳқиқотие мавҷуд набуд. Дар чунин вазъият Саидризо Ализодаи Самарқандӣ аввалин китоби дарсии забони тоҷикиро таълиф карда, ба унвони «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ» ба таъъ расонид.

Дар охири солҳои бистум як силсила ахбору мақолаҳои олимони маъруф, ба монанди И.И. Зарубин, А.А. Семёнов, М.С. Андреев ва дигарон ҷоп шудаанд, ки ба муҳимтарин масъалаҳои забоншиносии тоҷик: фонетика ва грамматика бахшида шудаанд. Асарҳои профессор И.И. Зарубин дар инкишофи забоншиносии тоҷик аҳаммияти бағоят зиёд доштанд. Бо ҷопи онҳо ба омӯзиши забони тоҷикӣ қомилан асоси мустаҳкам илмӣ гузошта мешавад, ки ба талаботи забоншиносии муосир ҷавоб дода метавонад.

Ҷойи зикр аст, ки китоби дарсии «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ»-и Саидризо Ализода, мақолаҳои устод Айни оид ба забон, қорҳои илмӣ-таҳқиқотии профессор И.И. Зарубин ва ҳулосаҳои илмӣ амалии забоншиносон дар омӯзиш ва таҳқиқи забони тоҷикӣ чун дастур ва асосҳои бозғайимии илмӣ хизмат кардаанд.

Дар «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ», ки ба қалами В.С. Расторгуева мансуб аст, бисёр масъалаҳои илмӣ назариявӣ калимасозӣ мавриди муҳокима қарор гирифтаанд. Дар он калимасозии исму сифат омехта дода шудааст, ҷунки калимасозии ин ду ҳиссаи номии нутқ умумиятҳои зиёд доранд.

Калимасозӣ яке аз воситаҳои бағоят муҳимми ғанӣ гардидани таркиби луғавии ҳар як забон маҳсуб мешавад. Аз ин ҷост, ки луғатшиносони тоҷик, аз ҷумла Мардон Муҳаммадиев, Қумрӣ Тоҳирова, Ғ. Мирзоев, Н. Шарофов ва А. Амлоев ба ин масъала низ эътибор додаанд. М. Муҳаммадиев дар хусуси калимасозӣ ва ҳелҳои он мақолаи махсус навиштааст, ки он «Принсипҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ» ном дорад. Дар ин мақола тарзи калимасозии луғавӣ-маъноӣ, ки то ҳол дар забоншиносии тоҷик ба он эътибор надодаанд, зикр шудааст.

Дар «Типи морфологӣ-синтаксисии калимасозӣ» омехташавии тарзҳои калимасозӣ мушоҳида мешавад. Дар ин банд ҳодисаи аз як ҳиссаи нутқ ба дигар ҳиссаи нутқ ба воситаи пасвандқо ва ҳам бевосита гузаштани калимаҳо зикр ёфтааст, ҳол он ки ин тарзи калимасозӣ танҳо ҳодисаи конверсияро дар бар мегирад.

Қумрӣ Тоҳирова тарзҳои зерини калимасозиро номбар кардааст:

1. Воситаи луғавӣ-маъноии калимасозӣ.
2. Воситаи синтаксисии калимасозӣ.
3. Воситаи морфологӣ калимасозӣ».

Муҳаққиқони варзида Н. Маъсумӣ, Х. Хусайнов, Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов ва дигарон ҳангоми таҳқиқи забони асарҳои бадеӣ ба мақорати калимасозии нависандагон С. Айни, Раҳим Ҷалил ва Ҳаким Карим низ дахл кардаанд.

Калимасозӣ ва масъалаҳои мубрами он аз мавқеи забоншиносии кунунӣ асосан аз солҳои 70-80-уми қарни XX сар шуд ва саҳми забоншиносони тоҷик профессорон Ш. Рустамов, Ғ. Амонова ва дотсент Ғ. Мирзоев хеле бузург аст. Аз ҷумла Ғ. Мирзоев дар забоншиносии тоҷик бори нахуст калимасозиро ҳамчун соҳаи мустақили забоншиносӣ маънидод карда, мафҳуми воҳидҳои алоҳидаи онро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дод. Ё ки хидматҳои шоистаи профессор Ш. Рустамов бобати фарқи таҳлили калимасозӣ аз таҳлилҳои морфологӣ таркиби калима ва этимологияи калимаҳо ниҳоят назаррас мебошанд.

Асоси калимасоз чун нахустин воҳиди хаттии қолаби калимасоз эътироф шудааст ва бунёду заминаи калимаи сохта маҳсуб мешавад.

Масъалаи бо кадом истилоҳ ифода ёфтани ин воҳиди калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик то ҳол ҳал нагардидааст ва ҳанӯз ҳам баҳсу мунозираҳои муҳаққиқон оид ба он идома дорад. Аз ҷумла, дар асарҳои илмӣ таҳқиқотии забоншиносони муосирӣ ҷаҳонӣ, ба мисоли забоншиносони рус низ истилоҳоти гуногун ва ҳархела вомехӯранд, ки маъмултаринашон инҳо мебошанд: «производящая база», «производящее слово», «исходное слово», «производящая основа», «исходная основа», «базовая основа», «словообразовательная основа», «мотивирующее слово». Он дар забоншиносии тоҷик баъзан бо истилоҳоти «заминаи калимасоз» ва «махраҷ» ёд мешавад. Вале назар ба истилоҳоти дигар «асоси калимасоз» ва «асос» бештар истифода гардидаанд.

Инак, тағйири натиҷаи калимасозии қолаб ба мансубияти асоси калимасоз ба ин ё он гурӯҳи грамматикӣ ва луғавӣ зич вобаста аст. Аммо, азбаски шарҳу тафсили ҷузъиёти охиринаи чунин гурӯҳҳои асоси калимасоз танҳо ҳангоми таҳлили қолабҳои муайяну мушаххас муяссар мегардад, ки мо ин ҷо фақат ба баёни гурӯҳҳои маъмулу нисбатан бузургтари асоси калимасоз таваккуф менамоем. Чунинанд ин гурӯҳҳо: **исмқо** ба и с м ҳ о и ш а х с ва ғ а й р и ш а х с тақсим мешаванд; дар навбати худ **исмҳои ғайришахс** ба и с м ҳ о и к о н к р е т ва маънӣ чудо шудаанд; **сифатҳо** ба сифатҳои асли ва нисбӣ тақсим мешаванд; калимаҳое, ки дорои маъноҳои исмӣ, сифатӣ ва зарфӣ мебошанду баъзе муҳаққиқон Онҳоро «слова с двойной семантикой (существительно – прилагательные с прилагательно - существительные)» гуфтаанд ва мо шартан **калимаҳои омехта** номидаем, ба **калимаҳои омехтаи** и с м ӣ ва с и ф а т ӣ, ки дар маънои исмияшон (**пир, ҷавон**) шахсро далолат мекунанд ва дигар калимаҳои омехта чудо карда шудаанд; инчунин **шумораҳо, ҷонишин, асосҳои замонии феъл, композитҳои феълӣ, зарфҳо, калимаҳои тасвирӣ, таркибу ибораҳо** ва ғайра.

Азбаски асосҳои калимасоз берун аз қолаб мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, Онҳоро танҳо аз лиҳози ҳамнишинӣ, яъне имконоти пайваст ва васлшуданашон ба ин ё он суффиксҳо (пасвандҳо) тавзеҳ додан мумкин аст.

Асосҳои калимасозро инчунин аз ҷиҳати сохт ба сода, сохта ва мураккаб тақсим кардан мумкин аст. Асосҳои муштак, ки тавассути суффиксҳо сохта шудаанд, аз асосҳои сода бо ҳамнишинии маҳдудашон тафовут доранд. Чунончи, баъзе калимаҳои бо ёрии аффиксҳо (вандҳо) ташкил ёфта ба ҳайси асоси калимасоз амал кардан наметавонанд. Аз ин рӯ, ҳангоми тасвиру баёни ҳамнишинии асоси калимасоз ба сода, сохта ва мураккаб чудо карда мешаванд.

АК ИСМ

Исмҳои шахс ҳамнишинии (валентияти) маҳдуд доранд. Исмҳои шахси сода ва мураккаб танҳо бо пасвандҳои **-ӣ, -она, -вор** ба таври фаровон васлу ҳамнишин мешаванд: **бародар-ӣ, бародар-она, бародар-вор (бародар), кампирӣ, кампир-она, кампир-вор (кампир)** ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ ҳамчун ҳодисаҳои алоҳида васлшудани исмҳои содаи шахсро бо пасвандҳои зер мушоҳида кардан мумкин аст: **-ак, арӯса-ак (арӯс), раққос-ак (раққос), ғаммоз-ак (ғаммоз), қаровул-ак (қаровул); -гарӣ: одам-гарӣ (одам), инсон-гарӣ (инсон), босмачи-гарӣ (босмачӣ); -бон: бачабон (бача), кӯдакбон (кӯдак); -ина: мардина (мард), авратина (аврат); -нок: шавҳарнок (шавҳар).**

Исмҳои сохтаи шахс, ки бо иловаи пасвандҳои **-чӣ, -гар, -бон** ба вучуд омадаанд, дар вазифаи асоси калимасоз аз исмҳои содаи шахс фарқ мекунанд. Онҳо танҳо бо пасванди **-ӣ** ҳамнишин мешаванд: **қисобчӣ (қисобчӣ), галабонӣ (галабон), оқангарӣ (оқангар)** ва монанди инҳо.

Исмҳои сохтаи шахс, ки дар натиҷаи ҳамнишинии пасванди **-гар** (навъи **ғоратгар**) ташаккул ёфтаанд, чун истисно мебошанд, зеро ки онҳо ба ҷуз

пасванди **-ӣ** метавонанд бо пасванди **-она** ҳамнишин шаванд: **ғоратгарона** (**ғоратгар**), **балвогарон** (**балвогар**), **туҳматгарона** (**туҳматгар**) ва амсоли инҳо. Ду ҳодисаи ҳамнишин гардидани исми сохтаи шахс, ки ба воситаи пасванди **-бон** ташкил ёфтааст, бо пасванди **-ак** дучор омад: **подабонак** (номи паранда) (**подабон**), **боғбонак** (**боғбон**).

Фақат дар як калима ба пасванди **-бон** омадани исми сохтаи шахс, ки бо ёрии пасванди **-ӣ** сурат гирифтааст, ба мушоҳида расид: **бандибон** (**бандӣ**). Композитҳои феълие, ки аз исму асоси замони ҳозираи феъл таркиб ёфта, исмҳои шахсро мефаҳмонанд, танҳо бо пасванди **-ӣ** ҳамнишин мешаванд: **сартарош-ӣ** (**сартарош**), **нонпазӣ** (**нонпаз**), **волейболбоз-ӣ** (**волейболбоз**), **шоқмотбоз-ӣ** (**шоқмотбоз**) ва ғайра. Исмҳои ҳосе, ки ба шахс далолат меkunанд, бо пасвандҳои **-чӣ**, **-ӣ**, **-она**, **-вор**, **-ино** ҳамнишин шуда метавонанд: **ленинчӣ** (**Ленин**), **стахановчӣ** (**Стаханов**), **саъдиёна** (**Саъдӣ**), **мичуринвор** (**Мичурин**), **Аҳмадино** (**Аҳмад**) ва ғайра. Инчунин, бо пасванди **-ино** омадани исмҳои шахси ифодакунандаи муносибати хешу таборӣ низ, ки бандакчонишини **-ам**-ро қабул меkunанд, низ мушоҳида мешавад: **холамино** (**хола-ам**), **тағом-ино** (**тағо-ам**), **акамино** (**ака-ам**), **падарамино** (**падар-ам**).

Ашӯр Сафар дар ашъори худ пасвандҳои зиёдеро мавриди истифода қарор додааст, ки ҷолиби диққат мебошад. Мақорати баланди шоирии ӯ дар истифодаи воситаҳои гуногуни калимасозӣ бармало эҷос мешавад:

*Нақорачӣ, чу сози ту мисоли мочаро гузашт,
Ба ғушҳо дурушттар зи неши хорҳо гузашт.
Зи ҷӯри мо канора вай чу тундари само гузашт,
Мана, бигир токии надида сар аз они ту [6,587]!*

Исмҳои конкрет танҳо бо пасвандҳои **-чӣ**, **-бон**, **-зор**, **-истон**, **-ӣ**, **-нок**, **-вор**, **-ангӣ** ҳамнишин мешаванд: **дорухона-чӣ** (**дорухона**), **чорбоғ-бон** (**чорбоғ**), **найшакар-зор** (**найшакар**), **найшакар-истон** (**найшакар**), **чормағз-ӣ** (**чормағз**), **меҳмонхона-гӣ**, (**меҳмонхона**), **чорбоғ-нок** (**чорбоғ**), **мурғобивор** (**мурғобӣ**), **чойхона-игӣ** (**чойхона**).

Дар осори шоир истифодаи пасванди мавзъеъсози **-истон** зиёд ба ҷашм мерасад:

*Бо ёди бародар, падару ҷамъи шаҳидон,
Дар меҳнати озод, бубин, нешсаф ояд.
Бо азми ҷавонӣ бикунад мулк гулистон,
Дар ҳар қадамаш гавҳари мақсад ба каф ояд. [6,56]*

Ҳамнишин шудани исмҳои номбурда бо пасвандҳои **-гар**, **-дон**, **-ак**, **-ӣ**, **-а**, **-она**, **-акӣ**, **-вор**, **-ворӣ**, **-гарӣ**, **-ина**, **-манд** мушоҳида намуд. Исмҳои сохтаи конкрет ҳамнишини боз ҳам камтар доранд. Исмҳои сохта, ки бо пасванди **-а** сурат гирифтаанд, бо пасвандҳои **-ангӣ**, **-ӣ**, **-зор**, **-нок**, **-ина**, ҳамнишин мешаванд, вале ҷунин муштакот ақён-ақён вомеҳӯранд: **вайрона-игӣ**, **вайрон-гӣ** (**вайрона**), **сабза-зор**, **сабзанок** (**сабза**), **хафта-ина** (**хафта**). Исмҳои сохтаи конкрет, ки ба воситаи пасванди **-истон** ташкил ёфтаанд, бо пасванди **-ӣ**, **-ангӣ**, ҳамнишин мешаванд: **тоҷикистон-ӣ** (**Тоҷикистон**),

гӯристон-ӣ (гӯристон), кӯхистон-ӣ кӯхистон-ангӣ (кӯхистон), ўзбекистон-ангӣ (Ўзбекистон) ва монанди инҳо.

Бо ҳамин пасвандҳои (**-ӣ, -ангӣ**) ҳамроҳ гаштани исмҳои сохтаи конкрет, ки пасвандашон **-дон** аст, бисёр кам дучор меоянд: **дегдон-ӣ (дегдон), оташдон-ангӣ (оташдон)**.

Ҳамин тарик, Ашӯр Сафар дар ашъори худ ба шеърӯ суҳан, ҷаҳони маънаӣ ва ахлоқӣ забон ва услуби ҳудро дорад, ки қариб ба дигарон монандӣ надорад. Бо истифода аз ҳазинаи ғании таркиби луғавии забони тоҷикӣ ашъори ҳудро ба воситаи роҳҳои гуногуни калимасозӣ ва вандӣ ҷолиб намуда, боиси хонданибоб шудани он мешавад.

КИТОБНОМА

1. Арутюнова, Н.Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке // Н.Д. Арутюнова- М.: Изд-во АН СССР, 1961.
2. Кубрияков, Е. С. Что такое словообразование // Е.С. Кубрияков М: Наука, 1965.-320 с.
3. Мачидов, Ӳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. / Ӳ. Мачидов.- Душанбе: ҚМДД «Анҷумани Деваштиҷ», 2007.- 248 с.
4. Расторгуева, В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка.- Таджикиско-русский словарь// В.С. Расторгуева-М.: Госизд-во иностр.и националь. словарей, 1954.- 536с.
5. Сафаров, А. Самараи умр / А. Сафаров.- Душанбе : Ирфон, 1980.-272 с.
6. Сафаров, А. Мунтахабот: / А. Сафаров.-Душанбе: Адиб, 2003.-256 с.
7. Сафаров, А. Борони қидоят / А. Сафаров.- Душанбе: Адиб, 2008.-336 с.
8. Степанова, М. Д. Словообразование современного немецкого языка // М.Д. Степанова М: Изд-во лит.на иностр. языков, 1953.- 450 с.
9. Холматова, С.Д. Способы передачи русских префиксальных глаголов на таджикский язык:автороф, дис. канд. филолог, наук / С.Д. Холматова. – Душанбе, 1969.-153с.

РОҲӲОИ ПАСВАНДИИ КАЛИМАСОЗӢ (ДАР МИСОЛИ АШӲОРИ АШӲӲР САФАР)

Дар мақолаи мазкур яке аз усулҳои маъмултарини калимасозии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, яъне тавассути пасвандҳо сохта шудани ҳиссаҳои гуногуни нутқ дар эҷодиёти адиби шинохтаи муосири тоҷик Ашӯр Сафар ба риштаи таҳлилу тадқиқ кашида шудааст. Аз ҷумла, муаллифони мақола бар он ақида ҳастанд, ки асосҳои калимасоз аз ҷиҳати сохт ба сода, сохта ва мураккаб тақсим шуда, асосҳои муштақе, ки тавассути пасвандҳо сохта шудаанд, аз асосҳои сода бо ҳамнишинии маҳдудашон тафовут доранд. Зимни овардани мисолҳои мушаххас муаллифон собит кардаанд, ки дар осори гаронбаҳои шоир истифодаи пасвандҳои **-истон, ҷӣ, -бон, -зор, -истон, -ӣ, -нок, -вор, -ангӣ** зиёд ба ҷашм мерасад ва забони шоирро ғанӣ гардондааст. Дар поёни мақола муаллифон ба ҷунин хулоса омадаанд, ки адиб бо шеърӯ

сухан, ҷаҳони маънавӣ ва ахлоқи волеяш забон ва услуги худро барпо кардааст, ки нодир ва таҳқиқбоб аст.

Калидвожаҳо: Ашур Сафар, забонишиносӣ, пасванд, калима, исмҳои шахс, ғайришахс.

СУФФИКСАЛЬНЫЕ СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АШУРА САФАРА)

В данной статье подвергаются глубокому анализу наиболее распространённые способы словообразования современного таджикского литературного языка, то есть суффиксальное словообразование различных частей речи на примере произведений известного современного таджикского литератора Ашура Сафара. В частности, авторы статьи придерживаются мнения, что словообразовательные основы по своему строению делятся на простые, производные и сложные. При этом, производные основы, построенные с помощью суффиксов, отличаются от простых основ своей ограниченностью совместимости. Посредством приведения конкретных примеров авторами доказывается использование **суффиксов-истон, чӣ, -бон, -зор, -истон, -ӣ, -нок, -вор, -ангӣ**, которые обогащают язык поэта и придают ему неповторимый колорит. В завершении статьи авторы приходят к такому выводу, что литератору удалось воссоздать свой неповторимый и особый стиль, в котором выражается его духовность и высокая нравственность, что предполагает проведение новых и обширных исследований в данном направлении.

Ключевые слова: Ашур Сафар, языкознание, суффикс, слово, личные имена, безличные.

SUFFIXAL WAYS OF WORD FORMATION (ON THE EXAMPLE OF THE WORKS ASHUR SAFAR)

In the article by researchers N. Shoeva and M. Sadykova entitled «suffixal ways of word formation», the most common ways of word formation of the modern Tajik literary language are analyzed in depth, that is, suffixation of various parts of speech on the example of the works of the famous modern Tajik writer Ashur Safar. In particular, the authors of the article are of the opinion that word-formation bases are divided into simple, derived and complex by their structure. At the same time, derived bases constructed with the help of suffixes differ from simple bases in their limited compatibility. By giving concrete examples, the authors prove that in the poet's valuable heritage there is the use of suffixes — **iston, chi, -bon, -zor, -iston, -i, -nok, -vor, -angi**, which enriches the poet's language and gives it a unique flavor. At the end of the article, the authors come to the conclusion that the writer managed to recreate his unique and special style, in which his spirituality and high morality are expressed, which implies conducting new and extensive research in this direction.

Keyword: *Ashur Safar, linguist, the word, suffix, personal nams, impersonal.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Шоева Назокат Ақобировна н.и.ф. - дотсенти кафедраи забонҳои Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М. Осимӣ. Тел.: 919026212.

Содиқова М.М.— муаллимаи калони кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон. Тел.: 904303344.

Сведения об авторах: Шоева Назокат Ақобировна к.н.ф. — доцент кафедры языков Технического университета Таджикистана имени академика М. Осими. Тел.: 919026212.

Содикова М.М. — старший преподаватель кафедры таджикского языка Славянского университета России и Таджикистана. Тел.: 904303344.

Information about the authors: Shoyeva Nazokat Akobirovna n.i.f.- dotsent kafedry yazykov Tekhnicheskogo universiteta Tadjhikistana imeni akademika M. Asimi (tel.: 919026212).

Sodikova M.M. starshiy prepodavatel' kafedry tadjhikskogo yazyka Slavyanskogo universiteta Rossii i Tadjhikistana (tel.: 904303344).

УДК 891 550.09

**ТАҲЛИЛИ ҚИЁСӢ-ТАЪРИХИИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС»-И
АБДУРРАҲМОНИ ҚОМӢ БО ЛАҲЧАҲОИ ТОҶИКӢ
(гузориши масъала дар заминаи чанд вожаи марбут ба исм)**

Муллоохун Сафарзода

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров

Пӯшида нест, ки ба таври муқоисавӣ омӯхтани забони осори қаламкашон бо маводи ғӯишҳои имрӯза барои кушода гаштани гиреҳи муаммоҳои сарбастаи таърихи забон ва ошкор шудани вижагиҳои забони адабии тоҷикӣ ёрӣ мерасонад. Ҳини омӯзиши манобеи куҳан ба дастаи калони аносири луғавие дучор меоем, ки давоми ҳазорсолаҳо дар муҳовараи мардум чун унсури ғазол гардиш доранд.

Чунин тарзи муқоиса ба ҳулосае мерасонад, ки калимоти классикии дар лаҳчаҳои кунунӣ мустақиман аз нигоҳи замони истеъмолашон ҳамгун нестанд: баъзеяшон танҳо дар як давраи муайяни ташаккули забон истифода шуда, баъдан аз истифодаи умум хориҷ шуданд, ҳиссаи дигар бидуни тааввулоти шаклиё маъноӣ то замони мо расидаанд, бахши сеюм бо тағйироти савтӣ ё маъноӣ дар доираи лаҳча ё ғурӯҳи лаҳчаҳои муосири тоҷикӣ боқӣ мондаанд. Профессор Ғ. Ҷӯраев ҳангоми таҳлили калимаҳои

эрониасл дар системаи лексии лаҳчаҳои ҷанубӣ ҳамин гуна вижагии калимоти шевагиро ба назар гирифта, навишта буд, ки «нақши унсурҳои лексии давраи адабиёти классикӣ дар лаҳчаҳои имрӯзаи тоҷикӣ яқранг нест. Масъалаи муқаррар кардани муносибати лаҳчаҳои имрӯзаи тоҷикӣ ба забони давраи адабиёти классикӣ аз масъалаҳои муҳим, вале дар айни замон мураккабе ба шумор меравад» [24, 97-98].

Адибон барои баёни содаву шево ва диққатҷалбкунанда кӯшиш ба ҳарч медиҳанд, ки тамоми имконоти калимасозӣ ва сарвати луғавии забон, махсусан унсурҳои аслию иқтибосии маҳаллиро мавридшиносона ба кор гиранд. Дар ин хусус муҳаққиқ С. Саидова чунин овардааст: «Аҳли қалам ин навъи калимаҳо (калимаҳои гӯишӣ -М.С.)-ро ... аз забони зиндаи халқ чида гирифта, дар таълифоти хеш мавриди истифода қарор медиҳанд ва ба ин восита, аз як тараф, диққати хонандаро ба ҳодисаҳои тасвиршаванда бештар ҷалб намоянд, аз дигар тараф, забони нигоришоти худро бо забони халқ наздиктар месозанд» [15, 21].

Лозим ба тазаккур аст, ки иддаи донишпажӯҳон, ба монанди Р. Ғаффоров, Д. Саймиддинов, М. Эшнӣёзов, А.Л. Хромов, Р.Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев, А. Ҳасанов, Ҳ.Н. Самарқандӣ, Р. Ҳодизода, С. Раҳматуллозода, С. Ёзбеков, Ш. Исмоилов, Ф. Убайдов, С. Мирзоев ва дигарон як самти пажӯҳиши худро ба омӯзиши муносибати лексика ва фразеологияи сарчашмаҳои кӯҳани забони тоҷикӣ бо гӯишҳои муосир бахшидаанд. Ҳарчанд доир ба ин самти таҳқиқ мақолаву рисолаҳои илмӣ шоян таълиф гардида бошанд ҳам, то кунун қазияи мавриди назар ба таври комил мавриди ҳаллу фасл қарор нагирифтааст.

Бояд гуфт, ки пажӯҳишҳои ба ин самти масъала бахшидашуда, дар заминаи маводи луғатномаҳои пешину муосир, асарҳои манзуму мансури як давраи муайяни забон ва осори алоҳидаи бадеӣ ё таърихӣ рӯи кор омадаанд. Ин беваҷҳ набуда, чи дар сарчашмаҳои луғавӣ ва чи дар осори бадеию таърихӣ калимаҳои ҳоси лаҳчаҳои алоҳидаи тоҷикӣ тавзеҳшудаву мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Мавриди баррасӣ қарор додани забони сарчашмаҳои адабӣ ва муносибати онҳо бо гӯишҳои муосир аз аҳаммият ҳолӣ нест, зеро вожаҳои лаҳҷавӣ барои инъикоси сайри таърихӣ калимоте, ки дар чунин осор дучор меоянд ва мустаҳкам гардидани пояҳои забони тоҷикӣ нақши шоиста доранд. Иртиботи забони осори аҳли қалами классикӣ муосир бо шеваҳои кунунии тоҷикӣ аз ҷумлаи масъалаҳои он, ки дорои аҳаммияти таҳқиқӣ мебошанд.

Зикр намудан бамаврид аст, ки ҳарчанд дар забоншиносии тоҷик дар хусуси ҷиҳатҳои гуногуни забони осори Абдуллоҳмони Ҷомӣ қорҳои таҳқиқотӣ мутааддиде рӯи кор омада бошад ҳам, то кунун наметавон баррасии масоили забони таркиби луғавӣ осори ин қаламкашро ҳалшуда ва анҷомёфта донист. Махсусан, муносибати забони осори манзуму мансури адиб бо лаҳчаҳои кунунии тоҷикӣ ба таври амиқ мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст. Бо ҳамин сабаб дар навиштаи мазкур кӯшише шудааст, ки

муносибати «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ бо забони маҳаллӣ баррасӣ гардад.

Абдуррахмони Ҷомӣ аз иқтидори луғавии забони тоҷикӣ бахубӣ огоҳ буда, барои ифодаи андеша сабку шеваи мухталифро ба кор гирифтааст. Барои баёни шарҳу аҳволи сӯфиён дар «Нафаҳот-ул-унс» агар суҳанбозӣ хоси услуби Ҷомӣ бошад, дар зикри хислатҳои ҳиссаи дағари орифон, суҳанвар санъати баланди соданависиро пеш гирифтааст. Муҳаққиқон О. Муҳмадҷонов ва Б. Қудратова дар навиштаи худ ба таври иҷмолӣ аз хусуси муносибати ашъори Абдуррахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои ҳозира изҳори ақида карда, навиштаанд, ки «забон ва услуби Ҷомӣ басо дастрасу мардумӣ буда, бо забони оммафаҳми халқҳои тоҷику форс наздику марбут мебошад. Ӯ дар истифодаи калимаю иборот ва таъбирҳои халқӣ устои моҳири забони худ буда, ... аксари калимаҳои истифоданамудаи шоири ширинкалом то имрӯз дар гуфтори мардумони тоҷику даризабон, алалхусус дар гуфтори мардуми ... Тоҷикистону даризабони Афғонистони муосир маъмуланд» [10, 4].

Дар ҳақиқат, як қисм луғоти мавриди қорбурд қарордодаи муаллиф алҳол дар забони маҳаллӣ гардиши фаъол дошта, баробари хусусиятҳои қаблӣ, ҳамчунин, вижагиҳои навро доро гардидаанд. Аз нигоҳи доираи ба қор рафтанишон дар лаҳҷаҳо чунин аносири луғавӣ, ки ҳоло истифодашон дар забони адабӣ басо маҳдуд гардидаанд ё аз доираи истифодаи он берун мондаанд, ягона набуда, иддае дар бештари лаҳҷаҳо, қисми дигар бархе аз онҳо ва ғурӯҳи сеюм танҳо дар ғӯиши намояндагони ин ё он минтақа шунида мешаванд. Мо тасмим ирифтем, ки чанд вожаеро аз «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ мавриди баҳс ва таҳлил қарор дода, хулосаҳои хешро бо ин тасбит намоем:

Машк. Ин вожа аз ҷумлаи калимаҳои хеле қадим махсуб ёфта, дар забони паҳлавӣ ба гунаи **mašk**, дар забони форсии бостон ба шакли **maška**, дар форсии нав дар варианти **mašk** истифода шудааст. [12, 545]. Доро Начот бо таъя ба аҳбори фарҳангномаҳои пешин маъруфияти ин вожаро дар забонҳои дигари ғайриэронӣ (оромӣ (**maška**) ва аккодӣ (**maš-ku-u**) низ қайд кардааст [12, 545].

Дар фарҳангномаҳо ин вожа «пӯсти яклухт канда ошдодаи ғӯсфанд, ки барои кашонидан ва нигоҳдории об, дӯғ ва чизҳои обакӣ ба қор меравад» эзоҳ гардидааст [20, 660; 2, 202]. Аз он ҷо ки соҳибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шоҳидро аз осори мансури Ибни Сино овардаанд [20, 660], маълум мешавад, ки калимаи мазбур қабл аз замони зиндагии Ҷомӣ дар гардиш қарор доштааст.

Абдуррахмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» вожаи *машкро* ба маънои аввал танҳо дар як маврид ба қор бурдааст: Чандон барнаёмад, ки борон даристод, чунонки ғӯй, даҳони *машк*хоро кушодаанд [23, 772].

Ба чунин маъно мустаъмал шудани вожаи мавриди таҳлилро дар осори яке аз ҳамасрони Ҷомӣ – Ҳусайн Воизи Кошифӣ метавон дучор омад [ниг. 8, 97, 130, 131].

Пажӯҳишгари калимаҳои аслию иқтибосии кӯхони ғӯишҳои муосир Ф. Убайдов аз хусуси ҳифозати вожагони аслии даврони кӯхони забон дар асоси зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ андешаронӣ намуда, навиштааст, ки «ин калима (*машк* -М.С.) дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба қабати лексикаи кӯхнашуда ё таърихӣ дохил шудааст. Дар адабиёти классикӣ ... вожаи *машк* бисёр кор фармуда шудааст. Ҳоло ба маънои «тар, обрасида» дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ истеъмол мешавад: *Да ти борун машк шудам. Ҳуна даро, машк наӣ!*» [16, 91-92]. Аз ин гуфтаи муҳаққиқ маълум мегардад, ки вожаи мазкур дар гуфтори намоёндагони ин зерлаҳҷа бо тағйироти маъноӣ дучор гардидааст.

Ҳоло бидуни дигаргунии шакли маъно дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ, мисли гуфтори мардуми Бохоро (*Машк а нӯсти буз-у гав мешӯд*) [11,148], ғӯиши Ялдамичи ғӯрӯҳи раштии шеваи ҷанубӣ (*Айрун-а ба машк мебийоран*) [19, 389] ва дар нутқи намоёндагони лаҳҷаи Андарақи Ҷумҳурии Қирғизистон (*Машк-а хавар ғир-чӣ ҷош-анда исос-мӣ*) [18, 87] вожаи *машк* гардиши ғайбӣ дорад.

Ин вожа на танҳо дар гуфтори мардуми нуқоти муҳталифи тоҷикнишин густариш пайдо кардааст, балки боз дар ғӯиши лурии Эрон ба гунаи *машка* бо ҳамон маънои собиқ маҳфуз мондаст [3, 248].

Аҳгар. Сарчашмаи ин унсури луғавӣ аз **āθr(y)a-kara*-и эронии бостон мебошад [22, 159]. Муаллифони луғатномаҳо ин вожаро: 1) ангишти афрӯхта [13, 75]; 2) оташпораи бисёр реза, ки дар миёнаи шӯъла (аланга) ба ҳаво рафта нест шавад ва оташи кӯре, ки дар миёнаи хокистар мемонад [2, 37]; 3) оташ [21, 45]; 4) моддаи ишқ [5,25]; 5) оташпора, пораи оташи афрӯхта [20, 104-105; 17, 25]; 6) шикор; 7) нигор [17, 25] шарҳ додаанд. Соҳибони фарҳангномаҳои «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи мазкурро «пораи оташи афрӯхта» маънидод намуда, ба ҳайси намуна байти зеро Асҷадиро нишон додаанд:

Аҳгар ҳам оташ аст, валекин чун на ҷароғ,

Сӯзан ҳам оҳан аст, валекин на ҳамчу тир [20, 104-105; 17, 25].

Муаллифи «Нафаҳот-ул-унс» *аҳгарро* ба маънои «пораи оташи афрӯхта» мавриди истифода қарор додааст: Аҳмад ибни Яҳё ду *аҳгари* бузург бар қафи худ гирифт ва остин ба он фуру гузошт ва кӯдакро гуфт: Барҳез! [23, 201].

Муқоисаи мутуни назму насри классикон нишон медиҳад, ки калимаи мавриди таҳлил барои баёни маънои «пораи оташи афрӯхта» дар осори классикон басо истифода гардидааст.

Лозим ба тазаккур аст, ки дар лафзи мардуми минтақаҳои муҳталифи Тоҷикистон ё маҳалҳои тоҷикнишини дигар ҷумҳуриҳо гунаҳои **лаҳҷа/лаҳха/лӯҳха/лӯҳха** ҳамчун синоними калимаи мавриди баррасӣ то имрӯз ба кор равад, пас дар ғӯиши Ваҳони ғӯрӯҳи бадахшони шеваи ҷанубӣ *аҳгар* барои ифодаи маънои кӯхнаш боқӣ мондааст [19, 54].

Болин. Аз чумлаи куҳантарин унсурҳои луғавӣ ҳисоб шуда, аз забон-асоси ҳиндуаврупоӣ сарчашма гирифтааст: эронии бостон ***bardaina** «нӯшондан, дар бар гирифтан» (аз решаи **bard**), аз ҳиндуаврупоӣ ***bhelǵh** («бод кардан, анбон»), форсии миёна **bālēn** [22, 393-394].

Ин калима дар осори аҳли суҳан ҳамчун калимаи сермаъно ба кор рафта, дорои маъноҳои: 1) таъя, ҷои сар мондан дар вақти хоб; 2) палос, кӯрпача [20, 199]; 3) мансӯб ба бол; 4) болишери ғӯянд, ки зери сар ниҳанд; 5) бистар; 6) киноя аз гур [7, 4286-4288] ва ғ. мебошад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» гунаҳои **болин/болиш** ва **болиштро** дар баёни «он чи зери сар ниҳанд» ба кор бурдааст: Хостанд, ки аз он чизе ғӯянд, вай гуфт: Рӯзгоре ман бар рег меҳуфтам ва дасти худ *болин* мекардам ва нишони санг бар паҳлӯи ман буд, ба самоъ менишастам [23, 204]. Ва вай гуфт, ки: Рикваӣ сӯфӣ кафи ўст ва *болиши* ў дасти ўст ва ҳазинаи ў Ўст, яъне, Ҳақ, субҳонаҳу ва таоло [23, 74]. Бар вай даромадам, дидам, ки бар бисоте нишаста ва гирдогирди вай *болишт*ҳо ниҳода ва ҷомаи шерозӣ дар бар ва токияе бар сар ва сарое дар ғояти хубӣ [23, 317].

Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар асари мазкур дараҷаи корбурди варианти *болин* нисбат ба қаринаҳои *болиш* ва *болишт* бартарӣ доштааст.

Аз он ҷо, ки гунаи *болин* дар осори манзуму мансури аҳли адаби классик, ба монанди Амора, Фирдавсӣ, Фаррухӣ, Носири Хисрав, Сӯзанӣ [7, 4286], Яҳёи Себак, Ҳофизи Шерозӣ [20, 199] ва дигарон ба кор рафтааст, метавон чунин натиҷагирӣ намуд, ки он яке аз вожаҳои серистеъмоли осори ниёкон ба шумор меомадааст.

Шакли тазаккурёфта имрӯз дар дар осори бархе қаламкашон, чун Лоик Шералӣ зиёд дар истеъмол аст:

Ғае шуд санг *болинам*, нагуфтам зиндагонӣ бас,
Ба сӯи хайрият ҳар лаҳза чашми интизорам буд [25, 33].
Зи ашкат тар шуда *болин*, ба ҳаққи дил бикун омин,
Ки нимаҷон кашад борат, худо ёрат, худо ёрат [25, 388]!
Ҳамчу сайёде, ки ояд захмхӯрда аз шикор,
Сар ба *болин* монда, дар ёди шикорастӣ ҳанӯз [25, 404].

Ҳоло намоёндагони баъзе ғӯишҳои ҷанубии забонии тоҷикӣ **тагсарӣ / таксарӣ / тайсарӣ / тасарӣ / тахсариро** ҳамчун синоними вожаи мавриди баҳс ба кор баранд [19, 577], пас дар лафзи мардуми як қисм деҳқадаҳои Мастҷоҳ гунаи *болин* ба маънои собиқаш басо роиҷ аст: *Хе я болин-ам те я дам сарам-а мунам. Да у туй я болин намеёби, ки ақалан хобрӣ.*

Дар ғӯиши бухороиён гунаи *болинча* дар баробари ифодаи дигар маъно барои баёни маънои «он чи зери сар ниҳанд» мавриди истифода қарор доштааст: *Ҳамин шабо сари ман болинча-йа намебинад.* [11, 50].

Охур. Вожаи мазкур аз чумлаи аносири луғавии хеле қадим маҳсуб мешавад. Дар забони паҳлавӣ ба гунаи **āxvarr** мустаъмал будани «охур»-ро Д.Н. Маккензӣ зикр кардааст [9, 47].

Бино ба ахбори соҳибони вожаномаҳо, *охар* шакли дигари вожаи *охур* ҳисоб ёфта [5, 24], дар осори гузаштагон барои баёни маъноҳои 1) ҷои маҳсус барои хӯрокхӯрии ҳайвонот [20, 941; 2, 280; 5, 941]; 2) оғил, саисхона [20, 941]; 3) ҷои чаридани аспон; 4) коҳи пасмонда; 5) оромгоҳ ва нишеман [14, 21] ба қор мерафтааст. Дар фарҳангномаи Ромпурӣ муҳаффафи *обхӯр* маҳсуб гардидани ин вожа ишора шудааст [14, 21].

Истифодаи ин калима дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ ба маънои аввали зикршуда ба назар мерасад: Ман сари *охури* аспон ништам ва даст бар ҳам мезадам ва ин байт меғуфтам:

Уштур ба харос мебигардад сад гирд,

Ту низ зи баҳри дӯст гирди сад гирд [23, 454].

Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ, чун ғӯиши мардуми Бухоро унсури луғавии мавриди баррасӣ барои ифодаи ду маъно: 1) ҷои маҳсус барои хӯрокхӯрии ҳайвонот; 2) ҳамбаи осӣ, ки он ҷо орд мерезад, шунида мешавад [11, 177].

Барои баёни маънои аввали дар фарҳангномаҳо зикргардида дар забони мардуми ҷануби Тоҷикистон шаклҳои *охур/охър* [19, 456] ва *охурча* [1, 97] гардиш доранд. Таҳлили дараҷаи қорбурди шаклҳои мазкур дар ғӯишҳои муносири тоҷикӣ нишон медиҳад, ки гунаи аввалӣ аз диди истифода афзалият дорад. Шакли мазкур ҳоло дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ бо ҳамон маънои тазаккурёфта роиҷ аст.

Инчунин, дар ғӯиши мардуми Мастҷоҳ бо истифода аз ин вожа калимаву таркибҳои *охурӣ* («ҳайвони хонагӣ, мол (маъмулан ғӯсфанд)-е, ки барои забҳ бонӣ қарда мешавад»), *охур бастан* ба маънои маҷозии («инсонӣ баднафс, ҳарис») ва ғ. сохта шуда, мавриди истифода қарор дорад.

Муҳаққиқ Носирӣ Бибинилуфар зимни таҳлили исмҳои ифодакунандаи макони лаҳҷаи мардуми даризабони Фархори Афғонистон дар баёни маънои «чуқурии қосамонанде, ки аз гил сохта мешавад барои тарит хӯрдани ҳайвонот» мустақиман будани вожаи *охурро* дар ғӯиши мазкур таъкид намудааст: *Тарита да охур парто, ки гово бихуранд* [6, 119].

Лафзи мазкур имрӯз ғайр аз нутқи мардуми минтақаҳои алоҳидаи Тоҷикистон ва мавзӯҳои тоҷикнишини кишварҳои дигар инчунин дар баъзе забонҳои шарқиронӣ, мисли яғнобӣ дар шакли **охӯг** истифода мегардад [4, 300-301]: *И кой асозор, неки охур немун*.

Дар лаҳҷаҳои алоҳидаи кунунии тоҷикӣ ин калима ғайр аз дар алоҳидагӣ ба шаклу маъноҳои мухталиф қорбаст гардиданаши инчунин ҳамчун ҷузъи ифодаи фразеологии аз *охури баланд алаф хӯрдан* ба маънои «аз нисбаи баланд будан, аз табақаи болоӣ будан» дар байни намоёндагони ғӯишҳои зиёди тоҷикӣ бисёр ба ҷашм мерасад: *Ба ино баробар нашав, ино а охури баланд алаф хурдагиан*.

Ҳамин тавр, ғӯишҳои тоҷикӣ дар ҳифзи силсилаи фаровони аносири луғавӣ нақши шоиста дошта, ҳиссаи онҳо ба шаклу маънои қуҳан, ғурӯҳи дигар бо таҳаввулоти ҷиддӣ ё ҷузъӣ дар забони маҳаллӣ гардиш доранд.

Бояд гуфт, ки ҳудуди густариши калимоти дар асари мавриди таҳлил дучороянда дар доираи ғӯишҳо ба таври ягона набуда, қисме аз онҳо дар аксари лаҳҷаҳо, гурӯҳи дигар махсуси як ё ду лаҳҷаи муайянанд.

КИТОБНОМА

1. Абдуллоева, Г.З., Нурова Н.Ғ. Мавқеи истилоҳоти чорводорӣ дар лаҳҷаҳои водии Ҳисор / Г.З. Абдуллоева, Н.Ғ. Нурова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. -Душанбе, 2019, №8. -С. 96-99.
2. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ / С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷилди 12. -Душанбе: Ирфон, 1976. -563 с.
3. Алимардон, Аскарӣ Олам. Фарҳанги вожагони Лурӣ ва Лақӣ / Алимардон Аскарӣ Олам. -Хуҷанд: Афлук, 1384.
4. Андреев М.С., Пещерева Е.М. Ягнобские тексты / М.С. Андреев, Е.М. Пещерева. -Москва: Ленинград, 1957. -392 с.
5. Балёни Т.А. Сурмаи Сулаймонӣ / Т.А. Балёни. -Хуҷанд: Нури маърифат, 2006. -468 с.
6. Бибинилуфар, Н. Исмиҳои макон дар лаҳҷаи Фархори Афғонистон / Н. Бибинилуфар // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. -Душанбе, 2020, №8. -С. 118-122.
7. Деххудо, А. Луғатнома / А. Деххудо. Ҷилди 3. -4616 с.; ҷилди 4. -6170 с.; ҷилди 8. -12378 с. ҷилди 9. -13930 с.; ҷилди 13. -20138 с. / А. Деххудо. -Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1373.
8. Кошифӣ, Ҳ.В. Футувватномаи султонӣ. Ахлоқи Мӯҳсинӣ. Рисолаи «Ҳотамия» / Ҳ.В. Кошифӣ. -Душанбе: Адиб, 1991. -320 с.
9. Маккензӣ, Д.Н. Фарҳанги кӯчаки забони паҳлавӣ. Тарҷумаи Маҳшеди Мирфаҳройӣ / Д.Н. Маккензӣ. -Техрон, 1383. -428 с. (бо ҳуруфи арабӣ).
10. Маҳмадҷонов, О. О., Қудратова Б. А. Бозтоби номвожаҳои сабстратӣ дар осори Абдуруҳмони Ҷомӣ / О. О. Маҳмадҷонов, Б. А. Қудратова // Паёми донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих ва фалсафа. -Душанбе, 2018, №4 (32). -С. 3-9.
11. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро / М. Маҳмудов, Б. Бердиев. -Душанбе: Дониш, 1989. -278 с.
12. Начот, Д. Фарҳанги Доро (луғатномаи барҷидаи тасвирий ва решашинохӣ) / Д. Начот. Ҷилди 1. -Душанбе, 2021. -658 с.
13. Рашидӣ, А. Фарҳанги Рашидӣ / А. Рашидӣ. Ҷилдҳои 1-2. -Техрон, 1336. -1532 с. (бо ҳуруфи арабӣ).
14. Ромпурӣ М.Ғ. Ғиёс-ул-луғот. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров / М.Ғ. Ромпурӣ. Ҷилди 1. -Душанбе: Адиб, 1987. -480 с.; ҷилди 2. -Душанбе: Адиб, 1988. -416 с.
15. Саидова, С.Г. Диалектизмҳои лексии зарфӣ дар нигоришоти Боқӣ Раҳимзода / С.Г. Саидова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, 2020, №2(85). -С. 20-24.
16. Убайдов, Ф. Вожаҳои аслӣ ва иқтибосии даврони куҳани забони тоҷикӣ дар лаҳҷаи Мастҷох (дар асоси мавод зерлаҳҷаи поёни Мастҷох) / Ф. Убайдов. -Хуҷанд, 2012. -172 с.

17. Ӯбаҳӣ, Ӯ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб / Ӯ. Ӯбаҳӣ. –Душанбе: Ирфон, 1992. -288 с.
18. Ӯзбеков, С. Вожаномаи ӯиши Андарақ / С. Ӯзбеков. -Хучанд: Ношир, 2020. -200 с.
19. Фарҳанги ӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (такмил ва тасҳеҳ). Мураттибон: А. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев. -Душанбе, 2017. -842 с.
20. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). –М.: Советская энциклопедия, Ҷилди 1. 1969. -952 с.; ҷилди 2. 1969. -948 с.
21. Фаҳри Қаввос. Фарҳанги Қаввос / Фаҳри Қаввос. –Хучанд: Нури маърифат, 2003. -292 с.
22. Ҳасандӯхт, М. Фарҳанги решашинохти форсӣ. Ҷилди 1. -585 с.; ҷилди 2. -1410 с.; ҷилди 3. -2080 с.; ҷилди 4. -2599 с. / М. Ҳасандӯхт. Техрон, 1384.
23. Ҷомӣ, А. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс / А. Ҷомӣ. -Душанбе, 2013. -865 с.
24. Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷӯраев. -Душанбе, 2017. -320 с.
25. Шералӣ, Л. Кулӣёт. Ашъор / Л. Шералӣ. Ҷилди 1. –Душанбе: Адиб, 2008. -560 с.

ТАҲЛИЛИ ҚИЁСӢ-ТАЪРИХИИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ БО ЛАҲҶАҲОИ ТОҶИКӢ

(гузориши масъала дар заминаи ҷанд вожаи марбут ба исм)

Дар мақолаи мазкур робитаи забони як асари асримиёнагӣ-«Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо ӯишҳои муосири тоҷикӣ дар заминаи ҷанд вожаи марбут ба исм мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таъкид гардидааст, ки ба таври муқоисавӣ омӯхтани забони осори қаламкашон бо маводи ӯишҳои кунунӣ барои кушодаи гаитани гиреҳи муаммоҳои сарбасти таърихи забон ва ошкор шудани вичагиҳои забони адабии тоҷикӣ ёри калон мерасонад. Муқоиса дар заминаи мутунӣ манзуму мансури даврони қуҳану муосири забон аз ҷумлаи масъалаҳоеанд, ки дорои аҳамияти таҳқиқӣ мебошанд. То имрӯз дар забониносии дар хусуси ҷиҳатҳои гуногуни забони осори Абдурраҳмони Ҷомӣ корҳои таҳқиқотии мутааддиде рӯи кор омада бошад ҳам, аммо то кунун наметавон баррасии масоили забони таркиби луғавии осори ин қаламкашро ҳақиқатда ва анҷомёфта донист.

Аз таҳлилу қиёси забони асари мазкур ва лаҳҷаҳои кунунии тоҷикӣ муаллиф ба бардоште расидааст, ки маҳфузмони вожаҳои дар асари Ҷомӣ дучороянда дар забони мардуми минтақаҳои Тоҷикистон ҳамгун набуда баъзеи онҳо дар аксари лаҳҷаҳо, гурӯҳи дигар дар гуфтори намоёндагони як ё ду лаҳҷаи тоҷикӣ маҳфуз мондаанд.

Калидвожаҳо: «Нафаҳот-ул-унс», забони тоҷикӣ, ӯишҳои муосир, маънои қуҳан, таҳаввулотӣ шаклу маъно, осори ниёгон, унсурҳои луғавӣ, фарҳангномаҳо, маъно.

**СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
«НАФАХОТ-УЛ-УНС» АБДУРАХМАНА ДЖАМИ С
ТАДЖИКСКИМИ ДИАЛЕКТАМИ
(рассмотрение проблемы на основе нескольких имен
существительных)**

В статье рассматривается связь между языком средневекового произведения «Нафахот-ул-унс» Абдуррахмана Джами с современными таджикскими диалектами на примере нескольких имен существительных. Подчеркнуто, что сравнительное изучение языка произведений писателей на материале современных диалектов поможет раскрыть проблему истории языка и выявить особенности таджикского литературного языка. Сопоставление поэтических и прозаических текстов прошедших эпох и современности являются исследовательскими проблемами. Несмотря на то, что в языкознании имеются многочисленные исследовательские работы, касающиеся разных аспектов языка произведений Абдуррахмана Джами, но до сих пор нельзя считать решенными и завершенными вопросы языка лексического состава произведений этого писателя.

Из лингвистического анализа и сопоставления этого произведения и современных таджикских диалектов автор пришел к выводу, что сохранность слов, встречающихся в произведении Джами, не одинакова сохранилось в языке населения регионов Таджикистана, некоторые из них сохранились в большинстве диалектов, а другая группа сохранился в речи представителей одного или двух таджикских диалектов.

Ключевые слова: «Нафахот-ул-унс», таджикский язык, современные диалекты, древнее значение, эволюция формы и семантики, наследие предков, лексические элементы, словари, значение.

**COMPARATIVE-HISTORICAL ANALYSIS OF
«NAFAHOT-UL-UNS» BY ABDURAHMAN JAMI IN
TAJIK DIALECTS
(statement of the problem in the context of several words
related to the noun)**

The relationship between the language of a medieval work - «Nafahot-ul-uns» by Abdurrahman Jami and modern Tajik dialects was discussed in the context of some words related to the name. It has been emphasized that the comparative study of the language of the writings of the writers with the material of the current dialects will help to unravel the dead end problems of the history of the language and reveal the peculiarities of the Tajik literary language. The comparison of two language forms in the context of the text and the mansour of the ancient and modern eras of the language are among the issues that are of research importance. Even though there have been numerous research works in linguistics regarding different aspects of the language of the works of Abdur Rahman Jami, but so far it

is not possible to consider the issues of the language of the lexical composition of the works of this writer as resolved and completed.

From the linguistic analysis and comparison of this work and the current Tajik dialects, the author came to the conclusion that the preservation of the words encountered in Jami's work is not the same in the language of the people of Tajikistan, some of them are preserved in most dialects, and the other group is preserved in the speech of representatives of one or two Tajik dialects.

Key-words: «Nafahot-ul-uns», Tajik language, contemporary dialects, ancient meaning, evolution of form and semantics, legacy of ancestors, lexical elements, dictionaries, sense

Маълумот дар бораи муаллиф: Муллоохун Сафарзода-докторант Ph.D-и кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «ДДХ ба номи академик Б. Гафуров» Тел: E-MAIL: Mullookhun95@mail.ru.

Сведения об авторе: Муллоохун Сафарзода-докторант PhD кафедри таджикского языка ГОУ «ХГУ им. акад. Б.Гафурова» .Тел: E-MAIL: Mullookhun95@mail.ru.

Information about the author: Mullookhun Safarzoda - Doctoral student (PhD) of the department of the Tajik language under the State Educational Institution (SEI) «KhSU named after. acad.B. Gafurov» E-MAIL: Mullookhun95@mail.ru.

УДК: 80/81- 894. 342-93

КОРБУРДИ БАНДАКЧОНИШИНҲОИ ЭНКЛИТИКӢ ДАР ОСОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Қосимбойзода Идимо

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Чонишин ашӯро аломати онро бевосита ифода намекунад, балки ба онҳо танҳо ишорат менамояд.

Бандакчонишинҳои **шахсӣ- соҳибӣ** ҳам маъноӣ семантикӣ доранд ва ҳам маъноӣ грамматикӣ, онҳо ҳам соҳибият ва ҳам шахсро ифода мекунанд.

Мо дар ин мақола корбурди бандакчонишинҳои энклитикӣ дар осори Камоли Хучандиро мавриди таҳқиқ қарор додем.

Дар чараёни таҳқику барасии корбурди бандакчонишинҳои энклитикӣ дар осори Камоли Хучандӣ ба осори илмӣ забоншиносони маъруф: С.С. Ализода., А. Баяндур., В.С. Расторгуева., С. Айнӣ., А.М. Мирзоев., Н. Маъсумӣ., Б. Ниёзмуҳаммадов., Д. Тоҷиев., М.Н. Қосимова., Р. Гафуров., Б. Камолиддинов., Қ. Маҷидов., Д. Саймуддинов., Д. Хоҷаев., С. Назарзода., Ф. Шарипова. Б. Сиёев., С. Қодирова ва чанде дигарон таъя намудем.

Бандакчонишинҳои **шахсӣ - соҳибӣ** категорияи шумора доранд.

Категорияи шумора бар хилофи чонишинҳои шахси дар шаклҳои энклитикии онҳо бо роҳи грамматикӣ ифода мешавад. Бандакчонишинҳои **шахси -соҳибӣ** алоҳида истеъмол намешавад, балки мисли пешванду пасванд ба калима васл мешаванд.

Бандакчонишинҳо се шахс доранд ва ду шумора: **шахси I – - ам, -амон; шахси II – - ат, -атон; шахси III – -аш, -ашон. Шумораи якум танҳо** шахси якум -ам, шахси дуум-ат, шахси сеум -аш. **Шумораи дуум чамъ** шахси якум -амон, шахси дууми -атон, шахси сеуми -ашон.

Бандакчонишинҳои **шахси- соҳибӣ** хусусиятҳои хос низ доранд:

1. Корбурди чонишинҳои энклитикӣ барои ифодаи соҳибият

-ам. Ин бандакчонишини шакли энклитикии чонишини шахси якуми танҳо буда, ба охири қиссаҳои гуногуни нутқ, бештар ба исм васл мешавад ва дар осори Камоли Хучандӣ соҳибияту нисбатро ифода мекунад. Мисол:

*Сар нагардонам зи ҷаврат то сарам бар тан бувад,
Гар ба сар гардад ҷаҳон чун гӯй гардонӣ маро.* [13, 53].

Дар байти боло бандакчонишини энклитикӣ дар калимаи **сарам** омадааст. Ин вожаи тоҷикӣ буда, маънояш **калла**, яке аз узвҳои бадани инсон ва ҳайвон, ки аз гарадан ба боло воқеъ буда, мағз чашм, гӯш, бинӣ, дақон ва ғайра дар он ҷой гирифтааст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳ дода шудааст [11, 193] ва бандакчонишини шахси якуми шумораи танҳо **-ам** барои ифодаи соҳибият омадааст. Дар ин ҷо шоир тавассути бандакчонишини энклитикӣ барои риояи вазн истифода намудааст. Калимаи **сар** дар забони адабии тоҷик ва забони гуфтории мардум ба таври васеъ истифода мешавад.

*Толеъам масъуд гардад, ахтарам тобон шавад,
Гар Камоли хастаи мискини худ хонӣ маро* [13, 109].

Дар байти ғавқузикр бандакчонишини энклитикӣ дар ду калима омадааст: **толеъам** ва **ахтарам**, маъноҳои ин ду калима дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин шарҳ дода шудааст:

1. Вожаи **толеъ** калимаи арабӣ буда, маънояш тулуъкунанда, бароянда (оид ба офтобу моҳ) [12, 105].

2. Калимаи **ахтар** вожаи тоҷикӣ буда, маънояш ситора, кавкаб, наҷм [11, 13].

Вазифаи бандакчонишини шахси I- уми шумораи танҳо **-ам** барои ифодаи соҳибият омадааст. Ин вожаҳо дар забони адабии муосир ва забони гуфтӯгӯӣ камтар мавриди истифода қарор мегиранд.

*Кучо медиҳад дастам он бевафо,
Ки пояш бибусам аз марҳабо* [13, 118].

Дар ин байт бандакчонишини энклитикӣ дар калимаи **даст** омадааст. Вожаи **даст**, узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон; каф ва панҷаи **даст** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳ дода шудааст [11, 340] ва бандакчонишини шахси I- уми шумораи танҳо **-ам** барои ифодаи соҳибият омадааст. Калимаи **даст** вазифаи грамматикӣ исм буда, дар забони адабии муосир ва дар забони гуфтӯгӯӣ ба таври васеъ истифода мешавад.

Номи маҳ бурдам шабе рӯи туам омад ба ёд,

Дар дили шаб ҳалқаи муйи туам омад ба ёд. [13, 121].

Дар байти зикршуда бандакҷонишини энклитикӣ ба ҷонишини шахсии ту омада бандакҷонишини шахсии шахси 1-уми шумораи танҳои **-ам** барои ифодаи соҳибият омадааст. Шоир дар ин байт аз бандакҷонишини энклитикӣ ва ҷонишини ту истифода карда, рӯйи маъшуқаи худро ба моҳ ташбеҳ кардааст, яъне **рӯйи ту** ҷонишини шахси дуюми **ту** дар грамматикаи забони адабии муосир ва ҳам барои муайян намудани шахси дуум ба таври васеъ истифода мешавад.

Эй, хаста дилам ба новаки ғам,

Бар хастадилони хеш ирҳам! [13, 123].

Дар байти зерин бандакҷонишин дар калимаи **дилам** омадааст. Вожаи **дил** калимаи тоҷикӣ буда, маънои узви хунгарди (ба шакли халтачаи мушакӣ), ки дар тарафи чапи сари синаи инсон ва ҳайвон воқеъ аст; **қалб** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳ дода шудааст. [11, 370].

Калимаи дил аз рӯйи вазифаи грамматикӣ исм аст ва бандакҷонишини шахсии шахси 1-уми шумораи танҳо **-ам** барои ифодаи соҳибият омадааст. Калимаи **дил** дар забони адабии муосири тоҷик ва ҳам дар забони гуфтугӯии мо серистеъмол аст. Вожаи **дилам** бо ҳамин маънӣ дар осори Камоли Хучандӣ дар 9 ҷо қорбурд шудааст. Мисол:

Дилам рафту гум шуд дар он кӯ маро,

Тавон ёфт, гар ёст дилҷӯ маро [13, 136].

Аз килки ду шохи меваи рӯҳ,

Резон суҳанам чун ақли Марям. [13, 128].

Дар байти ғавқузикр бандакҷонишини энклитикӣ дар вожаи **суҳанам** омадааст. Калимаи **суҳан** вожаи тоҷикӣ буда, маънои **гап, калом, гуфтор** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» оварда шудааст [12, 282].

Ва бандакҷонишини шахсии шахси якуми шумораи танҳо **-ам** барои ифодаи соҳибият омадааст. Хоча Камол тавассути бандакҷонишини энклитикии **-ам** каломи худро мисли марвориде, ки аз ришта канда мешавад тасвир кардааст, яъне «**суҳани ман**». Калимаи «**суҳан**» дар забони адабии классикии мо васеъ истифода шудааст:

Хоҳам омад ба сарам масту сабӯҳи задабоз,

Саҳаре ҳотифи ғайбин хабар овард маро [13, 131].

Дар байти боло бандакҷонишини энклитикӣ дар калимаи **сарам** омадааст. Ин вожаи тоҷикӣ буда, маъноаш **калла, яке аз узвҳои бадани инсон ва ҳайвон**, ки аз гардан ба боло воқеъ буда, мағз, чашм, гӯш, бинӣ, дақон ва ғайра дар он ҷой гирифтааст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳ дода шудааст [11, 193]. Бандакҷонишини шахсии шаши якуми шумораи танҳо **-ам** барои ифодаи соҳибият омадааст. Дар ин ҷо шоир бандакҷонишини энклитикиро барои риояи вазн истифода кардааст. Калимаи **сар** дар забони адабии тоҷик ва забони гуфтугӯии мардум ба таври васеъ истифода мешавад.

Бе ту бар чашмам ҷаҳон торик шуд,

То бубинам, эй баландахтар, биё! [13, 135].

Дар байти фавкузикр бандакҷонишини энклитикӣ дар вожаи **чашмам** омадааст. Калимаи **чашм** вожаи тоҷикӣ буда, маънояш яке аз узвҳои бадани инсон ва ҳайвон, ки дар сар қарор гирифтааст ва барои дидани чизҳо хизмат мекунад, узви биниш, дида дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳ дода шудааст [12, 530].

Бандакҷонишини шахси 1- уми шумораи танҳо **-ам** барои ифодаи соҳибият омадааст ва категорияи грамматикӣ ин калима исм аст. Вожаи **чашм** ҳам дар забони адабии муосири тоҷик ва ҳам дар забони гуфтории мардум ба таври васеъ истифода мешавад. Шоир барои ифодаи муҳолиға дар байти худ аз калимаи **чаш** ва бандакҷонишини энклитикии **-ам** 11 маротиба дар ашъораш истифода намудааст. Мисол:

Хурӯ зи нолаи мастон ба гӯши ӯ бирасид,

*Вагар на мардуми **чашмам** кучо шудӣ дарҳоб?* [13, 143].

Вожаи **чашмам** дар осори адибони классико муосир хеле зиёд мавриди истифода қарор гирифтааст. Мисол:

*Бе ту дар **чашмам** наёмад хоб ҳам,*

Бе ту ҳар як рузи ман як сол шуд (Мирзо Турсунзода).

Масти зи харобот маёред маро,

*То абад бар **ишҳам** дари майҳона гузored маро* [13, 140].

Дар байти дар боло зикршуда, бандакҷонишини энклитикӣ дар калимаи **ишҳам** гуфта шудааст. Вожаи **ишқ** аз рӯи вазифаи грамматикӣ исм аст, исми маънӣ (абстрактӣ). **Ишқ** калимаи арабӣ буда маънои қисси дилбастагӣ ва дӯстдорӣ аз қад зиёд ба чизе ё ба касе, муҳаббат, шефтагӣ дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» оварда шудааст. [12, 517]. Бандакҷонишини шахси якуми шумораи танҳо **-ам** барои ифодаи соҳибият омадааст. Шоир истифода аз ҷонишинҳо барои риояи вазн ва ҷаззобияти байти худ истифода намудааст. Калимаи **ишқ** аз забони арабӣ ба забони мо иқтибос шудааст. Дар забони адабии муосир ва шеваи гуфтугӯӣ ба таври васеъ истифода шудааст.

-ат. Ин морфема шакли энклитикии ҷонишини шахси дуҷуми танҳо мебошад ва бо исм (бештар), сифат, ҷонишин, феъл, масдар ва зарф омада соҳибият ва объекти амалро мефаҳмонад.

Дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ бандакҷонишини энклитикии **-ат** хеле зиёд қорбурд шудааст. Мисол:

Гар ба сар гардад ҷаҳон чун гӯй гардонӣ маро,

*Эй шуда шерони олам дар сари **зулфат** асир* [13, 34].

Дар ин байт бандакҷонишин дар калимаи **зулфат** омадааст, калимаи **зулф** вожаи арабӣ буда, маънои ҳалқаи мӯй, гесӯ дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [12, 461] оварда шудааст, ва бандакҷонишини шахси 2-юми шумораи танҳо **-ат** барои ифодаи соҳибият омадааст. Дар байти овардашудаи шоир ба ин вожа ва бандакҷонишини энклитикии **-ат** ба маъшуқаи худ муроҷиат карда

мефармояд, ки хамаи афроди тавоно ба як тори зулфат асир афтодаанд. Ин чо шоир киноя аз зебогии маъшукаи худ сухан мекунад. Ин калима аз забони арабӣ иқтибос гардида, дар забони муосири тоҷикӣ ва ҳамчунин дар забони гуфтугӯӣ камистеъмол аст. Бо ин маънӣ калимаи **зулфатро** дар осори Камоли Хучандӣ дар 10 ҷой мушоҳида намудем. Мисол:

*Кушудан зи **зулфат** гиреҳ мушикл аст,
Дар ин шева мешикофад сабо [13, 64]. ва ғайра.*

*Эй дил, он беҳ, нагӯй марази худ ба табибон,
Ки **дилат** сабр бифармояду мо натвонем [13, 34].*

Вожаи **дил** калимаи тоҷикӣ буда, маънои узви хунгардонӣ (ба шакли халтачаи мушакӣ), ки дар тарафи чапи сари синаи инсон ва ҳайвон воқеъ аст; **қалб дар** «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва дигар фарҳангҳо шарҳ дода шудааст [12; 370]. Калимаи **дил** аз рӯи вазифаҳои грамматикӣ исм аст, ва бандакҷонишини шахси 2-юми шумораи танҳо **-ат** барои ифодаи соҳибият омадааст. Калимаи **дил** вожаи тоҷикӣ буда, ҳам дар забони адабии муосири тоҷикӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯи мо корбурд шудааст.

*Дида чун нақши санавбар баст бо худ дар хиёл,
Қаддат омад пеши чашму дар баробар истод [13, 39].*

Дар ин байт бандакҷонишини энклитикӣ дар вожаи **қадат** омадааст, калимаи **қад** вожаи арабӣ буда, маънои дигараш **қомат** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳ дода шудааст [13, 664]. Калимаи **қад** аз рӯи вазифаҳои грамматикӣ исм аст, ва бандакҷонишини шахси 2-юми шумораи танҳо **-ат** барои ифодаи соҳибият омадааст. Ин калима аз забони арабӣ ба забони мо иқтибос шудааст ва синоними ин вожа **қомат** аст ва дар забони муосири тоҷик ва дар гуфтугӯи шеваҳо, афсонаҳои тоҷикӣ низ бисёр дучор мешавад. Дар забони гуфтугӯи мо низ ин калима бисёр истифода шудааст. Мисол:

Қадат сарву рухат зебо, вучудат бебало бодо,
Ба қар чо ки қадам монӣ ниғаҳдорат худо бодо. (фолклор)

*То бидузад бо **хаёлат** дидаи гирён Камол,
Як ба як дӯшина сӯзанҳои мижгон об дод [13, 43].*

Дар байти ғавқузиқр бандакҷонишинҳои энклитикӣ дар вожаи **хаёлат** омадааст. Калимаи **хаёлат** вожаи арабӣ буда ба маънии фикр, андеша, пиндошт, гумон дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [11, 455] омадааст. Бандакҷонишини шахси 2-юми шумораи танҳо **-ат** барои ифодаи соҳибият омадааст. Ин калима дар забони адабии муосири тоҷик ва ҳам дар шеваҳо, афсонаҳои тоҷикӣ фаровон истифода мешавад. Шоир дар байти худ аз калимаи **хаёл** ва бандакҷонишини **(-ат)** барои ҳозибиати байти худ истифода кардааст.

*Хатте, ки **лабат** дар назар оварад зи ёқут,
Инсоф тавон дод, ки ёқут навиштаст [13, 51].*

Дар байти боло бандакҷонишини энклитикии **-ат** дар вожаи **лаб** омадааст, калимаи **лаб** аз рӯи вазифаи грамматикияш исм аст ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [11, 586], ба маънии канораи боло ва поини дақон, ки рӯи данд, онҳоро мепушонад омадааст. Бандакҷонишини **-ат** бошад дар ин калима ба маънии соҳибият, шахси 2-юми шумораи танҳо, яъне **лаби ту** омадааст. Вожаи **лаб** калимаи тоҷикӣ буда, дар забони адабии муосири мо серистеъмол аст. Дар шеваи гуфтугӯӣ, афсонаҳои тоҷикӣ калимаи **лаб** фаровон истифода шуда, шакли ифодаи дигари он **лав** аст. Дар ин байт калимаи **лаб**, ки ба маъшуқа мутааллиқ аст ва аз ин хотир ба воситаи энклитика мурочиат карда, таъкид мекунам, ки **лабат ба мисли ёқут аст**.

Маҳдуми қавоси исми аъзам,

Дар дояи давоми умрат [13, 59].

Дар байти ғавқузикр ҷонишини энклитикӣ дар вожаи **умрат** омадааст. Вожаи **умр** калимаи арабӣ буда, маънои зистан ва зиндагонӣ, қаёт дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [12, 390] шарҳ дода шудааст ва бандакҷонишини шахси 2-юми шумораи танҳо **-ат** барои ифодаи соҳибият омадааст. Вазифаи грамматикии ин вожа исм аст ва дар забони адабии муосир ва шеваҳо, афсонаҳо серистеъмол аст.

Чашмат ба ғамза кушт мани беғуноҳро,

Худ зулфро чӣ гуяму холи сиёҳро [13, 73].

Дар байти ғавқузикр бандакҷонишини энклитикӣ дар вожаи **чашмат** омадааст. Калимаи **чашм** вожаи тоҷикӣ буда, маънояш яке аз узвҳои бадани инсон ва ҳайвон, ки дар сар қарор гирифтааст ва барои дидани чизҳо хизмат мекунад, узви биниш, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо ин шакл **дида** шарҳ дода шудааст [12, 530] ва бандакҷонишини шахси 2-юми шумораи танҳо **-ат** барои ифодаи соҳибият омадааст ва категорияи грамматикии ин калима исм аст. Вожаи **чашм** ҳам дар забони адабии муосири тоҷик ва ҳам дар забони гуфтории мардум, дар афсонаҳо серистеъмол аст. Шоир барои ифодаи муболиға дар байти худ аз калимаи **чашм** ва бандакҷонишини энклитикии **-ат** истифода намудааст.

Аз пероҳанат биомад ба гулист онҳо,

Карданд нур аз нақҳат гулҳо ҳама аз онҳо [13, 85].

Дар байти боло бандакҷонишини энклитикӣ дар вожаи **пероҳан** омада, бандакҷонишини шахси 2-юми танҳо **-ат** барои ифодаи соҳибият омадааст. Калимаи **пероҳан** вожаи тоҷикӣ буда, маънои курта, либоси тақи якҷабата дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» зикр шудааст [12, 51]. Ин калима дар забони муосири тоҷик ва дар забони гуфтугӯӣ хеле камистеъмол аст. Аммо дар адабиёти классикии мо зиёд ба чашм мерасад:

Эй саро пардаи султон ҳаёлат дили мо,

Карда дарду ғами ту хона ба обу гили мо [13, 98].

Дар байти ғавқузикр бандакҷонишини энклитикӣ дар вожаи **хаёлат** омадааст, калимаи **хаёл** вожаи арабӣ буда, маънии фикр, андеша, пиндошт, тасаввур, гумон дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [12, 455]. омадааст ва

бандакчонишини шахси 2- юми шумораи танҳо **-ат** барои ифодаи соҳибият омадааст. Ин калима аз забони арабӣ ба забони мо иқтибос шудааст ва дар забони адабии муосири тоҷик ва ҳам дар шеваҳо фаровон истифода мешавад. Шоир дар байти худ аз калимаи **хаёл** ва бандакчонишини **-ат** барои ҷаззобияти байти худ истифода кардааст.

-аш. Морфемаи - аш (-яш) шакли энклитикии чонишини шахси сеюми танҳо мебошад. Як хусусияти муҳими **-аш** ин аст, ки нисбат ба исмҳои шахсу ғайришахс ва исмҳои хосу чинс баробар истеъмол мешавад. Ин бандакчонишин қариб бо ҳамаи қиссаҳои нутқ омада **соҳибият ва объектро** ифода мекунад. Мисол:

Сӯи зулфаш рафтаму дидам, ки дар банди дил аст,

Чуз мани шабрав кӣ донад макри ин айёро? [13, 152].

Дар ин байт бандакчонишин дар калимаи **зулфаш** омадааст, Калимаи **зулф** вожаи арабӣ буда, маънои ҳалқаи мӯй, гесӯ дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» оварда шудааст [12, 461]. Бандакчонишини шахсии шахси сеюми шумораи танҳо **-аш** барои ифодаи соҳибият омадааст. Дар байти овардашуда шоир ба ин вожа ва бандакчонишини энклитикии **-аш** ба маъшуқаи худ мурочиат карда мефармояд, ки ҳамаи афроди тавоно ба як тори зулфат асир афтадаанд шоир киноя аз зебогии маъшуқаи худ сухан мекунад. Ин калима дар забони муосири тоҷик ва ҳамчунин дар забони гуфтугӯӣ ба таври васеъ истифода мешавад.

Ҳар касе гӯяд зи сар бархост дар ишқаш Камол,

Сар чӣ бошад, аз сари ҷону ҷаҳон бархоста аст [13, 154].

Дар байти зикршуда бандакчонишини энклитикӣ дар калимаи **ишқаш** мавриди истифода қарор гирифта аст. Калимаи ишқ аз рӯйи вазифаи грамматияш ишқ аст, исми маънӣ (абстракт). Ин калима дар забони адабии муосир ва забони гуфтугӯии мо серистеъмол аст. Шоир барои риояи вазн ва обу ранг гирифтани шеъраш аз бандакчонишинҳо истифода намудааст.

Ба абрӯ рухаш ояти қусн хонд,

Ки хондан ба меқроб оят хуш аст [13, 160].

Дар байти ғавқузикр бандакчонишини энклитикӣ дар калимаи **рухаш** омадааст. Вожаи **рух** калимаи тоҷикӣ буда, маънои **рӯй, гуна, рухсора, чекра** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳ дода шудааст [13, 153] ва бандакчонишини шахси 3- юми шумораи танҳо - **аш** барои ифодаи соҳибият омадааст. Шоир барои риояи вазн аз бандакчонишини **-аш** истифода карда, ибораи **рухи ёр** - родар шакли калима бо истифода аз бандакчонишин дар қолаби **рухаш** овардааст. Дар забони адабии муосир ва ҳам дар адабиёти классикии мо ин вожа серистеъмол аст.

Рақибаш бадам гуфту донист рост,

Дареғо надонист неку маро [13, 162].

Дар ин байт бандакчонишини энклитикӣ бо калимаи **рақибаш** омадаат. Вожаи **рақиб** калимаи арабӣ буда, маънои яке аз ду нафаре, ки ба чизе ё

шахсе ошиқ ё моил буда, барои ба даст овардани он ё бартарӣ бар дигаре байни худ мубориза мебаранд, бандакҷонишини шахси сеюми шумораи танҳо **-аш** барои ифодаи соҳибият омадааст. Дар байти боло низ калимаи **рақиб** ба маънои душман омада ва бандакҷонишини энклитикӣ **-аш** барои риояи вазни шеър кумак расонидааст. Шоир барои риояи вазн аз бандакҷонишини **-аш** истифода карда, ибораи **рақиб**и **ту**- ро дар шакли калима бо истифодаи бандакҷонишин дар қолаби **рақибаш** овардааст. Ин вожа дар забони адабии муосир ва забони гуфтугӯӣ кам мавриди истифода қарор мегирад.

Аз дида гар аз судани пояш биравад нур,

*Суде накунад дида, ки **нураш** ба зиён рафт* [13, 166].

Дар байти боло бандакҷонишини энклитикӣ дар калимаи **нураш** омадааст. Калимаи **нур** вожаи арабӣ буда, маънои рӯшноӣ, равшанӣ, зиён, фурӯи дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳ дода шудааст [13, 878].

Ва бандакҷонишини шахси 3-юми шумораи танҳо **-аш** барои ифодаи соҳибият омада ва вазифаи грамматикӣ ин вожа исм аст. Шоир барои ифодаи ибораи **нури ту** барои риояи вазн аз калимаи **нураш** истифода кардааст. Дар забони адабии муосир ва забони гуфтугӯӣ ин вожа камистеъмол аст.

Парвона, ки мурд аз ғами рӯе, ба сари хок,

***Шамъаш** мафрӯзед, ки бо сӯзи ниқон рафт* [13, 171].

Дар байти овардашуда бандакҷонишини энклитикӣ дар калимаи **шамъаш** омадааст. Калимаи **шамъ** вожаи арабӣ буда, маънои он чизе, ки барои равшан кардани хона аз мум ва чарбу тайёр карда, ба дарунаш пилта мегузaronанд. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» оварда шудааст. [13,565]. Ва бандакҷонишини шахси 3-юми шумораи танҳо - **аш** барои ифодаи соҳибият омадааст. Шоир ба воситаи ҷонишини энклитикӣ меғӯяд, ки ба дилдодаҳо ҷабр накунад, ки онҳо мисли парвона ва шамъ ҳастанд. Ин калима дар забони адабии муосир ва ҳам дар забони гуфтугӯӣ қорбурд шудааст. Шоирону нависандагони мо низ дар асарҳояшон вожаи шамъро бисёр тасвир ва ташбеҳ намудаанд.

*Гар ба **доғаш** сина захме ёфтӣ,*

Ёфтӣ марҳам дили афғори мо [13, 172].

Дар ин байт бандакҷонишини энклитикӣ дар калимаи **доғаш** омадааст. Калимаи **доғ** вожаи тоҷикӣ буда, маънои нишони ғориқе, ки ба оҳани тафсон ба суруну рони чорпоён зада мешавад, тамғае, ки дар қадим ба пешонӣ ё ҷойи дигари бандиён ва ғуломон гузошта мешуд; доғи қабаш тамғаи ғуломӣ; доғи қабаш бар ҷабин ниҳодан доғи ғуломӣ бар пешонӣ задан дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» оварда шудааст [11, 394] ва бандакҷонишини шахси 3- юми шумораи танҳо **-аш** барои ифодаи соҳибият омада ва вазифаи грамматикӣ ин вожа исм аст. Дар забони адабии муосир ва шева ин калима ба таври васеъ истифода мешавад.

*Дар китоби **иззаташ** ин интиҳоб,*

Гар усуле дорӣ, инак мунтахаб [13, 181].

Дар байти боло бандакҷонишини энклитикӣ дар вожаи **иззаташ** омадааст. Вожаи **иззат** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин шарҳ дода шудааст: Ин вожа арабӣ буда, маънои бузургӣ, арҷмандӣ; азиз будан, эқтиром будан [12, 470] ва бандакҷонишини шахси 3-юми шумораи танҳо **-аш** барои ифодаи соҳибият омадааст. Шоир барои ифодаи ибораи **иззати ту** барои риояи вазн аз калимаи иззаташ истифода кардааст. Дар забони адабии муосир ва гуфтугӯи ин вожа мавриди истифода аст.

*Зикри баланди қоматаш меоядам дар гӯши ҷон,
Эй порсо, оҳиста хон, баҳри Худо, авродро!* [13, 186].

Дар байти ғавқузикр бандакҷонишини энклитикӣ дар калимаи **қоматаш** омадааст. Вожаи **қомат** калимаи арабӣ буда, маънояш қад, қомати воло, қад баланд ва расо; қомати мавзун, қад зебо, қад дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» оварда шудааст [12, 398] ва бандакҷонишини шахси сеюми шумораи танҳо **-аш** барои ифодаи соҳибият омадааст. Вазифаи грамматикӣ ин калима исм мебошад. Шоир тавассути бандакҷонишини энклитикии **-аш** маъшуқаи худро ташбеҳ кардааст. Дар забони адабии муосир ва гуфтугӯи низ ин вожа мавриди истифода қарор дорад.

2. Истифодаи ҷонишинҳои энклитикӣ барои ифодаи ғоъил

Бандакҷонишинҳо ба охири феълҳои содаи гузаранда ва қисми номии феълҳои таркибӣ омада объектро мефаҳмонанд: Ман ҳамроҳи худ овардамаш. (забони гуфтугӯи).

*Хуни мо он писар чунон пиндошт,
К- аш зи моли падар ҳалолтар аст* [13, 186].

Ин қолаб дар забони форсии миёна низ маъмул буд. Тарзи воқеии ин қолаб метавонад дар шакли **ки ўро** бошад, яъне ки ўро (**барояш**) аз моли падар қалолтар аст ва дар ин ҷо бандакҷонишини энклитикии **-аш** ҳамзамон дар баробари соҳибияту мансубият як нақши пурқунандаи бефосиларо ифода мекунад.

*Лаъли лабат, к-он дили ман кард хун,
Хонамаш аз дарди ту кони бало* [13, 214].

Дар ин байт тарзи воқеии ин қолабро метавонад дар шакли **ўро хонам** бошад. Шоир тавассути ин қолаб барои риояи вазн истифода намудааст, бандакҷонишини энклитикии **-аш** барои ифодаи соҳибият хизмат кардааст.

*Саги кӯят ба ман намуд рақиб,
Будааш ин ҳам зи худнамоиҳо.* [13, 229].

Тарзи воқеии ин қолаб метавонад дар шакли **ў буд** бошад, яъне (барои ў) ки шоир маъшуқаи худро тавассути бандакҷонишини энклитикӣ тасвир кардааст.

*Ман дар латофати он гӯи зақан чӣ гӯям,
То дидамаш рабуда аз хеш, дар рабудан* [13, 45].

Тарзи воқеии ин қолаб метавонад дар шакли **ўро дидам** бошад ва дар ин ҷо бандакҷонишини энклитикӣ ҳамзамон дар баробари соҳибияту мансубият як нақши пурқунандаи бевоситаро дар байт ифода мекунад. Дар адабиёти

классикии мо энклитикаи - **аш ё шини фоилӣ** бо феълҳои маънои кузур ва дорой омада дар ҷумла **субъекти мантиқианд**.

3. Истифодаи ҷонишинҳои энклитикӣ барои ифодаи мафъул

Мисол:

*Офтоб ар гӯядат ман бо ту мемунам маранҷ,
Чун ба худ гарм аст, худро меситояд офтоб* [13, 287].

Дар байти боло бандакҷонишини энклитикии шахси 2-юми шумораи танҳо - **ат** барои ифодаи соҳибият омадааст ва ҷонишини энклитикӣ бо феъли гузарандаи **гӯяд**, яъне **туро гӯяд** барои риояи вазн кумак кардааст.

*Чун намебинамат назир, эй дӯст!
Дар ҳама мулк подшоҳ Камол* [13, 235].

Тарзи воқеии ин қолаб метавонад дар шакли **ман туро намебинам** бошад, яъне ки ўро эй дӯст азиз ва дар ин ҷо бандакҷонишини энклитикӣ ҳамзамон дар баробари соҳибияту мансубият як нақши пурқунандаи бавоситаро ифода мекунад.

*Бинамат доиму ҷунон донам,
Ки накардам қанӯз нимнигоҳ* [13, 301].

Дар ин байт тарзи воқеии ин қолаб метавонад дар шакли **бинам туро** бошад. Шоир тавассути ин қолаб барои риоя аз қолаби вожа истифода кардааст ва бандакҷонишини энклитикии -**ат** барои ифодаи соҳибият ва шахси 2-юми шумораи танҳо хизмат кардааст.

*Гар парӣ мегӯядат ман бо ту мемунам, маранҷ,
Беадаб, гар одамӣ будӣ нагуфтӣ инчунин* [13, 148].

Дар байти боло бандакҷонишини энклитикии шахси 2-юми шумораи танҳо -**ат** барои ифодаи соҳибият омадааст ва ҷонишини энклитикӣ бо феъли гузарандаи **гӯяд**, яъне **парӣ ба ту гуфт** барои риоя аз қолаби вазн истифода шудааст.

*Камол, дар сари кӯяш улуви қиммат бин,
Ки ороядаш аз ҳам дамиву ёриш мо* [13, 235].

Тарзи воқеии ин қолаб метавонад дар шакли **ки ўро орояд** бошад ва дар ин ҷо бандакҷонишини энклитикӣ ҳамзамон дар баробари соҳибияту мансубият як нақши пурқунандаи бевоситаро ифода мекунад. Дар адабиёти классикии мо энклитикаи -**аш ё шини фоилӣ** бо феълҳои маънои кузур ва дорой дошта омада дар ҷумла **субъекти мантиқианд**.

*Чавқар, ки қиммат аст, кашандаш ба эҳтиёт,
Ман ҳам ба дида мекашам онҳоро ки роҳро* [13, 248].

Дар байти боло бандакҷонишини энклитикӣ дар фоили **кашиданах**, омадааст ва тарзи воқеии ин қолаб метавонад дар шакли **ўро кашанд** бошад, яъне шоир тавассути бандакҷонишини энклитикӣ риоя аз вазн ва барои истифода аз санъатҳои бадеӣ (муболиға) ёрӣ худро ташбеқ ба чавқар тасвир кардааст.

*Барги гул хондамаш аз лутф, биранҷид зи ман,
Магар ин нуқтаи рангин нарасандид зи ман?* [13, 269].

Дар ин байт тарзи воқеии ин қолаб метавонад дар шакли **ӯро хондам** бошад. Шоир тавассути ин қолаб барои риоя аз қолаби вожа истифода кардааст ва бандакҷонишини энклитикии **-аш** барои ифодаи соҳибият хизмат кардааст.

Дақанат дидаму гуфтам: Шакараст!

Гуфтамаш қар чӣ хушомад ба забон [13, 121].

Дар байти ғавқузикр бандакҷонишини энклитикӣ дар фоили **гуфтамаш**, омадааст ва тарзи воқеии ин қолаб метавонад дар шакли **ӯро гуфтам** бошад. Дар ин ҷо бандакҷонишини энклитикӣ ҳамзамон дар баробари соҳибияту мансубият як нақши пурқунандаи бевоситаро дар байт ифода кардааст.

Хулоса бандакҷонишинҳои **шахси - соҳибӣ** дар осори устод Камоли Хучандӣ бо бандакҷонишини **-ам** шакли энклитикии ҷонишини шахси якуми танҳо омада **соҳибияту нисбатро** ифода мекунад. Шоир тавассути бандакҷонишини энклитикии **-ам** андешаи худро бештар барои риояи вазн истифода кардааст. Бо морфемаи **-ат** шакли энклитикии ҷонишини шахси дуҷуми танҳо омада **соҳибият ва объекти амалро** ифода мекунад. Шоир тавассути ин бандакҷонишин қиссиёти худро нисбати маъшуқа ё персонажҳои асосӣ дар шахси 2-уми шумораи танҳо истифода кардааст. Бо морфемаи **-аш (-яш)** шакли энклитикии ҷонишини шахси сеҷуми танҳо омада **соҳибият ва объектро** ифода мекунад. Камоли Хучандӣ барои риояи вазн аз бандакҷонишини **-аш** истифода карда, иборақоро дар шакли калима бо истифода аз бандакҷонишин ба қолаб овардааст.

Аз рӯи мисолҳои дар боло овардашуда бармеояд, ки ҷонишинҳои энклитикӣ дар қолаби эргативии форсии бостон ба сифати субъекти мантикӣ меоянд ва дар форсии миёна ва нав ин энклитикаҳо (бештар энклитикаи **-аш** ё шини фоилӣ) бо феълҳои маъноӣ кузур ва дорой дошта омада дар ҷумла субъекти мантикианд. Дар ғазалҳои Камоли Хучандӣ энклитикии **(-аш)** бештар барои риояи вазн ва дорой категорияи соҳибият хизмат кардааст. Дар забони муосир энклитикаи **-аш** нисбат ба исмҳои шахсу ғайришахс ва исмҳои хосу ҷинс баробар истеъмол мешавад, аммо дар забони форсии дарӣ ин энклитика танҳо нисбати шахс корбаст мешудааст.

Ҷонишинҳои шахсӣ - соҳибӣ дар инкишофи таърихии худ тақаввулотӣ чиддиеро аз сар гузаронидаанд. Дар гузашта майдони вазифаҳои ин ҷонишинҳо васеътар ва мавқеи онҳо дар ҷумла озодтар будааст, аммо бархе аз вижаҳои он чун ифодаи маъноӣ **мафъул** ва ифодаи маъноӣ **субъекти мантикӣ** дар онҳо боқӣ мондаанд ва дар ашъори Камоли Хучандӣ низ ба назар мерасад.

Гузашта аз ин, ҷонишинҳои забони тоҷикӣ аз нигоҳи баромади забони тоҷикианд ва дар осори мавриди баррасӣ қарорёфта низ ҳамин хусусияти забонии ҷонишинҳоро дидан мумкин аст, ки дар ифодаи ишораву дигар вижаҳои забонӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

КИТОБНОМА

1. Ализода С.С. Сарфу нахви тоҷикӣ / С.С. Ализода. – Душанбе, 2006. – 79 с.
2. Баяндур, А. Энклитические местоимения в среднеперсидском / А. Баяндур // Памяти В. С. Расторгуевой. – М., 2007. – С 18 - 31.
3. Грамматикаи забони адабии қозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1985. ҷ 1 - 356 с.
4. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX -X) Қисми 1./М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. - 490с.
5. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М.: «Наука», 1979. - 386с.
6. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык/ В.С. Расторгуева. – М: «Наука», 1966, - 159 с.
7. Саймиддинов, Д. Форсии бостон/ Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2007. - 190 с.
8. Саймиддинов, Д. Фарҳангомаи форсии миёна / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Дониш, 1994. - 87 с.
9. Сиёев, Б. Ташаккули ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ / Б. Сиёев. – Душанбе: Ирфон, 2002. - 494с.
10. Сиёев, Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ/Б. Сиёев – Душанбе: «Дониш», 1972. - 235с.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва: «Советская энциклопедия», 1969. Ҷ. 1 - 951с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва: «Советская энциклопедия». 1969. Ҷ. 2. - 949 с.
13. Камол, Хучндӣ. Девон; Иборат аз ду ҷилд. Тартибдихандагон. Ҳусейнзода Ш., Қаҳорова Н. / – Душанбе: «Ирфон», 1983. Ҷ 1. - 558с.
14. Шарипова, Ф. Сайри таърихӣ ҷонишинҳои энклитикӣ /Ф. Шарипова //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2012. – № 4/4. – С. 3-6.

**КОРБУРДИ БАНДАКҶОНИШИНҲОИ ЭНКЛИТИКӢ ДАР
ОСОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ**

Муаммои ҷонишинҳо дар забониносии аз масъалаҳои хеле муҳим ба назар мерасад. Ин масъала паҳлуҳои мухталиф дошта, иддае аз масъалаҳои фаро мегирад, ки бе шарҳу эзоҳи онҳо табиати калимаҳои мазкур ва хусусияти онҳоро муайян кардан душвор аст. Ҳамаи масъалаҳои ҷонишинҳо хеле муҳим буда, тадқиқи онҳо натавонанд дар қудуди забонҳои алоҳида, балки дар забониносии умумӣ низ актуалӣ мебошад.

Таърихи ҷонишинҳо яке аз масъалаҳои шавқовар ва муҳимми грамматикаи мо ба қисоб меравад. Ҷонишинҳо аз ҷиҳати миқдор нисбат ба дигар ғуруқи ҳиссаҳои номии нутқ камтар бошанд ҳам, дар забони тоҷикӣ мисли дигар забонҳои қиндуаврупоӣ мавқеи муҳим дошта, барои шакл гирифтани фикр муфиду судманданд.

Калидвожаҳо: *ҷонишинҳо, энклитикӣ, маъно, савтӣ, лугавӣ, забониносоӣ, забони тоҷикӣ, вожа, грамматика, бандакҷонишин, муродиф, таърихи забон, осор, эҷодиёт, Камоли Хуҷанди.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭНКЛИТИЧЕСКОГО МЕСТОИМЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ КАМОЛ ХУДЖАНДИ

Проблема местоимений является одной из важнейших проблем языкознания. Этот вопрос имеет различные аспекты и охватывает ряд вопросов, без их разъяснения трудно определить природу этих слов и их свойства. Все вопросы местоимений очень важны, и их исследование актуально не только в области отдельных языков, но и в общем языкознании.

Изучение истории местоимений является одним наиболее интересных и важных вопросов нашей грамматики. Хотя местоимения являются меньше по количеству, чем другие группы именных частей речи, они занимают важное положение в таджикском языке, как и в других индоевропейских языках, и играют большую роль в выражении мысли.

Ключевые слова: *Местоимения, энклитика, значение, звук, лексически, языкознание, таджикский язык, слово, грамматика, синоним, история языка, произведение, Камоли Хуҷандӣ.*

USE OF ENCLITIC PRONOUNS IN THE AUTHOR OF KAMOLI KHUJANDI

The problem of pronouns is one of the most important problems of linguistics. This question has various aspects and covers a number of issues, without explaining them it is difficult to determine the nature of these words and their characteristics. All questions of pronouns are very important, and their study is relevant not only in the field of individual languages, but also in general linguistics.

The history of pronouns is one of the most interesting and important issues in our grammar. Although pronouns are fewer in number than other groups of words, they occupy an important position in the Tajik language, as in other Indo-European languages, and play a large role in the formation of thought.

Key words: *Pronouns, conjunctions, prepositions, relative pronoun, verb, enclitic, meaning, sound, vocabulary, linguistics, Tajik language, vocabulary, grammar, pronoun, synonym, Indo-European languages, Middle Persian, Old Persian, New Persian, language history.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Қосимбойзода Идимо- магистри курси дуҷуми шуъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Суроға: хиёбони Рӯдакӣ № 21. Тел 888 77 13 19/ 900. 92. 02. 43.

Сведения об авторе: Косимбойзода Идимо -магистр второго курса языкового отделения Института языка и литературы им. Рудакого АМИТ. Адрес: проспект Рудаки № 21. Тел: 888 77 13 19/ 900. 92. 02. 43.

Information about the author: Kosimboezoda I - master of the first year of the language department of the Institute of Language and Literature. Rudakogo AMIT. Address: Rudaki Avenue No. 21, phone: 888 77 13 19/ 900. 92. 02. 43.

**СОХТОРШИНОСӢ ВА САРЧАШМАҲОИ ТАЪЛИФИ
ҚАСИДАИ «ТУҲФАТ -УЛ-АФКОР»-И МИР АЛИШЕРИ НАВОӢ****Нуралӣ Нуров***Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Гафуров*

Мусаллам аст, ки пайвандҳои дӯстӣ ва устодию шогирдии Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ омили зуҳури чандин падидаи адабӣ гардид, ки мабоҳиси муфассал марбут ба пайомадҳои ин равобит дар таҳқиқоти донишмандони маъруф чун Евгений Эдуардович Бертелс, Садриддин Айни ва дигарон бозтоб ёфтааст. Бегумон, ҳамин дӯстӣ ва иродати устодӣ ва шогирдӣ дар канори дигар самараҳои матлуби адабӣ омили суруда шудани қасидаи «Луҷҷат-ул-асрор»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ва ҳам «Туҳфат-ул-афкор»-и Алишер Навоӣ гардидааст. Ба таъбири дигар, агарчи Навоӣ дар асл қасидаи хешро дар ҷавоби сурудаи Ҷомӣ ва бо бардоштҳое аз «Дарёи аброр»-и Амир Хусрав ба қалам оварда, вале, аз тарафи дигар, ангезаи таълифи қасидаи Ҷомӣ низ ба Амир Алишери Навоӣ марбут аст. Ин матлаб дар китоби «Ҳамса-ул-мутаҳаййирин»-и Алишери Навоӣ ба тарзи зайл омадааст:

«Рӯзе дар хидмати он қазрат [Абдурраҳмони Ҷомӣ] будам ва аз қар навъ назм суҳан мефармуданд. Дар аснои музокира қасидаи мавсуф ба «Дарёи аброр»-и Амир Хусрави Дехлавӣ мазкур шуд. Ин фақир дар тавсифи қасидаи мазкур роҳи муболиға паймуда ва муҳаққақ ҳам будам ва чунин ҳам машҳур аст, ки Амир Хусрави Дехлавӣ гуфта, ки агар аз ҳаводиси афлок ва навоиби рӯзгор тамоми манзумоти ман аз сафҳаи замон маҳв шавад ва ҳамин қасида боқӣ бимонад, маро бас аст, ки қар кӣ бихонад, иқтидори маро дар тасарруфи милоки назм хоҳад донист. Гӯё маболиғаи ман бад-ин поя дар маҷлиси он ҳазрат муносиб набудааст, ки он ҳазрат кеч нафармуданд, то маҷлис тамои шуд. Пас аз чанд рӯз, ки подшоҳ ба қишлоқи Марв озим буданд ва аз мулозимини рикоби шохӣ будам, барои видоъ ва таҳсили иҷоза ба хидмати он ҳазрати Мавлоно рафтам. Баъд аз он ки иҷозату рухсат дода ва фотиҳае хонданд, дар қини хуруҷ аз хидматашон ҷузъае дароварда, ба фақир иноят фармуданд. Боз намуда дидам, қасидаи «Луҷҷат-ул-асрор» аст, ки дар муқобили «Дарёи аброр»-и Амир Хусрав аст, ки дар он рӯзҳо фармудаанд ва ҳар кас бихонад, медонад, ки аз қасидаи Дехлавӣ олитар ва рангинтар аст. Ниёзмандӣ карда ва савор шуда ба роҳ афтодам. Ҳамон рӯз манзил дар Тӯккузработ буд. Байни роҳ қасидаро бо қамоли хушқоли тамои хондам ва матлаи қасидаи «Туҳфат-ул-афкор» ба хотир омад. Пас аз расидан ба манзил,

хамон матлаъро навишта, ба воситаи қосиде ба ҳузурашон фиристодам, ки агар лоиқ бидонанд ва ишора фармоянд, ба итмоми он машғул бошам. Фақир то расидан ба Марв қасидаро ба номи он ҳазрат тамом намуда ва аз Марв ба хидматашон фиристодам.

Матлаи қасидаи «Дарёи аброр» ин аст:

Кӯси шаҳ холию бонги ғулғулаш дарди сар аст,
Ҳар кӣ қонёъ шуд ба хушқу тар, шаҳи баҳру бар аст.

Матлаи «Луччат-ул-асрор»:

Кунгури айвони шаҳ , к-аз кохи Кайвон бартар аст,
Рахнақо дон, к-аш ба девори қисори дин дар аст.

Матлаи «Тухфат-ул-афкор»:

Оташин лаъле, ки тоҷи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст [13, 23].

Дар канори ин ҳуди Амир Алишери Навоӣ дар ҳамин ҷо ба байти мақтаи қасидаи ҳеш ишорат мекунад ва таъкид медорад, ки моддаи таърихи навишта шудани он мебошад. Ин байт қабл аз байти мақтаи «Тухфат-ул-афкор» омадааст:

Гашт явми ошири шаҳри раҷаб таърихи он,
Турфатар, к-ин рӯзу моҳ итмоми онро мазҳар аст.

Дар ин таърих ғаробате ҳаст аз ҳисоби рӯзу моҳ ва он таърихи сол қосил аст (10, панҷоку ду). Вале ҷолиб он аст, ки байти мазкур дар нусха ва ҷопҳои Тоҷикистон, Афғонистон ва Ёзбекистон ба сурати зайл омада, ки албатта, гунаи аввали мазкур сақеъ аст:

Гашт явми ҷомеи шаҳри Раҷаб таърихи он,
Турфатар к-ин рӯзу моҳ итмоми онро мазҳар аст [9, 255].

Яке аз муҳимтарин арзишҳои «Ҳамсаи мутаҳаййирин» дар мавриди шинохт ва ҷойгоҳи қасидаи Алишер Навоӣ он аст, ки маҳз бори аввал дар ҳамин тазкира баҳои баланди Мавлоно Абдуллоҳи Ҷомӣ ба қасидаи Навоӣ зикр шудааст. Ин ҷо, номаи маҳсули Ҷомӣ ба шарафи иншои ин қасида оварда мешавад, ки дар маърифати қасидаи Навоӣ ва мақому ҷойгоҳи он дар адабиёти тоҷик ва миёни ҷавобияҳои қасидаи Амир Хусрав қобили мулоҳиза мебошад. Навоӣ бо ишорат бар ин матлаб таъкид медорад, ки «ҳазрат дар ҷавоб ин рукъро фиристода буданд:

Баъд аз адои вазоифи дуо, макрун ба иҷобати самияллоҳи лиман дуо он ки ба тозагӣ қосиде расида ва қасидаи тозае расонид:

Чу ҳарфе чанд хондам з-он қасида,
Дили хосонаш андар қайд дидам.
Дар он асно чу шуд чашми басират
Кушода, ҷумла дилқо сайд дидам.

Ҳарчанд аз матлаб то мақтаъ, дар қар байт ва мисраъ, хотир ба суръати нуфуз мувоҳӣ бар ҳар ҳарфе фуру шуд чун сиёҳӣ, ҳеҷ нуксон ҷуз ин ки дафъи айнулкамолро дар ҳусни камол ва лутфи маҳол кӯшида буданд, аз ҳеҷ чизе

сохта, ин ноқисро либоси авсофи камол пӯшида ба назари андеша дарнаёмад. Оре:

Машшота чу чекраи бутон орояд,
Аз нил хате кашад пайи дафъи газанд [13, 23].

Нахуст бояд таъкид дошт, ки ҳарчанд матни ин номаи Ҷомӣ дар ин бахши китоби «Ҳамсаи мутаҳаййирин»-и Навоӣ омадааст, вале ба унвони руқъаи ҷудогона дар таркиби нусахи «Муншаот»-и Ҷомӣ низ бо шумораи 48 ҷой дорад, ки тахти унвони «Рисолаи муншаоти Ҷомӣ» ба кӯшиши Абдулалӣ Нуракӯрӣ ба соли 1383 дар Турбати Ҷом бар асоси муқобилаи се нусахи хаттӣ ба ҷоп расидааст [4,101]. Аз мухтавои ин номаи Мавлоно Ҷомӣ равшан мешавад, ки ӯ дар руқъаи хеш ба қасидаи Навоӣ баҳои санҷида ва баланд дода, хунари шоирияшро дар сурудани чунин як ҷавобияе саршори назокат ва мазомини барҷаста эътироф намудааст. Ин ки Ҷомӣ баён медорад, ки «ба ҳар ҳарф фуру шуд чун сиёҳӣ, ҳеҷ нуқсон ҷуз ин, ки дафъи айнулкамолро», бегумон аз таҳрири арзиш ва аҳаммияти ин қасида ва арҷгузорӣ ба манзилати мухлис ва муриди хеш Амир Алишери Навоӣ ҳикоят мекунад, чун барои Навоӣ низ, дар навбати хеш, баҳои устод ва муршиди хеш Мавлоно Ҷомӣ қобили аҳаммият ва дидгоҳи ӯ дар ҳадди камолу маҳак ва милоки шоирӣ махсӯб мешавад. Таъкиди Ҷомӣ ин нуқтаро ҳам мусаллам медорад, ки вай бо диққати тамом қар сатр ва байти ин қасидаро мутолиа карда ва наҳсе дар он пайдо накардааст. Нақд ва баррасии Мавлоно Ҷомӣ аз сӯи дигар бар ин матлаб ҳам ишороте дорад, ки аз лиҳози касби арзишҳои адабӣ ва бадеӣ, ҷанбаҳои хунарӣ ва шарҳу тафсири суннатҳои ахлоқӣ инсонӣ ва фароғири мавзуоти зиёд ин қасидаи Навоӣ дар миёни осори дигари вай ва дар қаламрави адабиёти форсии аҳди худ ва ҳатто силсилаи ҷавобияҳои қасидаи «Дарёи аброр»-и Амир Хусрави Дехлавӣ аз ҷойгоҳи вежа бархӯрдор аст, ки таҳқиқи амиқ бар таҳрири арзишҳои адабии бадеӣ ва хусусиёти мавзуии он асноди фаровонеро бар субути ин назар пеши рӯйи мо метавонад бигузорад. Албатта, бадохатан эҷод шудани қасида агар, аз назари аввал, шореҳи мақоми хунари Алишери Навоӣ бошад, аз сӯйи дигар, ҷанбаи илҳомӣ ва иродату муҳаббати самимона ва содиқонаи муаллиф ба сурудаи Амир Хусрав ва махсусан шеър ва андешаву шахсияти Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳам дар тақвияти арзишҳои адабии бадеӣ ва дигар вежаҳои муҳими қасида муассир афтадааст. Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳам бо шевае ба ҳамин ҷанбаи муҳими шеваи қасидаи Навоӣ дар сароиши ин қасида бар пояи мутолиаи амиқи он ишорат ва изҳори назар намудааст: «Аз ҷаҳвои он ҷунон маълум шуд, ки хидмат эшонро иродати иқбол бар қиблаи мақсуд ва эъроз аз намудҳои бебуд мутааккид шуда, алҳамдулиллоҳ ало олиқи. Аммо, агар ҷунончи дар тағйири умури суварӣ ва тарки ашғоли зарурӣ чун мулоими мизочи шарифи азизон нест, муболиға наравад, дур наменамад. Ҳеҷ ҷо нест, ки мақсуд зоҳир нест ва ҷамоли зуҳурашро ҷуз қамолҳои зуҳур сотир на:

Ғар на қар ҷое ҷамолҳои худ намуд
Вақ ва маъқум иннамо кунтум ҷӣ буд?

Мохӣ андар оби чӯй аст обҷӯй,
Мезанад бар чашму гӯшаш оби чӯй.
Гар шавад аз об огаҳ ҳам ба об,
В-ар ҳадди чонаш зи пиндори хубоб.

Ҳақ, субҳонаку ҳамагонро аз ҳақиқати курб ба мақсуд огоҳ гардонад ва дасти киммат аз намудҳои бебуд кӯтоқ. Вассалому вал-икром» [13, 24].

Нақди ҷолиби таваҷҷуҳи Ҷомӣ бар қасидаи Навоӣ, ки ба андешаи ӯ мақосиди сароянда дар он мучассам ва мубарқан аст ва ҳатто бо як шеваи баёни мутаноқизнамо (парадоксӣ) таъбири «ҷамоли зуҳурашро ҷуз камоли зуҳур сотир нест» ин матлабро тавзеҳ медиҳад, ки яъне маонии пӯшида ва мастур дар матни қасида ба ҷашм намерасад, чун ҷамъи мақосиди гӯянда равшан аст. Албатта, ишорати Ҷомӣ ба никоти марбут ба мақосиди равшани муаллифи қасида бечиз нест, зеро мурур ба муҳтавои ин сурудаи Навоӣ ин нуктаро мусаллам мегардонад, ки аксаран абёти қасидаи мазкур қовии муаммо ҳастанд ва шояд яке аз вежагиҳои муҳим ва фарқкунандаи он аз дигар қасоиди ҳамсони вай дар ҳамин матлаб мучассам гардад. Ба эҳтимоли зиёд ишорати Ҷомӣ шояд ба ин нукта ба ҳамин муаммоҳои таркиби қасидаи Навоӣ пайванд гирад, ки дар қиёс бо муаммоҳои шуарои дигар хеле барҷаста ва равшан баён шудаанд, ки хонанда дар дарки маъниҳои онон ҳаргиз бо мушкил рӯ ба рӯ нахоҳад шуд. Масалан, ба чанд байт аз абёти қовии муаммои ин қасида рӯчӯ мешавад, то ҳақиқати ин нақд ва назарҳои қобили таваҷҷуҳи Ҷомӣ мушаххас гардад:

Хоҷа дил дар вачҳу сар афканда пеш аз фикри аҳз,

Садр аз баҳри тамаъ бинашта ҷашме бар дар аст [11, 15].

Дар мисраи дувум дар навбати аввал агарчи «садр» ба маънии ҳамон хоҷа омадааст, ки баҳри тамаъ ҳамеша ҷашм ба роҳи омадани қасе баҳри ба даст овардани чизе мебошад, аммо дар таркиби он муаммо ҳам ба мушоҳида мерасад. Чун дар нигориши форсӣ вожаи садр бо сод навишта мешавад ва ҳарфи сод ба ҷашм шабоҳат дорад, ин ҷо муаммои байт ҳам дар ҳамон нукта ифода меёбад, ки ҷашми садр, яъне ҳарфи сод бар дар ё оғози он қарор гирифтааст.

Дар байти дигари қасида, якҷо бо таъкиди ин нукта, ки агар илми фиккро олими илми мазкур, яъне фақеҳ барои макр ва ҳилаву фиреб ба қор барад, қаргиз аз уламои ин ришта набошад, муаммои байт дар шеваи нигориши форсии вожаҳои «фақеҳ» ва «фикҳ» мастур аст, зеро агар ба ишорати малеҳи шоир ин ҷо ҳарфи «е» аз таркиби фақеҳ бардошта шавад, «фикҳ» боқӣ мемонад:

Фикҳро чун иллати макру ҳиял созад фақеҳ,

На фақеҳ аст, он ки ҳарфи иллати фикҳ андар аст [11, 15].

Ба мисли ин абёти зиёде аз ин қасида ба сурати муаммо баён шудаанд, ки тавре гуфта омад, ба эҳтимоли зиёд суҳан аз равшан будани мақосиди Навоӣ дар шеваи баёни Ҷомӣ ишороте ба ҳамин матлаб низ бошад. Баробари ин, миёни номаҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки ба унвони Алишери Навоӣ

навишта, номае ба шумораи 43 дар китоби «Муншаот» мавҷуд аст, ки аз ирсоли чанд муаммо ба номи вай ҳикоят мекунад ва он ҷо ду муаммои худи Ҷомӣ ҳам зикр шудааст. Дар оғози нома омадааст: «Баъд аз таблиғи салом ба лисони таъмияву ибҳом, маъруз он ки чун нома муштамил бар муаммоҳои номдор, ки номзади ин гумноми зовияи ғажру инқисор шуда буд, расид, дидаро нур ва синаро сурур бахшид, алҳақ ҳар якеро дар баҳо ва раванг гунҷае ёфт, ки аз шукуфтани он боғ табъ хандон шавад ва ноғе донист, ки аз шукуфтани он димоғи хирад атрафшон гардад. На, на, маснавӣ:

Дурче дидам, латифу мавзун,
Аз дурч гуҳар ба қимат афзун.
Макнун дар вай дуре насуфта,
Дарбаста калиди он нухуфта.
Дилҳо шуда хун зи фикр пайваст,
То ёфта бар гушоданаш даст [5, 97-98].

Аз ин қитъа, ки дар номаи Ҷомӣ омада маълум мешавад, ки дар назари аввал дар он рӯзгор, муаммогӯӣ миёни шоирони аҳд ривоч дошта ва худи Навоӣ ҳам дар шеваҳои корбурди ин санъат маҳорати тамом зокир намуда, ки фармудаи Ҷомӣ бозгӯӣ ин амр аст. Афзун бар ин, аз каломи Ҷомӣ дар ин нома равшан мегардад, ки ӯ як идда муаммохоеро тавассути ин рукъа ирсол намуда, ки маърифати манзури онҳо то ҷое мушкил ва боз намудани гиреҳи маънии онон душвор аст. Ба ин хотир, таъбирҳои «макнун дар вай дуре насуфта», «дарбаста калиди он нухуфта», «дилҳо шуда хун зи фикри пайваст», «то ёфта бар гушоданаш даст»-ро дар сифоти муаммоҳои Навоӣ истифода карда ва дар идомаи он муаммоҳо боз ҳам бо зикри сифот аз онҳо ду муаммои хешро ба номи Султон Ҳусайни Бойқаро ирсол медорад ва менависад: «Ба изои он ҷавохир хазаф, аммо шомили гавҳари обдор ва дар муқобили он лаъле садафе, лекин комили луълуи шохвор дар силки ниёз ва шикастагиву риштаи тааллуқ ва дилбастагӣ интизом дода, ба мавқуфи ҳузур фиристода ва он ин аст. Муаммо ба исми Султон Ҳусайн:

Карда зулфат саркашӣ, бо рӯи хуб, эй ишвагар,
Офтобӣ, чилва деҳ ҳар сӯ ба қонуне дигар [5, 97-98].

Ин ҷо боз як муаммои дигар ба исми Султон Ҳусайн зикр мешавад ва дар поёни нома Ҷомӣ дуои дар амри кӯшоиши он муаммоҳо нисори мурид хеш Навоӣ намуда, мефармояд: «Мушкили ҳар муаммо ба илтифоти табъи латифашон ҳал бод ва муаммои ҳар мушкил ба эҳтимоми хоҳири шарифашон мунҳал. Вассалом валиқром [5, 98].

Вучуди ин нома марбут ба баҳси муаммоҳо, ки то ҷое маърифати онҳо душвор аст ва назари Ҷомӣ роҷеъ ба муҳтавои он ки дар ин ҷумла аз номаи қаблӣ «аз ҳеҷ чизе сохта ин ноқисро либоси авсофи камол пӯшида ба назари андеша дарнаёмад» мучассам аст, маълум мегардад, ки дар баробари ғажм ва маърифати кулӣ матни қасида ишороте ба муаммоҳои таркиби он низ дорад, ки гушодани онҳо нисбат ба муаммоҳои дигар ба суқулат муяссар гардад.

Ҳамин тавр, дар китоби «Ҳамсаи мутаҳаййирин» дар идомаи баёни мулоҳизоти хеш пас аз овардани номаи Ҷомӣ, Навоӣ бо муҳаббат аз он ёд мекунад, ки дар иншои чунин қасида ва ҳам ҷавобия ба қасоид ҳар ду шоир, устоди бузургвораш баробари номаи мазкур ба ӯ як қулоҳ ва як рӯмол ба унвони мукофот ирсол намудааст. Ин матлаб дар давоми сухани Навоӣ дар ҷараёни зикри ин мабҳас чунин омада: «Ва ба унвони силаи қасида, як адад қулоҳ ва як адад рӯмол иноят фармуда буданд, ки мучиби эътибор ва обрӯи фақир гардид ва дар ҳошияи мактуб чунин марҳум буд, ки «тоҳия фарқи тарки тоҷи тақаллуфқардари ва пораи қарбоси кешу рутубати даст аз ҷаҳон шустаро фиристода шуд» [13, 24]. Ин ҷо нахуст зимни тазаққури Навоӣ аз иноёти Ҷомӣ, барои нигоҳи ин қасида равшан ҳувайдо мегардад, ки онро ҳуди муаллиф ба нишони тақдир ва арҷгузорӣ бар ин сурудаи хеш қабул намуда, ифтихор дорад, ки қасидаи вай баробари соҳиби он чунин баҳои сазовор ва чунин мукофот аз устоди хеш гардидааст, зеро бино бар шарқи Ҷомӣ дар ҳошия ба силаи мазкур ҳам ба навъе рамзист, ки ҳамон иноёти пирони тариқатро дар қаламрави суфия ба хотир меовард. Худ ҷумлаи орифонаи Ҷомӣ шореки ҳақиқати ин амр аст, ки Навоӣ на танҳо дар иҷрои қавонини шеърӣ ва шеваи баён ба тавфиқ даст ёфтааст, балки дар шарҳи матолиби ирфонӣ ва фалсафӣ ва ахлоқӣ ва ба таъбири ҳуди Навоӣ, «таърифи олами фақру истиғно ва мазаммати таваҷҷуҳ ба алоиқи дунявӣ» муваффақият ёраш гардид. Аз ин ҷост, ки Ҷомӣ ӯро «тарки тоҷи тақаллуф қарда ва даст аз ҷаҳон», ки қар ду таъбир баёнгари сифоти орифанд, унвон мекунад ва қулохро барои ба фарқи сар ва қарбосро баҳри шустани рутубати даст аз ҷаҳон шуста» ирсол намудаанд.

Маҳз ҳамин баҳои баланди Ҷомӣ ба ин қасидаи Навоӣ омил шуд, ки он дар замони вай дар кӯтоҳтарин фурсат шухраи хоссу ом гардида, ҳатто ба арзи шох бирасад. Сабаби аслии ин тавфиқро ҳуди Навоӣ, дар навбати аввал, ба пайравӣ аз мавзуи меқвари қасидаҳои Амир Хусрав ва Мавлоно Ҷомӣ мансуб медонад ва менависад: «Чун қасидаи «Тухфат-ул-афкор» дар тарзи татаббуи қасидаи Амир Хусрав ва қасидаи Мавлоно дар таърифи олами фақр ва истиғно ва мазаммати таваҷҷуҳ ба алоиқи дунявӣ буд ва қасидаи мазбур шукрат ёфт ва ба арзи подшоҳ расид, аз ниқояти қусни хулқ ва вусъати машраб тақсин фармуданд. Ин фақир маҳҷуб шуда ва ба ҳаёл омад, ки бар ин қасида татаббуъ ва истикболи дигаре намуда бошам, ки мунҳасир ба авсофи фақр дарвешӣ буда ва ба номи мубораки подшоҳ зинат дода шавад. Ин матлаъ гуфта шуд:

Хиркаи пурбахя к-акли фақрро андар бар аст

Бар фарози олами маънӣ сипехру ахтар аст [13, 24].

Ба фармудаи Навоӣ, ин матлаи қасидаро ҳам нахуст ба Ҳусайн Бойқаро манзур менамояд ва аз ҳокими замон дархости ба поён бурдани қасидаро мекунад. Ҳарчанд ба қавли Навоӣ, Ҳусайн Бойқаро «таҳсин ва амр ба итмоми он» менамояд, вале ҳамоно ин матлаъро низ Навоӣ ба унвони Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ирсол медорад, то дастур ва ҳидоят баҳри ба поён

бурдани қасида бигирад. Чавоби ин нома ҳам дар таркиби рукаоти Ҷомӣ тақти шумораи 57 мавҷуд аст, ки бо ин қитъа шуруъ мешавад:

Зиҳй карда аз шавқи шахбози табъат

Ҳумоёни қудсӣ ҳавои тазарвӣ!

Зи мардум фиристодаи матлаи хуш,

К-аз ақли суҳан мисли он нест марвӣ [5, 106].

Аз муҳтавои қитъа мубарҳан аст, ки ин матлаъ мавриди писанди Ҷомӣ афтода ва дар матни ин номаи кӯтоқ низ суҳан аз мақбул омадани он ба устои Навоӣ меравад, ки ба сурати зайл ифода шуда: «Алҳақ матлеаст, анвори лутфу зако аз маонии он толеъ ва осори қусни адо аз ибороти он ломеъ. Агар чунончи гоҳе ба итмоми он пардозанд ва партави андеша бар такмили он андозанд, шак нест, ки байтулқасидаи назми айём ва воситатулиқди шукуру аъвом хоқад буд. Ҳақ(қ) субҳонаху таоло аз ҳар чӣ набояд масун дорад ва аз ҳар чӣ нашоёд маъмун. Вассаломи валалиқром» [5, 108].

Ҷомӣ ҳам бо чунин нақди бозавқи байт Навоиро барои навиштани идомаи қасида ҳидоят мекунад, аммо дар нусах ва нашрҳое, ки дар ихтиёри мо буда, бо таассуф матни қасидаи дувум мавҷуд нест ва равшан ҳам нашуда, ки он қасида ба поён расида, ё дар умум иншо гардидааст ё на. Ҳароина, худ ручуи Навоӣ ба иншои татаббуи дувум ҳам навъе ба мақоми хоссаи вай дар сурудани чавобия ба қасидаи «Дарёи аброр» ва ҳунари шоёни суҳанвариаш дар қасидасарой дар адабиёти форсӣ таъкид меварзад.

Ҳамин тавр, матни комили қасидаи «Тухфат-ул-аҳрор»-и Амир Алишер Навоӣ нахустин бор тавассути «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ манзур шудааст, ҳарчанд ҳуди муаллиф дар «Ҳамсаи мутаҳаййирин» аз таҳияи матни комили он хабар дода, зеро яке аз чопҳои тазкираи мазкур чопи Эдуард Браун мебошад, ки соли 1318 шамсӣ дар Лейден анҷом ёфтааст. Дар қанори ин, мураттиби девони форсии Алишери Навоӣ- Рукнуддини Ҳумоюнфаррух, ки соли 1342 шамсӣ/1964 милодӣ онро ба чоп расонидааст, матни қасидаи мазкурро дар муқаддимаи он оварда ва дар ҳошия ишорат намуда, ки ин қасидаи «Тухфат-ул-афкор» аз «Тазкират-уш-шуаро»-и чопи Ховар (манзур ҳамин «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ-Н.Н.) ва муқобилаи нусхаи хаттии муварраҳаи 978 ҳ. китобхонаи нигоранда (яъне боз ҳам тазкираи мавриди назар) истинсоҳ гардид [10, панҷоху ду].

Нуктаи қобили тавачҷуҳ он аст, ки мустаҳриқи рус Евгений Бертелс дар китоби хеш «Навоӣ ва Ҷомӣ» (ба забони русӣ), ки ҳарчанд соли 1964 чоп шуда, аммо матолиби он хеле пештар, яъне солҳои бистуми қарни бистум ба қалам омада, аз дастрас набудани матни комили ин қасида суҳан мегӯяд ва пас аз зикри нақли Навоӣ аз «Ҳамсаи мутаҳаййирин», роҷеъ ба сабаби навиштан он, дар ҳошия танҳо матлаашро меоварад [2, 124]. Маълум нест, ки бо он ҳама огоҳиҳои зиёд аз мутуни осори классикии тоҷик, хосса мавҷудият ва дастрасии нусхаҳои хаттии ҳам девони Навоӣ ва ҳам «Тазкират-уш-

шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, чаро ин ховаршиноси номвар аз дастрас набудани матни қасида сухан кардааст? Матлаби дигари ҷолиби таваҷҷуҳ он аст, ки қисмате аз ин қасида бори аввал дар Тоҷикистон соли 1938 дар нашрияти «Тоҷикистони сурх» ва баъдан дар «Газетаи муаллимон» чоп шудааст [14]. Пас аз он дар нашрҳои дар Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Афғонистон анҷом ёфтаи девони форсии Навоӣ низ матни комили қасида ҷой гирифтааст.

Матлаби муҳимми дигар роҷеъ ба ин қасида сарчашмашиносӣ ва чандгунагии теъдоди абёти он дар нусхаҳо ва нашрҳои девони шоир ба шумор меравад. Дар навбати аввал, бегумон, қасидаи «Тухфат-ул-афкор»-и Навоӣ аз сурудаи «Дарёи Аброр»-и Амир Хусрави Дехлавӣ сарчашма мегирад. Ҳатто Навоӣ дар байти ҷаҳорум ва панҷуми қасидаи хеш ду мисраи аввали қасидаи Амир Хусравро тазмин мекунад:

Лозими шоҳӣ набошад ҳолӣ аз дарди саре,
Кӯси шаҳ ҳолию бонги ғулғулаш дарди сар аст [9, 248].
Бо даҳони хушку чашми тар қаноат кун, аз ин-к
Ҳар кӣ қонё шуд ба хушку тар шаҳи баҳру бар аст [9, 248].

Вале бо ин ҳама, нақши муассири Ҷомӣ дар ҷавобияи Навоӣ ба таври барҷаста ҳувайдост, ки тафсилоти он тавассути ташреҳи мукотиботи қарду пиру муриди маънавӣ баён гардид. Дар баробари ин, Навоӣ дар ҳамин қасидаи хеш низ аз устодаш Ҷомӣ бо камоли ихлос ва иродат ёд мекунад, ки ин матлаб низ ба таассури вай аз пири маънавияш паём мерасонад:

Ҳомии шарҳи набӣ, Ҷомӣ, ки ҷоми факрро
Дошта бар каф лаболаб аз шароби Кавсар аст [9, 253].

Дар наشري анҷомдодаи Эдуард Браун матни қасидаи «Тухфат-ул-афкор»-и Навоӣ аз 73 байт иборат аст.. Дар девони Фонӣ, ки бо кӯшиши Рукнуддини Ҳумоюнфаррух дар Ҷумҳурии Ислонии Эрон нашр шуда, қавии 72 байт аст. Чун Рукнуддини Ҳумоюнфаррух матни қасидаи мазкурро бар асоси ду нусхаи хаттии «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ таҳия намуда, маълум мешавад, ки дар наشري анҷомдодаи вай ин байт ба ҷашм намерасад:

Душман аст аз доғи озор, он ки ҳаст ӯ луқмаҳор,
Ҳанҷар аст аз нуқтае онро, ки гӯй ханҷар аст [7, 499].

Бедилпажӯҳи афғонистонӣ Абдулғафури Орзу низ дар китоби «Бутиҳои Бедил» пас аз зикри байти мақтаи қасидаи «Тухфат-ул-афкор» таъкид мекунад, ки 72 байт силсилаҷунбони ин истиқбол аст [1, 148], аммо дар нашрҳои анҷомёфтаи девони форсии Навоӣ дар Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Афғонистон, ки бар асоси нусахи хаттии мавҷуд дар китобхонаҳои кишварҳои мазкур таҳия шуда, матни комили қасида аз 99 байт иборат аст ва ба ин нуқта худ Навоӣ ҳам дар яке аз абёти хеш таъкид варзида:

Дар адад абёти ӯ сад кам як омад, гӯё,
Ҳар якеро раванқ аз як номи қайи акбар аст [9, 255].

Дар ин маврид ҳам иродати Навоӣ ба устои хеш Абдурраҳмони Ҷомӣ ошкор мегардад, зеро танҳо ба эҳтироми пири маънавии хеш ин суҳанвари мумтоз қасидаи худро дар 99 байт хатм кардааст, то ҳадди эътидол ва камоли иродаташро нишон диҳад.

Соли 1968 китоби донишманди номвари тоҷик академик Абдулғанӣ Мирзоев таҳти унвони «Алишер Навоӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ; Равобити адабӣ» аз ҷоп баромад, ки он дар баробари фароғири як мақолаи бузурги ин донишманд таҳти унвони «Равобити адабии ду устои бузурги суҳан» матни қасоиди «Луччат-ул-асрор»-и Ҷомӣ ва «Тухфат-ул-афкор»-и Навоӣ, инчунин, дақ ғазали Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дақ ғазали Навоӣ бо ҳуруфи кириллӣ ва хатти форсӣ мебошад. Аз ҳошияи матни қасидаи «Тухфат-ул-афкор»-и Навоӣ маълум мешавад, ки ин муҳаққиқи соҳибназар аз матни таҳиянамудаи Рукнуддини Ҳумоюнфаррух истифода карда, ҳамагон 72 байти онро овардааст [8].

Дар умум, агар матни қасидаи «Тухфат-ул-афкор» аз 99 байт таркиб ёфтааст, он гоҳ ҳамагон гуногунии теъдоди абёт дар матни асли қасидаи «Дарёи аброр»-и Амир Хусрав низ ба ҷашм мерасад. Абдулғафурӣ Орзу бар ин назар аст, ки дар нусхаи куллии Амир Хусрав мақфуз дар Китобхонаи Остони Қудси Разавии Ҷумҳурии Ислонии Эрон қасидаи мазкур 106 байт омадааст, ки ин муҳаққиқ зимни паҷӯҳиш 42 байти онро оварда ва иллати ихтисори абёти дигарро дар мушкили китобати нусха муқаррар намудааст [1, 148]. Дар заминаи дастрас намудани матни нусхаи хаттии мазкур мулоҳизоте роҷеъ ба масъалаи матншиносии ин қасида низ изҳор шуда, ки матолиби мазкур дар нигоштаи фавқуззикри муаллиф шарқ ва тафсир ёфтааст.

Аммо дар нашри тоҷикистонии «Осори мунтахаб»-и Амир Хусрав, ки ба эҳтимоми Муҳаммадҷафӣ Бақоев ва Ҷобулқо Додалишоев соли 1975 ба ҷоп расидааст, теъдоди абёти қасида 124 байтро ташкил додааст ва ин матн аз рӯйи ишорати устод Аълоҳон Афсаҳзод дар муқаддимаи он бар асоси як нусхаи мавҷуд дар шуъбаи дастнависҳои Шарқи Китобхонаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ёзбекистон таҳти раҳами 2114, нусхаи мақфуз дар Китобхонаи давлатии шаҳри Санкт -Петербург бо шумораи 386 ва нашри Техрони «Девони комил»-и Амир Хусрав дар соли 1964 омада, гардидаву рӯйи ҷопро дидааст [6, 5]. Вале шумораи абёти матни қасидаро бар асоси нашри мазкур ҳанӯз ниҳой доништан ғайримумкин аст, зеро дар заминаи таҳлили қиёсии матни дар ин нашр омадаи қасидаи «Дарёи аброр» ва матни нусхаи хаттии мақфуз дар Китобхонаи Остони Қудси Разавий маълум мешавад, ки ин ҷо низ абёте ҷой дорад, ки дар матни тоҷикистонӣ ба ҷашм намерасанд. Албатта, корҳои марбут ба тасҳеҳи матни илмӣ ва интиқодии ин қасида ва ҷавобияҳои он кори ҷудогонаест, ки бояд дар оянда ба сурати алоҳида анҷом шавад.

Қасидаи «Луччат-ул-асрор»-и Ҷомӣ дар матни таҳиянамудаи устод Аълоҳон Афсаҳзод, ки дар соли 1378 шамсӣ аз ҷониби Маркази мероси мактуб дар Эрон ба нашр расида, аз 100 байт таркиб ёфтааст ва Ҷомӣ низ ба

сарохат ҳамчун ҷавобияе ба қасидаи Амир Хусрав будани онро таъкид дошта, ҳатто навиштаи худро ба унвони хоҳаре бар қасидаи ӯ муаррифӣ мекунад:

Ҳамчу бикри фикри Хусрав зодааст аз лутфи табъ,
Дар камоли хубӣ ин як хоҳар, он як хоҳар аст [3, 395].

Дар баробари ин, худи Ҷомӣ ба сад байт будани қасидаи хеш дар яке аз абёти ниҳони он таъкид дошта, ки ба сурати зайл аст:

Мар бувад панҷоҳу чун омад ду мар абёти он,
Дар сафову муҳкамӣ шояд, ки гӯям мармар аст [3, 77].

Ишорати Ҷомӣ ба панҷоҳу ду байти он худ бозгӯи он аст, ки агар панҷоҳро ду мартаба канори ҳам гузорем, сад ҳосил мешавад, ки маҷмуан теъдоди байтҳои қасидаро ифода мекунад. Афзун бар ин, дар мисраи дувуми байти Ҷомӣ ҳам муаммо нухуфтааст, ки агар вожаи «мар»-ро дар ҳатти форсӣ канори ҳам гузорем, «мармар» ҳосил мешавад, ки ин ҷо манзур аз ду «мар» дар мисраи аввал ишорат ба ҳамон мармар дар мақоми қофияи дар мисраи дувум омада маҳсуб мешавад. Бегумон, Навоӣ низ ҳамин шеваи Ҷомиро дар таъкиди мушаххас ба шумораи абёт ва ҳам корбурди муаммо, ки қаблан ҳам ба он ишорат рафт, дар ҷараёни иншои хеш истиқбол намуда ва чунин шева дар қасидаи Амир Хусрав ба ҷашм намерасад.

Ҳамин тавр, мутобиқати шуморагони қасидаи «Тухфат-ул-афкор»-и Навоӣ ва таъкид бар азамати маънавии Ҷомӣ дар он бори дигар ишорат бар ин матлаб мекунад, ки ҳарчанд сарчашмаи аслии ин ду қасида як аст, аммо Навоӣ асосан ба навиштаи Ҷомӣ таъя карда, ҳатто ба таъкиди устод Абдулғанӣ Мирзоев онро ба Ҷомӣ бахшидааст [8, 19]. Баробари ин, дар заминаи таҳлили қиёсии ин ду қасида Абдулғанӣ Мирзоев ба хулосае расидааст, ки онҳо ба ҳамдигар вобастагии кулӣ доранд. Он қисмат аз мавзӯе, ки дар қасидаи Ҷомӣ мухтасартар тасвир ёфта буданд, дар қасидаи Навоӣ хеле вусъат пайдо менамоянд. Масалан, Ҷомӣ дар қасидаи худ агар бештар ба масоили ирфонӣ ва шарҳи лаҳзаҳои ҷудогонаи таълимоти тасаввуфӣ таваққуф карда бошад, Навоӣ ба қисмати масоили дунявӣ зиёдтар таваққуф менамояд. Ба иборати дигар, қатъи назар аз хусусиятҳои ҳосси баланди шеърӣ, яке дигареро аз ҷиҳати муҳтаво такмил мекунад [8, 19-20].

Бо он ки қасидаи Навоӣ як навъ такмили қасидаи Ҷомӣ эътироф мегардад, шояд бо дарназардошти ҳамин эҳсос, ки куллияи масоили мавриди назар дар он таҷассум пайдо накардааст, Навоӣ андешаи навиштани боз як ҷавобияи дигарро дошта, ки ба он қаблан ишорат рафт. Вай дар танзими сохтори қасида низ куллияи вежагӣҳои ҳар ду қасидаи қабл аз ҳешро идома додааст. Таҳлили қиёсии қасоиди сурудашудаи қабл аз Навоӣ баёнгари он аст, ки дар қисматҳои охири қасоид, байти таҳаллус ҷой дорад. Ҳам Амир Хусрав ва ҳам Ҷомӣ дар матни қасоиди хеш байти таҳаллус овардаанд:

Амир Хусрав:

Маънии Хусрав муассир н-ояд андар мурдагон,
Ҳеҷ кас дидӣ, ки мастӣ дар сабуву соғар аст? [6, 817].
Ҷомӣ:

Ҷомӣ, аҳсант, ин на шеър, аз боғи ризвон равзаест,
Андар ӯ ҳар ҳарф зарфи пуршароби Кавсар аст [3, 77].

Ин ҷо як нуктае равшан мегардад, ки зикри номи ҳуди шоирон на дар байти ниҳони қасида, балки дар ҳолатҳои хосси ҳуди шуаро сурат гирифтааст. Ин шеваи зикри таҳаллус бештар ба он маъно, ки ғӯё шоирон дар баробари шарҳи мавзоти аслии қасоид ба тавзеҳи ҳоли худ дар васати сурудаи хеш пардохтаанд. Аз ин рӯ, чун таҳаллуси шоирии Навоӣ дар ашъори форсии ӯ «Фонӣ» буда, дар таркиби қасида байте бар ин сурат ҳаст, ки гумон мекунем, он дар идомаи ҳамон суннати зикри номи шоир дар қасоиди қаблӣ аз сӯи Навоӣ сурат гирифтааст:

Ранги зарди ошиқӣ, Фонӣ бувад аз тири ишқ,
Ҳамчу сифре, к-аш алифмаснад ба паҳлу асфар аст [7, 500].

Ин байт дар нашрҳои Тоҷикистон (1991), Эрон (1342), Ўзбекистон (2011) ба шакли мазкур омадааст. Аммо гунаи дигари он низ нашрҳои анҷомёфтаи «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, наشري девони Навоӣ, ки дар Афғонистон (1395) сурат гирифта, ба ҷашм мерасад.

Ранги зарди ошиқи фонӣ бувад аз тири ишқ,
Ҳамчу сифре к-аш алиф шинад ба паҳлу, асфар аст [11, 17].

Бояд таъкид дошт, ки бар асоси он ки ҳам дар қасидаи Амир Хусрав ва ҳам қасидаи Абдуллаҳмони Ҷомӣ байти таҳаллус омада, бояд ҳамин суннатро Навоӣ ҳам идома диҳад. Дар таркиби ин қасида танҳо ҳамин байт аст, ки дар он таҳаллуси шоирии Навоӣ, яъне Фонӣ зикр шуда ва ба гумоне ғолиб гунаи аввали ин байт бояд сакеҷ бошад, чун дар сурати аввал маънои байт низ муассир ва барҷаста намоён мешавад, зеро шоир таъкид медорад, ки Фонӣ ранги зарди ошиқӣ аз тири ишқ аст. Дар мисраи дувум ҳамон суннати қорбурди муаммо низ ба назар мерасад, зеро агар ҳарфи «алиф»-ро бо пеши вожа «сифр» гузорем, вожаи «асфар» ҳосил мегардад.

Навоӣ ҳамчун Амир Хусрав ва Ҷомӣ шеваи зикри номи қасидаро давом медиҳад. Агарчи Амир Хусрав дар як вақт номи қасидаи хеш «Дарёи аброр»-ро ҳамчун моддаи таърихи иншои он меоварад, вале дар ин амр Навоӣ роҳи устои хеш – Ҷомиро пеш гирифта, баробари зикри номи қасида дар байте ба сурати ҷудогона соли таълифи онро шеъргона баён доштааст:

Амир Хусрав:

Ҳам дар ин шеъре, ки шуд «Дарёи аброр»-аш хитоб,
Жарф бин, то абри дарёбор чандаш дар бар аст [6, 817].

Ҷомӣ:

Луччат-ул-асрор агар созам лақаб онро, Сазост,
З-он ки аз асрори дин баҳри лаболаб гавҳар аст.
Луччат-ул-ахрор агар бо он кунам зам ҳам, равост,
З-он ки бар матлуби ҳар озода ҳуҷҷатгустар аст. [3, 77]

Аз ин ишораи Ҷомӣ равшан мегардад, ки ба эҳтимоли зиёд номи комили қасидаи вай «Луччат-ул-асрор ва луччат-ул-ахрор» будааст ва дар

байти ниҳони он соли таълифаш тавассути моддаи таърихӣ алоҳида, ки дар таркиби вожаи «фаррух» ҷой дорад, баён шудааст:

Соли таърихаш агар «фаррух» нависам, дур нест,
З-он ки сол аз давлати таърихӣ ӯ фаррухфар аст [3, 77]

Навой :

«Тухфат-ул-афкор» агар номаш ниҳам, набвад аҷаб,
Тухфа наздат чун зи баҳри фикратам ин гавҳар аст [, 255]

Аммо Навоӣ, тавре ки гуфта омад, на тавассути истифодаи моддаи таърих, балки дақиқан бо зикри соли таълифи қасида замони иншоӣ онро таъкид мекунад:

Гашт явми ҷомеи шаҳри раҷаб таърихӣ он,
Турфатар, к-ин моҳу рӯз итмоми ӯро мазҳар аст [9,
255]

Пас аз Навоӣ ин шеваи нигориши ҷавобия ба қасидаи Амир Хусравро Абулмаонӣ Бедил бо навиштани қасидаи «Саводи аъзам» идома додааст, ки мабӯҳиси марбут ба пайвандҳо ва тафовутҳо ва ҳамоҳангиҳои он бо қасидаи Амир Хусрав, Ҷомӣ ва Навоӣ дар мақолоте аз муаллиф сурат гирифтааст [15, 16].

Дар маҷмӯъ, аз баррасии сарчашмашиносӣ ва таҳлили ҷанбаҳои сохтори «Тухфат-ул-афкор»-и Алишери Навоӣ метавон муқаррар намуд, ки қарчанд нахуст дар ин роҳ Амир Хусрав иқдом намудааст, аммо суннатҳои тадвумёфтаи ӯ аз ҷониби Мавлоно Абдуллоҳи Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ бо беҳтарин ваҷҳ аз сӯйи Бедил истиқбол ва дар баробари ин тақмил ва таҷдид шуданд, ки имкон дорад, дар заминаи таҳлили қиёсии ҳар се қасида як тадқиқоти муқаммал ҷараён гирад. Аз нигоҳи дигар, ҳарчанд дар мавриди осори дигари Навоӣ пажӯҳишҳои зиёд ба қалам омадаанд, аммо ҳанӯз ҷойҳои ин қасида дар идомаи суннатҳои қасидасароии адабиёти классики форсӣ ба таври шоиста таҳқиқ нашудааст. Алишер Навоӣ ҳар чанд таълифоти бештари худро дар забонҳои туркӣ ва ўзбекӣ ба қалам овардааст, аммо бегумон яке аз шоҳкорҳои беназири ӯ дар забони форсӣ ҳамин қасидаи «Тухфат-ул-афкор»-и вай ба шумор меравад, ки воқеан дар тақмили муҳтавоӣ ва мавзӯии қасидаи қабл аз худ иншо гардида нақши муассир гузоштааст.

КИТОБНОМА:

1. Орзу, Абдулғафур. Бутҳои Бедил. - Машҳад: Тарона, 1378,
2. Бертелс, Е.Э. Осори мунтахаб. Навоӣ ва Ҷомӣ (ба забон русӣ). - Москва.1965.
3. Ҷомӣ, Абдуллоҳи. Девон. Бо муқаддима ва тасҳеҳи Аълоҳон Афсаҳзод. - Ҷ1. -Тоҳрон: Мероси мактуб, 1378.
4. Ҷомӣ, Абдуллоҳи, Осор. Фотиҳат-уш-шубоб. Девони аввал.- Душанбе: Ирфон, 1986.

5. Ҷомӣ, Нуруддин Абдурахмон. Рисолаи муншаот (бо инзимоми шарҳи ҳоли Мавлоно Ҷомӣ, Хоҷа Аҳрор, Султон Ҳусайни Бойқаро ва Амир Алишер Навоӣ), ба тасҳеҳи Абдуалӣ Нураҳрорӣ. Турбати Ҷом: Интишороти Аҳмади Ҷом, 1383.
6. Деҳлавӣ, Амир Хусрав, Осори мунтахаб. Ба кӯшиши Муҳаммадвафо Баҳоев, Ҷобулқо Додалишоев. Мухаррири масъул Аълоҳон Афсаҳ зод.- Ҷилди 4. -Душанбе: Ирфон, 1975.
7. Самарқандӣ, Давлатшоҳ, Тазкират-уш-шуаро. Бо саъй ва эҳтимоми Эдуард Браун. Лейден: Кулола Ховар, 1318.
8. Мирзоев, Абдулғанӣ. Алишери Навоӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ. Душанбе: Ирфон, 1968.
9. Навоӣ, Амир Алишери Фанӣ,. Девони форсӣ. Мураттиб ва муаллифи сарсухан Алии Муҳаммадӣ. -Душанбе: Ирфон, 1993.
10. Навоӣ, Амир Алишер. Девон. Ба саъю эҳтимоми Рукнуддини Ҳумоюнфарруҳ.-Техрон: Интишороти китобхонаи Ибни Сино, 1342.
11. Навоӣ, Амир Низомуддин Алишер. Девон. Бо тасҳеҳи Сайидаббоси Растохез.- Кобул: Амирӣ, 1395.
12. Навоӣ, Алишер. Девони Фанӣ. Қасоид. Муфрадот. Ҳамсаи мутаҳаййирин / Алишер Навоӣ, тӯла асарлар тўплам, учун жилдилик, жилд.– Тошканд: Ғафур Ғулом номидагӣ нашриёт, 2011.
13. Навоӣ, Амир Алишер. Ҳамсаи мутаҳаййирин. Тарҷума аз туркии ҷағатой Муҳаммади Нахҷувонӣ. Ба кӯшиши Маҳдии Фарқони Мунфарид, замимаи шумора 12 Номаи фарҳангистон.-Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ 2011.
14. Навоӣ, Алишер. Тухфат-ул-афкор- ном қасидаи форсии Навоӣ // Тоҷикистони сурх 1938, 30 декабр; Газетаи муаллимон, 1939.
15. Нурзод, Нуралӣ. Муқоисаи татбиқии қасидаи «Саводи аъзам»-и Мирзо Бедил бо «Баҳр-ул-аброр»-и Амир Хусрави Деҳлавӣ. Қанди порсӣ, шумораи 73-74. Поиз-зимистони 1395.- Деҳлии нав, Ҳинд. – С. 161-176.
16. Нурзод, Нуралӣ. Таҳлили муқоисавии поэтикаи қасидаи «Тухфат-ул-афкор»-и Навоӣ ва «саводи аъзам»-и Мирзо Бедил. Маҷмуаи мақолаҳои ҷамъиш баёнмилалии «Нақши мероси Алишер Навоӣ дар ташаккули маънавият ва маорифи инсонӣ», Навоӣ, 4-6 феввали соли 2019. Тошканд: Фан, 2019. – С. 414-419 (ба забон русӣ).

СОХТОРШИНОСӢ ВА САРЧАШМАҲОИ ТАЪЛИФИ ҚАСИДАИ

«ТУХФАТ -УЛ-АФКОР»-И МИР АЛИШЕРИ НАВОӢ

Қасидаи маъруф ба «Дарёи аброр»-и Амир Хусрави Деҳлавӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бо истиқболи шоён мувоҷеҳ гардид, ки нахустин ҷавобия бар он аз сӯйи Абдурраҳмони Ҷомӣ бо номи «Лучат-ул-асрор» ишро гардид. Алишер Навоӣ дар истиқбол аз Абдурраҳмони Ҷомӣ қасидае тахти унвони «Тухфат-ул-афкор» ба қалам овард, ки ҳарчанд дар

матни қасида ба назирони шеваи сухани устоди хеш таъкид мекунад, вале гоҳе аз Амир Хусрави Деҳлавӣ низ мисрае зикр менамояд, ки нақши сарчашма будани қасидаи мавсуффо собит месозад.

Баъдан Абулмаъонӣ Бедил ин равиширо дар адабиёти форсизабони Ҳинд идома дода, қасидае бо номи «Саводи аъзам» ба қалам овардааст. Масъалаи таҳлил, қиёс ва поэтикаи қасидаи Амир Хусрав ва Бедили Деҳлавӣ дар мақолаи ҷудогонаи муаллиф мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар ин мақола саъй мешавад, ки сарчашмашиносӣ ва таҳлили сохторӣ ва муқоисаи «Тухфат-ул-афкор»-и Алишер Навоӣ бо қасоиди дигари ҳамсони он мавриди баррасӣ қарор гирад.

Калидвожаҳо: Алишери Навоӣ, Амир Хусрав, Абдуллаҳмони Ҷомӣ, қасида, «Тухфат-ул-афкор».

СТРУКТУРОВЕДЕНИЕ И ИСТОЧНИКИ НАПИСАНИЯ ПОЭМЫ «ТУХФАТ-УЛ-АФКОР» МИР АЛИШЕРА НАВОИ

В истории персидско-таджикской литературы, известная ода «Дарья Аброр» Амира Хусравий Деҳлави была хорошо принята, и первый ответ на нее был написан Абдуллахманом Джами под названием «Луджжат-ул-асрор». Алишер Навоӣ написал оды под названием «Тухфат-уль-Афкар» в ответ Абдуллахману Джами. Хотя в тексте стихотворения подчеркивается принятие стиля речи своего учителя, он также упоминает стих из Амира Хусрави Деҳлави, доказывающего что данная ода была источником.

Позже Абулмаъони Бедил продолжил этот подход в индийско-персидской литературе и написал оду под названием «Савади Азам». Вопрос анализа, сравнения и поэтики Амира Хусрава и Бедили Деҳлави обсуждается в отдельной статье автора. В данной статье предпринята попытка обсудить вопросы источниковедческого и структурного анализа и сравнения поэмы Алишера Навоӣ «Тухфат-уль-Афкор» с другими подобными поэмами

Ключевые слова: Алишер Навоӣ, Амир Хусрав, Абдуллахмани Джами, қасида, «Тухфат-уль-афкор», поэтика, структурализм, источники.

STRUCTURAL SCIENCES AND SOURCES OF THE QASIDA «TUHFAT-UL-AFKOR» BY MIR ALISHER

In the history of Persian-Tajik literature, the famous ode «Daria Abror» by Amir Khusravi Dehlavi was well received, and the first response to it was written by Abdurrahman Jami under the title «Lujjat-ul-asror». Alisher Navoi wrote an ode called «Tuhfat-ul-Afkar» in response to Abdurrahman Jami. Although the text of

the poem emphasizes the adoption of the style of speech of his teacher, he also mentions a verse from Amir Khusravi Dehlavi proving that this ode was the source. Later, Abulmaoni Bedil continued this approach in Indo-Persian literature and wrote an ode called «Sawadi Azam». The issue of analysis, comparison and poetics of Amir Khusrav and Bedili Dehlavi is discussed in a separate article by the author.

This article attempts to discuss the issues of source study and structural analysis and comparison of Alisher Navoi's poem «Tuhfat-ul-Afkor» with other similar poems.

Key words: *Alisher Navoi, Amir Khusrav, Abdurrahmani Jami, qasida, «Tuhfat-ul-afkor», poetics, structuralism, sources.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Нуров Нуралӣ Норович- доктори илми филология, профессор, директори Институти илмӣ-тадқиқотии илмҳои ҷомеашиносии МДТ «Донишоқи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров. Телефон: 92 8763797. email: [nurali 74 @ mail.ru](mailto:nurali74@mail.ru).

Сведения об авторе : Нуров Нурали Норович- доктор филологических наук, профессор, директор научно-исследовательского института социологических наук ГОЦ «Худжандский Государственный Университет имени академика Б. Гафурова», телефон +992928763797, эл. почта [nurali74 @ mail.ru](mailto:nurali74@mail.ru).

Information about the author: Nurov Nurali Norovich- Doctor of Philology Sciences, Professor, Director of the Research Institute of Sociological Sciences of the SEI «Khujand State University named after Academician B. Gafurov», phone +992928763797, email. [nurali 74 @ mail.ru](mailto:nurali74@mail.ru).

УДК:550,992(1)

ТАЪСИР ВА ХИДМАТИ АҲМАДИ ДОНИШ ДАР ШИНОХТИ ВОҚЕИИ ЧЕХРАИ АСЛИИ БЕДИЛ

Восиева Рухшона, Муродов Бахтиёр

*Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба
номи С. Улугзода*

Баъзе муаллифони китобҳои адабию таърихӣ ва ёддоштҳои рисолаҳои таҳқиқӣ маҳз ба омилҳои руҳию маънавӣ ва заминаҳои завқию адабии таъсири осори Бедил така карда, моҳияти таъсир ва нуфузи вайро дар

муҳити адабию фарҳангии Мовароуннаҳр, аз ҷумла шаҳрҳои Бухорову Самарқанд муайян намудаанд. Осори Аҳмади Дониш ва Садриддин Айний аввалин бор ин масъаларо дар бедилшиносии тоҷик матраҳ кардаанд. Аз казоватҳое, ки ин ду адиби бузург кардаанд, бармеояд, ки ҳар ду ҳам омили руҳӣ ва заминаи завқию адабиро василаи асосии таъсирпазирӣ аз Бедил ва нуфузи хунарии вай дар муҳити адабии Мовароуннаҳр, аз ҷумла шаҳрҳои Самарқанду Бухоро ва водии Фарғона доништаанд.

Аҳмади Дониш ва устод Айний омили аслии нуфузи Бедилро дар муҳити адабии Мовароуннаҳр коромадии паёми хунари ва иҷтимоии таҷрибаи шеърӣ ва осори бадеии шоир ба ҳисоб овардаанд. Вақте ки андешаҳо ва ёдвораҳои Аҳмади Дониш ва Айниро якҷо таҳлил мекунем, маълум мешавад, ки воқеан ҳам муҳтавои ҳар шеъри Бедил дорои нуктае ё ҷакидае аз андешаву оро ва фарҳанги мардум буда, қолаби он ки сохтори муносибе монанди вазну қофия ва ороиши бадеиро дар ихтиёр дорад, василаи муносиби нуктаҳо ё ҷакидаҳои ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ будааст.

Ҳам Аҳмади Дониш, ҳам Айний омили дигар -хуб будан, мазмуну ғояи кавӣ ва қолаби маҳкам доштани шеъри Бедилро омили дигари афзоиши нуфузи вай доништаанд. Имтиёзоти ҳиссӣ ва зебоишинохтӣ низ аз омилҳои каринсозии мардум бо шеър ва дигар осори Бедил будааст, ки Аҳмади Дониш ва Айний ба он таъкид варзидаанд. Ҳамчунин аз ишораҳои Дониш ва ёдвораҳои Айний метавон ба ин натиҷа расид, ки эҳсоси шоирона ва зебоии хунарии бар чунин шеър ҳоким низ василаи муҳимми таъсирпазирӣ ва баҳрагирию эътиқодварзии мардум ва муҳити адабию фарҳангӣ бар Бедил ва шеъри ӯ ба шумор мерафтааст.

Аз таълифоти Аҳмади Дониш ва ёдвораҳои Айний бармеояд, ки агар Дониш бештар ба ҷанбаҳои хунари ва ахлоқии осори Бедил тавачҷуҳ карда бошад, устод Айниро вобаста ба шароити замони зиндагияш моҳияти руҳию иҷтимоии осори ин шоири бузург гирифта доштааст.

Ҳамчунон ки донишманди фақид Расул Ҳодизода таъкид кардааст, дар шинохти воқеии ҷеҳраи аслии шоирии Бедил «таъсир ва хидмати Аҳмади Дониш хеле калон буд. Аҳмади Дониш аз муътақидони ҷиддитарини эҷодиёти Бедил ба шумор мерафт. Ӯ мазмуни бузурги асарҳои фалсафиро суфиёнаи Бедилро ба хубӣ медонист, ғояҳои пешқадамонаи шоирро кадрдонӣ мекард, ба истеъдоди даҳои ӯ эҳтироми бузурге дошт» [1,130].

Воқеан, агар мо ба навиштаҳои Аҳмади Дониш тавачҷуҳ кунем дармеёбем, ки вай ба хубӣ мефаҳмид, ки сабку услуб ва хунари шоирӣ, ки Бедил дорад, махсуси тарзи нигориш ва мазмуну ғояи эҷодиёти ӯст. Вай мушоҳида мекард, ки аксари онҳое, ки ба Бедил пайравӣ мекунанд, моҳияти эҷодиёти шоирро дарк намекунанд ва бо ӯ кӯр-кӯрона тақлид мекунанд. Бино бар ин, тафсириҳои Дониш аз ашъори Бедил ду ҳадаф дошт:

а) ба дӯстон ва алоҳамандони содиқи осори Бедил фаҳмондани маънии байтҳои душворфаҳми шоир;

б) таъмини амнияти ҳунарии чараёни воридшавии Бедил ба муҳити адабӣ.

Аз ин назар, ҳақ ба ҷониби Рустами Ваҳҳобниё (Рустами Ваҳҳобзода) аст, ки навиштааст: «Нуфузи Бедил дар фарҳанги тоҷикон чун хилқати ӯ хеле мураккабу мухталиф аст. Ба фарз чун оби зеризаминиест, ки ҷо-ҷо бар рӯи ин хок чашмаҳо аз он зоҳир шуда ва ҳар чашмае мунтаҳо ба укёноси нуҳуфта боз мегардад. Дур аз ҳақиқат нест агар бигӯем, ки ду нафар аз бузургтарин ва ҷомеъатарини мардони фарҳанги ҷадиди тоҷик Аҳмади Дониш ва Садриддин Айнӣ беш аз тамоми бузургони пешин аз Мирзо Бедил таъсирпазир будаанд ва ба ҳар навъе иртиботи фикрӣ ва услубии (на услуби зоҳирӣ) онҳо бо Мирзо Бедил мушоҳида мешавад» [2,28].

Аз осори Аҳмади Дониш ва «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам»-у «Ёддоштҳо»-и Садриддини Айнӣ маълум аст, ки Бедил дар муҳити адабии Бухорои он сомон ва зехнияти ҳунаршиносии ин ду бузургвор меъёри бекиёси завқу адаб шумурда мешуд ва дар миёни аҳли адабу мардуми авом низ шуҳрати ҳосе дошт.

Бедил дар катори Ҳофиз шоири истисноие буд, ки китоби шеъраш дар номгӯи кутуби дарсӣ дохил мешуд. Ҳатто аз анвои хатти форсӣ навъи махсусеро хатти «Бедилӣ» мегуфтанд, ки чун ашъораш меъёри саводи комил шумурда мешуд. Аз ин ҷиҳат таваҷҷуҳ ва фидокориҳои беш аз ҳамаи Аҳмади Дониш ва Садриддини Айнӣ ҳамчун восилу ҳомили таку танҳои фарҳанги қадим ба замони ҷадид, пеша аз ҳама, ҳадафи ҳифзи ҳувиёти адабию фарҳангӣ ва нақшу ҷойгоҳи Бедил дар муҳити адабӣ буд.

Дар бедилшиносии тоҷик нақши Аҳмади Дониш ва Садриддин Айнӣ дар ҳифз ва интиқоли мақоми ҳунарии Бедил аз замоне ба замоне мавриди таваҷҷуҳи донишмандоне мисли Р. Ҳодизода, С. Амиркулов, А. Абдуллоев, Ш. Шукуров, Р. Ваҳҳобниё ва ҷанди дигар қарор гирифта бошад ҳам, ҳануз кофӣ нест. Бино бар ин, дар матни таҳқиқоти анҷомгирифта баъзе паҳлуҳои норавшани дидгоҳҳои адабию завқии ин ду бузургмард мавриди таҳлил ва арзёбии мо қарор дошт.

Аҳмади Дониш дар нигоштаҳоиаш ҳамеша ба дарёфти маонии дақиқи осори Бедил таъкид варзидааст, ки ишора ба дарки моҳияти бадеии шеъри шоир аст. Аҳмади Дониш худ аз ҳамин роҳ ба шинохт ва арзёбии осори Бедил пардохта, дар эҷоди образҳои бадеии осораш аз тарзи идроки бадеии Бедил таъсир гирифтааст. Намунаи олии чунин таъсирпазирии огоҳона ва эҷодкорона аз тарафи Аҳмади Дониш дар офаридани образи Холмуҳаммади шикорчӣ аз таҷрибаи Бедил дар нигориши образи Мулло Қаландар, баҳусус аспро аз як соии кӯҳистон бардошта гузаронидани ӯ истифода кардааст. Аҳмади Дониш таҷрибаи Бедилро таҳаммул карда эътимод мекунад, ки «дар бани навъи инсон амсоли инчунин зӯроварон ба ҳар давре ва қарне ба вучуд меомадаанд, аҷоиб қудрате доштаанд».

Дониш аввал аспро бардоштани Холмуҳаммадро «муболиға ва ифтиро» медонад, вале пас аз қиёс бо тасвири Бедил аз Мулло Қаландар ва

тавсифоти шоир дар бораи хӯю хислати ӯ, ки аспро аз як сойи кӯхистон бардошта мегузаронад, эътиқод мекунад. Тавсифоти Бедилро дар ҳаққи Мулло Қаландар Дониш ба ин зайл дармеёбад: «Мирзо Қаландар гоҳе ба риёзат низ машғул мешуд. Ҳафтаҳо мегузашт, ки аз хӯрдану пӯшидан парҳез мекард. Ба таъбири Бедил гӯям, чун бадри комил, ба хӯрдани паҳлуи худ мепардохт ва чун ранги ёкут, ба зулоли чашмаи чигар қаноат месохт. Чун пайкари ҳаёл ва чун соғари тасвир, на ба хӯрду хӯрокаш майли ихтилоте буду на ба обу ошомиданаш завқи иртиботе. Ба поси шеваи қаноат номи сарчашмаи Хуршед ба забон намебурд, то гумони обаш роҳи хушклабӣ назанад ва бо ҳифзи номуси бениёзӣ, муқобили оина намешуд, то ҳаёли нонаш ноштои тағофул нашиканад. Бо ин ҳама машқи худшиканӣ лаҳзае, чун мавҷ, аз тараддуд намеосуд ва ба монанди офтоб, ҳаракати доимияш бетаваккуф буд» [3,41].

Бардошти Аҳмади Дониш аз тарзи образофарии Бедил, дар мисоли ёдшуда огоҳона ва эҷодкорона буда, дар таъкид ва таъйиди хунари бадеии воқеънигории Бедил аст, ки дар он рӯзгор кам кас ба ин масъала диққат медод. Дар Бухорои он замон, ки ба қавли Аҳмади Дониш «мушоара ва муколамаи дарёфти маонии дақиқа билкул барҳам хӯрда буд, гоҳе ки мардуми маънирас ба ҳамдигар бармехӯрданд, имтиҳонан аз ҳамдигар чизе аз маонии байтҳо мепурсиданд, ба фикри он ки бинем, то чи мегӯяд. Бисёр буда, ки он чӣ масъулунанҳу (касе, ки ба ӯ суол дода шудааст) гуфта намефаҳмиданд, аммо ба нифоқ саре мечунбониданд ва иқболи бардурӯғ мекарданд. Аз ин чинс афозил он чи бо ман расиданду пурсиданд, ман он чи дар ҷавоб навиштам, баъзеро дар ин мачмуа даровардам, то мубтадиёни (оғозкунандагони) маоничӯйро дастуре бошад» [1,131].

Воқеан, дар ин марҳала шеъри Бедил нури чароғеро мемонд, ки торикиҳоро равшан мекард. Алоҳамандони шеъри Бедил, аз ҷумла Аҳмади Дониш, ки дарёфта буданд, ки шеъри ӯ «аз такаллуфҳое, ки дар шеъри мутақаддимон аз тариқи улум ва таҷоруби аҳли мадраса ворид шуда буд» [4,130], озод буда, имтиёзоти мушаххасе дорад. Нахуст шеъри Бедил таҷрибаҳои зиндагиро аз рӯзгори омма фаро мегирифт, дувум забони шеър аз воқеият маншаъ дошт, севвум ҳикмати зиндагӣ ва ирсолулмасал дар шеър нуфӯзи маънавӣ дошт, чорум шеър мазмуни тоза дошт, панҷум «изҳори таслим ва тамкини омехта бо номуродӣ, ки дар айни ҳол ношӣ аз имони қалбӣ ва қазову қадар буд», руҳи мардуми гирифтормо ташдид мебахшид ва ниҳоят тарзи Бедил, ки бо усули ғайримаъмулӣ мазмуни тоза, афкор ва ҳаяҷонҳои худро тавонист баён кунад, гирифтормо воқеӣ ва содиқӣ худро дар бузурғтарин маркази адабию фарҳангии Мовароуннаҳр пайдо кард. Аҳмади Дониш дар ин муҳит чароғдори роҳи дурусти дарки Бедил буд ва чунин муносибати ӯ «ба эҷодиёти Бедил нисбат ба бисёр шоирони пешқадами он давр бетаъсир намонд. Бинобар ин, ин мавзӯ дар бедилшиносии тоҷик, бахусус дар шинохт ва баррасии аволими руҳӣ ва заминаҳои завқию адабии

нуфузи Бедил дар мухити адабии Бухоро, Самарқанд ва баъзе манотиқи дигари Осиёи Марказӣ аз масъалаҳои асосӣ буд.

Баъзе паҳлуҳои ин мавзӯ дар таълифоти Р. Ҳодизода, А. Абдуллоев, С. Амиркулов, М. Қодирова ва Ш. Шукуров мувофиқи талаботи илми адабиётшиносии замони шуравӣ баррасӣ шуда, моҳияти асосии саъю талоши Аҳмади Дониш гоҳе зери таъсири назарияи «соданависӣ», ки «тақлид ба Бедил»-ро айби ҳунари медонист, қомилан ошкор ва саҳеҳ маънидод нашудааст.

Таълифоти Аҳмади Дониш баъзе паҳлуҳои афкори адабии ӯро доир ба Бедил ва мавқеи ҳунарии вай ошкор мекунад, ки ба тариқи зайл аст:

- назари ӯ ба сабки Бедил ва паҳлуҳои мусбату манфии он;
- омили аслии унвони баъзе бобҳои осори Аҳмади Дониш қарор гирифтани ашъори Бедил;

- мавқеи Аҳмади Дониш дар шинохт ва шарҳи сабки Бедил;
- хидмати Аҳмади Дониш дар роҳи ба маҷрои судманд равона кардани таъсирпазирӣ аз Бедил ва тақвияти нуфузи вай дар мухити адабӣ;

Аз таълифоти Аҳмади Дониш бармеояд, ки вай дар баъзе асарҳои аз Бедил иқтибосҳо оварда, байту мисраъ ва ҷанбаи мавзуии образофарии вайро нақд ва баррасӣ мекунад. Аз ҳар сатри Дониш эҳтирому ихлосаш ба Бедил ошкор аст. Дар ин замина моҳияти робитаҳои фалсафии иҷтимоии Бедил ва Аҳмади Дониш бозгӯии ҳусни назари вай ба Бедил мебошад.

Аҳмади Дониш бо осори Бедил ҳангоми дар мадраса таҳсил карданаш ошно гардида буд. Дар ин боб ҳуди вай ва нусхаи дастнависи Институти шарқшиносии Санкт-Петербург гувоҳӣ медиҳад. Аз маъхазҳои бозғитмод бармеояд, ки Аҳмади Дониш дар вақташ на фақат ба рубоиёт, балки ба байтҳои ҷудогонаи Бедил низ шарҳҳо навиштааст [5, 147].

Аз рӯи маълумоте, ки Ш. Шукуров овардааст, дар қисми хотимаи «Наводир-ул-ваҳоеъ» Аҳмади Дониш зери сарлавҳаи «Дар таҳрири маонии баъзе абёт, ки афозили аср истифода намуда буданд», баъзе байтҳои Бедилро шарҳ додааст. Вай сабаби ба шарҳи ашъори Бедил пардохтаниро ба воқеияти дар замони ӯ барҳам хӯрдани «мушоираву муқолама» алоҳаманд дониста, ин кори ҳудро «дастуре» барои «мубтадиъи маоничӯӣ» унвон мекунад [1, 131] ва дар заминаи шаш байти шоирро шарҳ медиҳад. Аҳмади Дониш дар ин шарҳ бо истифода аз калимаву ибороти ҳосси тасаввуф маънии шеърӣ шоирро ба хонанда баён медорад, ки ба наҳве роҳнамоӣ дар шинохт ва боз намудани роҳи вуруди вай ба мухити адабӣ фарҳангии Мовароуннаҳр аст.

Барои таъйиди иқдоми адабпарваронаи Дониш намунаи шарҳу таҳлили ӯро аз баъзе байтҳои Бедил меорем. Дониш байти зерро иқтибос карда:

Сучуди хоки роҳат гар ҳаво ҷӯшонад аз сархо,
Тапидан маҳмили дарё кашад дар дӯши гавҳарҳо-

сипас менависад, ки «Маънии мантиқӣ он ки агар аз сарҳо ҳаво ва орзуи сачдаи хоки роҳи ту ҷӯш занад ва ин ҷӯш бе тапидан намешавад ва таровиш лозими тапишу ҷӯшиш аст. Ва он киноя аз оби чашм аст, ки дар ёди маҳбуб рехта мешавад. Пас, дарё ҳама ба дӯши гавҳар меравад ва бар рӯи гавҳар медавад. Яъне, мунтаҷӣ самару натиҷа бувад, ки тақаррубу васли маҳбуб бошад. Ва гавҳар иборат аз вусул ба мурод бувад, лекин чун сачдахову сарҳо, ки беҳавову муҳаббат аст, агар аз вай тапишу ҷӯшиш ояд, на барои дӯст, оби вай аз рӯи хок меравад бесамару бефоида» [5,148] .

Аҳмади Дониш бо ин шарҳи комил, пеш аз ҳама, дараҷаи баланди ҷазаба ва асари ғазали тасаввуфиро, ки дарунмояи он аз ишқи ҳақиқӣ ба ҳам омадааст, менамояд. Тамоми ин воридоту ҷазаботро, ки мавзӯи оми шоирӣ низ ҳаст, Дониш аз забони тасаввуф буруз медиҳад ва ба ин васила нерӯ ва ҷӯши онро менамояд. Дар идомаи ин баҳс Аҳмади Дониш байти -

Хаёли қурбу ғафлати дурии унс аст маҳрамро,

Табассумҳои гандум чини домон гашт одамро-ро

иқтибос карда менависад: «Яъне тасавури қурби дӯст ва бори ғафлат варзидан касеро, ки маҳраи ҳамаи маҳбуб бувад, аз ҳамаи мувоҷиҳат ва мувоҷиҳат дур меафканад ва мардуду маҳҷур мегардонад... Нашунидӣ, ки «табассуми гандум» кушодагии чехраи гандум ва илтифоти Одам алайҳиссалом бад-ӯ бо вучуди минҳиён анҳу будан сабаби барзадагии доман (омодагӣ)-и вай шуд барои ҳубут (берун шудан) аз биҳишт» (5,148).

Аҳмади Дониш бо ин тафсир масъалаи иртиботи наздики тасаввуф бо ахлоқро ба миён мегузорад ва таҷрибаи шоирӣ суфиёнаи Бедилро дохили қисмати ахлоқи шоирӣ мегардонад, ки яке аз василаҳои эҳёи ҳофизаи иҷтимоӣ дар шеъри Бедил мебошад ва омили тақвияти ҳузури шоир дар муҳити адабӣ низ мегардад.

Аҳмади Дониш байти дигари Бедилро иқтибос меорад:

Хаё меҳаҳад аз мо нозукандоме, ки аз шармаш

Ду олам чашм пӯшад, то шавад як ҷомавори ӯ.

Ва дар шарҳи он меафзояд: «Яъне, маҳбуби нозукандоме, ки агар аз шарми ӯ ду олам чашм пӯшанду фонӣ шаванд ба қадри як либосвор, яъне як навъ шабаҳе ба зухур дарояд ва боз ҳақиқати зот номакшуфу номаълум бошад, аз мо ҳаё меҳаҳад, ки шарм дору толиби дидори мо мебош. Агар ҳоҳӣ, ки моро бинӣ, аз худии худ чашм пӯшу фонӣ шав, ки чашми зоҳир тоби дидори мо надорад...» [5,147].

Адабиётшинос Ш. Шукуров маънии ин шарҳро бо тариқи зер баён кардааст: Ривояте мавҷуд аст, ки фардо рӯзи қиёмат бандагон аз Худо илтиҷо мекунанд, ки дидори худро ба онҳо нишон диҳад, то бубинанд, ки офаридгори онҳо чи гуна аст ва Худованд рӯи худро дар як муддати кӯтоҳ кушода, ба бандагонаш дидори хешро нишон медиҳад. Ин ба монанди як шабаҳе мешудааст, аммо аз равшании дидори Худованд чашми ҳама тоби нигоҳ наоварда пӯшида мешудааст.

Аҳмади Дониш байтро маънидор карда мегӯяд, ки маҳбуби нозукандоме, ки мардуми ду олам аз шарми ӯ, яъне аз нигоҳ-тобиши нури ӯ чашм мепӯшанд, дар ҳамин лаҳза ба назари онҳо як либосвор - як нури ҳарир намудор мешавад ва зоти ӯ ҳамон тавр номаълуми кашфнашуда мемонад ва ӯ меҳаҳад, ки бандагонаш шарм доранду толиби дидори ӯ набошанд, агар ӯро дидан хоҳанд, чашм пӯшида, аз худии худ фонӣ шаванд-ӯро ҳаёлан тасаввур карда, аз худ берун раванд, зеро чашми одӣ тоқати дидори Худованд надорад.

Ривояти дигаре ҳаст, ки вақте таҷаллии ӯ ба кӯҳи Қоф афтод, кӯҳ пора-пора шуд, аз ҳамин сабаб дарёфти ҷамоли Худованд «муҳоли сирф аст» гӯён Дониш шарҳи байтро ба охир мерасонад. Ба маънии дигар Дониш дар асоси андешаи тасаввуфии Бедил ба ҷунин ҳулоса меояд, ки аз ҳақиқати Худо абадан наметавон дам зад. Ин андеша тақия бар ин нуқта дорад, ки «Ҳаким ва мутакаллим муддаии донишгари Худо ва сифоти Худоянд, лекин дар назди ориф Худо ҳамон аст, ки натавон бо илм пайдо кард, балки он чи ғавқӣ ақлу ғавҳ ва ҳаёлу тасаввур аст, ҳамон Худо мебошад» [6, 540].

Дар боби мавқеи Аҳмади Дониш дар он рӯзгор Ш. Шукров навиштааст, ки ҳарчанд дарёфтани фикри ашъори Бедил осон набошад ҳам, аз замони зиндагии Бедил то рӯзгори мо дар байни аҳли илму адаб ашхоси соҳибзафқ буданду ҳастанд, ки Бедил ва ашъори ӯро мефаҳмиданд. Аҳмади Дониш аз ҷунин қасос буд. Ӯ на танҳо Бедилро меҳонду мефаҳмид, асарҳояшро хушнависӣ мекард, балки ба ашъори ӯ шарҳҳо менавишт. Ин, аз як тараф, ниёз ва эҳтиёҷи замон бошад, аз сӯйи дигар мутафаккири бузург меҳоса аҳли илму ҳирад таълифоти Бедилро дуруст фаҳманд ва мазмунҳои олии ашъори ӯро нодуруст шарҳу маънидор накунад» [5, 150].

Аҳмади Дониш дар баробари маънидор ва раҳнамоии муосиронаш ба фаҳму дарёфти «сайри фикри Абулмаъний» барои таъйиди назараш оиди ягон масъала аз Бедил мисол меовард ва байтҳо ё пораҳои шеърӣ шоирро барои тасдиқи андешаи худ ба қор мегирифт. Ҷунонҷи, дар боби «Дар иллати нақбати уқало ва сабаби давлати суғаро» аз гирифториҳову ҳору заилиҳои аҳли маънӣ дар ҳамаи давру замонҳо суҳан карда, агар ба ҷоҳу мансаб расанд ҳаловат надида, ба балову одат гирифтӣ шудани онҳоро бо зикри байти зерӣ Бедил таъйид мекунад:

Раҳой нест равшантинатонро аз сияҳбаҳтӣ,

Ки нуру сояро натвон бо теғ аз ҳам ҷудо кардан.

Ҷунонҷи ба назар мерасад, ҳуди Аҳмади Дониш, ки бо таълифоти иҷтимоӣғарояш фисқу фучури Аморати Бухоро ва ҳокимони вақтро фӯш сохта карда, дар шарҳи Бедил ва қорбурди шеърӣ ӯ мабдаи иҷтимоиву инсонии онро фӯрӯ нагузоштааст. Масалан, дар «Ҳикояти Абулқосимӣ ва сафари Русия» зикр мекунад, ки дар Фетербурх онҳоро ба маҷлисе даъват мекунад ва ҳангоми вӯруд ба бинои маҷлис мӯтарҷим сари вақт намерасад. Ҳайати сафорати давлати Бухоро қучо рафтанишонро надониста, бешӯуруна қадам мениҳоданд ва моҳрӯёне, ки дар ин маҷлис буданд, ғӯлҳои саҳроиро тела дода, аз худ дур мекарданд, то домани аз барги ғӯл нозуки

мавзункоматонро «бо кадамҳои нӯҳсаттавҷами худ» мукаддару гардолуд нагардонанд. Барои муҷассам сохтани ин вазъ Аҳмади Дониш байти зерини Бедилро –

Зи дашти беҳудӣ меоям, аз вазъи адаб дурам,
Чунуне гар кунам, эй шаҳриёни қудс, маъзурам.

- бо каме тағйир меоварад, ки марбут мешавад ба вазъи мушаххасе, ки шохид ва мусаввираш ҳуди Аҳмади Дониш аст. Байт:

Зи дашти Турк меоёму аз вазъи адаб дурем,
Чунуне гар кунем, эй шаҳриёни ҳусн, маъзурем [5,149].

Аҳмади Дониш дар мавридҳое, ки оид ба шеър ва пешаи шоирӣ суҳан мекунад, барои тасдиқ ва таъкиди андешааш аз шеъри Бедил мисол меоварад, ки ин гувоҳи садоқати маънавӣ ба Абулмаонист. Аз ҷумла дар боби «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбу пешаҳо» оид ба ҳунари шоирӣ суҳан ронда, дар охир аз шеъри Бедил мисол меорад. Ў менависад: «Дигар пеша, ки аҳли қаламро бад-он мубоҳоту ифтихор ояд ва маншаи тафаввуку тафаззул (бартарию афзалият) гардад, муқовалаи ашъори мавзун ва гуфтани шеърҳои бомазмун бошад. Ва алҳақ шеър кардану гуфтан ҳислате ҳамида ва санъате писандида аст, агар муҳтавӣ бувад бар ҳамду наът ва сифати аҳли ҳақ ва мавъизаву насиҳат ва агар муштамил бувад бар фухуш ва лағву ҳичо ва мадҳи ағниёву умаро бад ҳислатест ва номаҳдуд сифате, чунонки Абулмаонӣ гуфтааст:

Эй басо маънии равшан, ки зи хирси шуаро
Ҳоки ҷавлонғаи асбу ҳари аҳли ҷоҳ аст.
В-эй басо нусха, ки дар мактаби ташвиши тамаъ
Русиёи абад аз мадҳи амиру шох аст...[5,149].

Аҳмади Дониш дар бисёр мавридҳо бо мақсади таъкиди андешаи бадеиаш, ки моҳияти иҷтимоӣ дорад, аз Бедил мисол меоварад. Масалан, вақте ки оид ба таълиму тарбия ва савияи он дар мадраса ва аҳволи мударрисони он суҳан мекунад, аз «Чаҳор унсур»-и Бедил пораи калонеро иқтибос меоварад, ки дар он мочарои ду мударриси мадраса, ки сабаби манъ кардани Бедил ба мактабравӣ шуда буданд, нақл карда мешавад. Ин танҳо иқтибос ва нақли одӣ нест, балки таъйиди ҳақиқат ба воситаи шохид ва таъия ба моҳияти иҷтимоии андешаи Бедил аст, ки арзишаш дар замони Аҳмади Дониш ва ҳанӯз ҳам барҷост.

Аз таълифоти Аҳмади Дониш бармеояд, ки вай дар дафтарҳои мусаввараи худ байту рубой ва қитъаҳои ҷудогонаи Бедилро ба ҷойи унвони боб ва фаслҳо ба қор бурдааст ва ин байту рубой ва қитъаҳо ё бевосита ба мазмун ва мундариҷаи бобу фасл ишора мекунанд ё андешаи Бедилро тақвият мебахшанд. Масалан вай аввал рубоии-

Бедил, ба ҳусули ризқ омода ба сар,
Сағ тобеи сағ нашуд, ҳар тобеи ҳар.
Аз мухтариёти қоргоҳи имкон
Ин нанги шуур нест ҷуз сунъи башар. -

-ро зикр ва шарҳ дода, сипас андешаи худро марбут ба ин масъалаи иҷтимоӣ ахлоқӣ ба тариқи зайл баён кардааст: «Бас дар дунё касе азизу саодатманд бувад, ки вачҳи маоши худ аз дастранҷи хеш мураттаб ва омода дорад ва хирфаю пеша медонад, ки кифофи маоши явмӣ ӯ мекунад бе зулму тамаъ» [5, 150].

Нависанда ва донишманди фақид Сотим Улуғзода дар рисолаи «Аҳмади Дониш» (1945) меҳмонхонаи Аҳмади Донишро маркази таҷаммуи «ителлигенсияи аз замон норозӣ» дониста, дар ҳамин ҷо дар боби осори Бедил ва моҳияти он суҳбат ороستاني Абдулмачиди Зуфунун, Мулло Каромати Дилкаш, Шамсиддин Махдуми Шоҳин, Ҳочӣ Азими Шаръӣ, Мирзо Ҳаити Саҳбо, Мирзо Азими Сомӣ ва Савдуро ба шуҳрат ва нуфузи маънавии шоир алоҳаманд кардааст. Ин санад низ гувоҳи дар муҳити адабии Бухорои он рӯзгор мавқеи ҳунари ва маънавӣ доштани Абулмаонӣ мебошад [7, 83].

КИТОБНОМА:

1. Ҳодизода, Расул. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуҷуми асри 19 / Расул Ҳодизода. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 294 с.
2. Ваҳҳобниё, Рустам. Мирзо Бедил ва Аҳмади Дониш / Рустами Ваҳҳобниё // Фарҳанг. – 1992. – 1. – С. 28-35.
3. Раҳимӣ, Бобобек. Зиндагиномаи Бедил / Бобобек Раҳимӣ. – Душанбе: ЭР-Граф, 2017. – 496 с.
4. Деҳотӣ, Абдусалом, Раҳимӣ, Муҳаммадҷон. Мирзо Абдулқодири Бедил / Абдусалом Деҳотӣ, Муҳаммадҷон Раҳимӣ // Намунаҳои адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1940. – С. 186-191.
5. Шукуров, Шавкат. Нигоҳи Аҳмади Дониш ба Мирзо Бедил ва пайравони ӯ / Шавкат Шукуров // Садои Шарқ. – 2006. – 10. – С. 147-150.
6. Шиблии Нуъмонӣ. Шеър-ул-Аҷам. Ҷилди савум, ҷаҳорум ва панҷум. Таҳияи Абдуҳолик Набавӣ / Шиблии Нуъмонӣ. - Душанбе: ДДОТ, 2015. – 576 с.
7. Улуғзода, Сотим. Аҳмади Дониш / Сотим Улуғзода. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1945. – 88 с.

ТАЪСИР ВА ХИДМАТИ АҲМАДИ ДОНИШ ДАР ШИНОХТИ ВОҚЕИИ ЧЕҲРАИ АСИЛИ ШОИРИИ БЕДИЛ

Дар мақола андешаи муаллифони вобаста ба он ки аз оғози садаи бист то ба имрӯз масъалаи хусусиятҳои сабки Бедил ва равишҳои ҷараёнҳои усули таъсирпазирии шоирони Мовароуннаҳр, баҳусус, доираҳои адабии шаҳрҳои Бухорову Самарқанд ва Ҳуҷанду водии Фарғона дар бедилишиносии Тоҷикистон ба таври мушаххас баррасӣ нашудааст, матраҳ мегардад.

Дар ин замина таълифоти баъзе муҳаққиқон, ки зимни арзёбии масъалаҳои дигари вобаста ба ҳаёт ва эҷодиёти Бедил дар мавридҳои баъзе нуқтаҳои оиди ин масъала баён доштаанд, ба инобат гирифта шудааст.

Ҳамзамон зикр мегардад, ки ҳарфи аввал бар боби ҳузури пойдор ва нуфӯзи маънавию адабии Бедилро дар Мовароуннаҳр Аҳмади Дониш гуфтааст. Аҳмади Дониш, ки аз муътақидони ҷиддитарини осори Абулмаонӣ ба шумор мерафт, нахустин бор мазмунӣ асарҳои сӯфиёнаи ӯро таҳлил карда, гоёҳои пешқадами шоирро таҳлил ва ҳунари нигорандагии ӯро ошкор намудааст ва заминаҳои таваҷҷуҳи мардумро ба осори Бедил баён кардааст.

Воқеан ҳам, агар мо ба навиштаҳои Аҳмади Дониш таваҷҷуҳ кунем дармеёбем, ки вай ба ҳубӣ мефаҳмид, ки сабку услуб ва ҳунари шоирӣ, ки Бедил дорад, махсуси тарзи нигориш ва мазмуну гоёи эҷодии ӯст. Вай мушоҳида мекард, ки аксари онҳое, ки ба Бедил пайравӣ мекунам, моҳияти эҷодии шоирро дарк намекунам ва бо ӯ кӯр-кӯрона тақлид мекунам.

Аз таҳқиқи осори Аҳмади Дониш ва «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам»- и ӯ маълум карда шудааст, ки Бедил дар муҳити адабии Бухорои он сомон ва зеҳнияти ҳунариносии ин бузургвор меёри беқиёси завқу адаб шумурда мешуд ва дар миёни аҳли адабу мардуми авом низ шухрати ҳосе дошт. Вай дар баробари маънидор ва раҳнамоии муосиронаш ба фаҳму дарёфти «сайри фикри Абулмаонӣ» барои таъйиди назараи онди ягон масъала аз Бедил мисол меовард ва байтҳо ё пораҳои шеърӣ шоирро барои тасдиқи андешии худ ба қор мегирифт, ки омилҳои болозикр ҳамчун хидмати шоёни Аҳмади Дониш дар шинохти воқеи чехраи асили шоирӣ Бедил арзёбӣ мегардад.

Калидвожаҳо: сабк, Бедил, адабиёт, вожа, бедилиносии сулҳи кулл, таъсирпазирӣ, истиора, тасвир, тазкира, мунаққид, ҳамгироии иҷтимоӣ, таҳқиқ, поэтика, Иттиҳоди Шуравӣ, шеър, таърихи адабиёт, маонии нӯшидаву мубҳам, моҳияти ҳунарии шоир, таркиб ва ғайра.

ВЛИЯНИЕ И СЛУЖЕНИЕ АХМАДА ДОНИША В РЕАЛЬНОМ РАСПОЗНАВАНИИ ОРИГИНАЛЬНЫХ ПОЭТИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ БЕДИЛЯ

В статье рассматривается мнение авторов о том, что с начала двадцатого века до сегодняшнего дня вопрос об особенностях стиля Бедия, подходах и течениях метода влияния поэтов Мовароуннахра, в частности литературных кругах городов Бухары, Самарканда, Худжанда и Ферганской долины в бедиловедении Таджикистана. В этом контексте были учтены сочинения некоторых исследователей, которые в ходе оценки других вопросов, связанных с жизнью и творчеством Бедия, в некоторых случаях высказывались по этому вопросу.

Также следует отметить, что первое упоминание говорит о прочном присутствии духовном и литературном влиянии Бедия в Мовароуннахре. Ахмад Дониш, являющийся одним из самых строгих авторитетов Абульманского произведения, впервые проанализировал содержание его суфийских произведений, раскрыл передовые идеи поэта и его искусство

творчества, а также изложил предпосылки общественного интереса к произведениям Бедил.

Действительно, если мы обратим внимание на сочинения Ахмада Дониша, мы обнаружим, что он ясно понимал, что стиль и поэтическое мастерство Бедил - это его особый способ творчества, а также видение и идеи его произведений. Он отмечал, что большинство последователей Бедил не понимали сути его творчества и слепо подражали ему.

Из исследования произведений Ахмада Дониша «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам»- и (Краткий обзор своей биографии) Садриддина Айни было выяснено, что Бедил в литературной среде тогдашней Бухары и художественная изобретательность этого великого деятеля считались нормой безрассудства вкусов и литературы, а также пользовались особой известностью среди литературных и народных деятелей. Наряду с толкованием и руководством своих современников, он привел в качестве примера «Сайри фикри Абулмаони» («Путь Абульманской(Бедил) мысли»), чтобы подтвердить свою точку зрения по какому-либо вопросу, и использовал стихи или отрывки из поэзии поэта для подтверждения своего мнения, что высокие факторы будут рассматриваться как заслуга Ахмада Дониша в истинном признании реальной фигуры Бедил.

Ключевые слова: стиль, Бедил, литература, слово, бедиловедение, всеобщее применение, восприимчивость, метафора, изображение, летопись, критик, социальная интеграция, исследование, поэтика, советский союз, стих, история литературы, двусмысленный и скрытый стилистика, сущность мастерство поэта, структура и т.д.

THE INFLUENCE AND MINISTRY OF AHMAD DONISH IN THE REAL RECOGNITION OF BEDIL'S ORIGINAL POETIC IMAGE

The article discusses the opinion of the authors that from the beginning of the twentieth century to the present day, the issue of the features of Bedil's style, the approaches and trends of the method of influence of the poets of Movarounnahr, in particular, the literary circles of the cities of Bukhara, Samarkand, Khujand and the Ferghana Valley has not been specifically discussed in Bedil studies in Tajikistan, the article will be note.

In this context, the writings of some researchers were taken into account, while evaluating other issues related to the life and creativity of Bedil, have expressed some points on this issue, were taken into consideration.

At the same time, it should be mentioned that the first words on the lasting presence and spiritual and literary influence of Bedil in Movarunnahr was written by Ahmadi Donish. Ahmadi Donish, who was one of the strictest believers of Abulmaani's works, for the first time analyzed the content of his Sufi works, analyzed the leading ideas of the poet, revealed his art of creativity, and explained the reasons for people's interest in Bedil's works.

Indeed, if we pay attention to the writings of Ahmad Donish, we find that he clearly understood that the style and poetic skill of Bedil is his special way of creating, as well as the vision and ideas of his works. He noted that most of Bedil's followers did not understand the essence of his work and blindly imitated him.

From the research of Ahmed Donish's works and his «Mukhtasari tarjumi holi khudam» «Summary of my biography», it is known that in the literary environment of Bukhara, Bedil was considered an incomparable poet, of taste and literature in the literary environment of Bukhara. Along with the interpretation and guidance of his contemporaries, he cited as an example «Sairi Fikri Abulmaoni» («The Way of Abulmaoni Thought») to confirm his point of view on any issue, and used verses or passages from the poet's poetry to confirm of his opinion that high factors will be considered as the merit of Ahmad Donish in the true recognition of the real figure of Bedil.

Keywords: style, Bedil, literature, bedilology, general application, receptivity, metaphor, image, chronicle, critic, social integration, research, poetics, Soviet Union, poetry, history of literature, ambiguous and hidden stylistics, essence singing skill, structure, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муродов Бахтиёр Сайалиевич – Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, унвонҷӯи кафедраи назария ва таърихи адабиёти ДДЗТ ба номи С. Улуғзода, муаллими калони кафедраи забон ва адабиёти тоҷик ва методикаи таълими онӣ Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э.Мухиддин, – 63. Телефон: (+992) 93-537-52-25. E-mail: murodi.1980@mail.ru Восиева

Рухшона Курбоновна – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёт, декани факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Рудаки, 121 Тел: (+992 37) 2329565. E-mail: v.rukhshona@mail.ru

Сведения об авторе: Муродов Бахтиёр Сайалиевич - Педагогический институт Таджикистана в Раштском районе, аспирант кафедры теории и истории литературы АТГМУ им. Улугзода, старший преподаватель кафедры таджикского языка и литературы и методики преподавания Таджикского педагогического института в Раштском районе. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе Ғарм, к. Э. Мухиддин - 63, Телефон: (+992) 93-537-52-25. Электронная почта: murodi.1980@mail.ru

Восиева Рухшона Курбоновна - доктор филологических наук, профессор кафедры теории и истории литературы, декан факультета таджикской филологии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни., Адрес: 734019, г. Душанбе, ул.Рудаки, 121 Тел: (+992 37) 2329565. E-mail: v.rukhshona@mail.ru

Information about the author: Murodzoda Bakhtiyor Sayali - Pedagogical Institute of Tajikistan in the Rasht region, postgraduate student of the Department of Theory and History of Literature of the ATGMU named after Ulugzoda, Senior Lecturer of the Department of Tajik Language and Literature and Teaching Methods of the Tajik Pedagogical Institute in the Rasht region. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe Garm, room E. Muhiddin - 63, Phone: (+992) 93-537-52-25. Email: murodi.1980@mail.ru

Vosieva Rukhshona - Doctor of Philology, professor of department of the theory and history of Literature, dean of tajik philology faculty Tajik State university of pedagogical by S. Aini, Address: 734019, , Dushanbe, Rudaki st., 121 Tel: (+992 37) 2329565. E-mail: v.rukhshona@mail.ru

УДК:550.992(1)

ВИЖАГИҶОИ ПОЭТИКӢ ВА САБКИИ ҒАЗАЛИЁТИ АШӢР САФАР

Саидчаъфаров Озод, Шаробова Маҳбуба

Донишгоҳи давлатии Данғара

Дар эҷодиёти Ашӯр Сафар жанри ғазал мавқеи намоён дошта, аз нигоҳи теъдод ё басомади омори миёни кулли жанрҳои суннатӣ ва анвои нави шеърӣ дар мақоми аввал қарор дорад. Ғазалҳои Ашӯр Сафар аслан дар ду баҳр: рамал ва ҳазаҷ эҷод шудаанд ва дар таҳлили басомад, мақоми аввалро баҳри рамал бо зиҳфоти он ва мақоми дуюмро баҳри ҳазаҷ бо зиҳфоташ ишғол менамояд. Дар нигоҳ ба 360 ғазале, ки дар девони шоир мушоҳида мешаванд, каме бештар аз 50%-и ғазалҳо ба баҳри рамал, тақрибан 40-45 % ба баҳри ҳазаҷ тааллуқ доранд, ки дар маҷмӯъ 93%-и ғазалҳои шоирро ташкил медиҳанд.

Аммо аз нигоҳи басомади умумӣ миёни кулли ғазалиёти шоир ҷойгоҳи аввалро навъи зиҳфодори баҳри рамали мусаммани маҳзуф ишғол менамояд, чун тавассути ин навъ 75 ғазали шоир эҷод шудаанд. Се навъи дигари баҳри маҳзуф, аз ҷумла рамали мусаммани мақсур (40 ғазал), рамали мусаддаси маҳзуф (28 ғазал) ва рамали мусаддаси мақсур (14 ғазал) миёни дигар анвои фаръии баҳри рамал мақоми сазовортарро мегиранд.

Аз баҳрҳои дар боло зикршуда агарчи мақоми аввалро баҳри рамал ишғол менамояд, аммо аз навъи асосӣ ё солими он (-v-- / -v-- / -v-- / --v--) дар девони шоир ғазале ба назар намерасад ва ғазалҳои шоир танҳо дар навъҳои музоҳаф, яъне зиҳфодори баҳри маҳзуф навишта шудаанд. Аммо бар хилофи рамал, дар девони шоир ғазалҳое воমেҳӯранд, ки бо баҳрҳои солими ҳазаҷ ва раҷаз эҷод шудаанд. Чунончи, дар девони Ашӯр Сафар 42 ғазал ба назар мерасад, ки ҳамагӣ ба навъи солими ҷаҳоррукнаи баҳри рамал (v--- / v--- / v---

/ v---) тааллуқ доранд. Аз чумла, ғазали зерини Ашӯр Сафар дар ҳамин вазн эҷод гаштааст, ки ҳар мисраи он аз чаҳор рукни солими «мафӯѝлун» (v---) иборат аст:

Ча-ро-ғи зин / да-ам-им-шаб / ба-ран-ғи-зар / д-ме-сӯ-зад,
 Ма-гар-он-ҳам / га-ҳе-мо-нан / ди-мо-аз-дар / д-ме-сӯ-зад
 [7, сах.470].

Миёни ҷамеи навъҳои зиҳфдори баҳри рамал Ашӯр Сафар аз се навъи он: рамали мусаммани маҳзуф, рамали мусаммани мақсур, рамали мусаддаси мақсур ва рамали мусаддаси маҳзуф бештар истифода намудааст. Зикр кардан бамаврид аст, ки мақоми навъи зиҳфдори рамали мусаммани маҳзуф на танҳо миёни анвои гуногуни баҳри рамал, балки дар байни тамоми баҳрҳои аслий ва фаръии дар ғазалиёти Ашӯр Сафар истифодашуда аз ҳама баланд аст, зеро бо ин баҳр 75 ғазали шоир эҷод гардидааст, ки каме бештар аз 20%-и ғазалиёти ўро дар бар мегирад.

Аз вазнҳои шашрукнии баҳри рамал Ашӯр Сафар бештар ба ду баҳри он: рамали мусаддаси маҳзуф ва рамали мусаддаси мақсур рӯчуъ кардааст, ҷунончи дар девони ў 28 ғазал дар рамали мусаддаси маҳзуф ва 14 ғазал дар рамали мусаддаси мақсур мушоҳида мешавад. Ин ду навъ шакли ихтисоршудаи ҳамон ду навъи ҳаштрукнии боло мебошад, бо тафовути як ҳашв камтар; яъне агар дар навъҳои ҳаштрукнаи баҳри зиҳфдори рамал дар ҳар мисраъ ду бор ҳашв омада бошад, дар баҳрҳои шашрукни дар ҳар мисраъ як бор ҳашв истифода мешавад:

Дар-ҳа-мин-ум / ре-ки-ман-пай / му-да-ам,
 Но-ри-зо-ѝ / аз-ка-се-нан / му-да-ам [7, сах.494].

Вазни ҳазачи маҳзуф дар шакли шашрукнии он ҳам, яъне мусаддас - мафӯѝлун / мафӯѝлу / фаъӯлун (v--- / v--- / v- -) дар ғазалиёти шоир ба ҷашм мерасад. Ҷунончи:

А-зо-би-наш / та-ри-иш- қас / т-бис-ѝр,
 Чи-гар- ѝ-гур / да-и-мо-ро / на-пур-сед [7, сах.473].

Ашӯр Сафар 13 ғазали худро дар баҳри ҳазачи мусаддаси мақсур сурудааст. Дар баҳри мазкур танҳо рукнҳои охири мисраъ шикаста шуда, дар онҳо «мафӯѝлун» ба «мафӯѝл» иваз мешавад. Ин вазн тақрибан шабеҳи ҳазачи аҳраби макфуфи маҳзуф аст, танҳо бо ин тафовут, ки дар қисмати охири арузу зарби он ҳичои дароз (-) ба якуним ҳичо (~) табдил мешавад, яъне ним ҳичо меафзояд. Ҷунончи, ғазали зер дар ҳамин вазн эҷод гардидааст:

Чӣ ғам, вақте ки дилбар дилқарин аст,
 Вафои ин ба ону он ба ин аст [7, сах.456].

Зикри ин нукта зарур аст, ки дар «Девон»-и шоир бо вазнҳои мутақориб, сареъ ва мучтас (с) ғазале вучуд надорад ва ин нишон медиҳад, ки шоир нисбат ба баҳрҳои мазкур тамоман беаҳаммият будааст.

Нақши қофия ҳам дар оҳангнокии ғазалиёти Ашӯр Сафар басо назаррас аст, зеро қисмати зиёди ғазалҳои шоир дорои қофия мебошанд.

Қофия дар шеър, бахусус жанри суннати ғазал аз воситаҳои муҳимми хушоҳанг кардани каломи мавзун ба ҳисоб меравад. Муҳаққиқон бар ин назаранд, ки қофия унсури муҳиммтарини оҳангоз дар шеър буда, зебоию чанбаи мусиҳиҳои онро меафзояд [14, сах.214; 1, сах.3].

Бояд зикр кард, ки нақши қофия дар ғазалҳои Ашӯр Сафар ҳамчун унсури муҳимми мусиқизо басо назаррас аст. Бо вучуди он ки аксари қофияҳои истифодакардаи шоир бардошт аз шоирони классик буда, маҳсули зеҳни халлоқи шоир нестанд, аммо дар маҷмуаи ғазалиёти вай қофияҳое мушоҳида мешаванд, ки метавон гуфт, маҳсули ҳунари шоирии ҳуди ӯ буда, дар оҳангнок гардидани матни ашъори ӯ нақши муассир доранд. Масалан, дар ғазали зер унвони «Хиҷолат» ҳамин навоварии шоир дар мавриди корбурди қофия ба чашм мерасад, ки дар он қофияҳои махсус, монанди: *меҳмонуме, хонуме, фармонуме, яхдонуме, сӯзонуме, бирёнуме, товонуме, ҷонуме* истифода гардидаанд. Мақтаи ғазал чунин аст:

Сабзинаранг омада меҳмонуме,

Холӣ бувад деги ману хонуме. [7, сах.727].

Чунонки дида мешавад, қофияҳои ғазали мазкури шоир сабаби хушоҳангтар гаштани матни он гардидаанд.

Қофия дар ғазалҳои Ашӯр Сафар чун ғазалҳои аксари шоирон, умуман, бо ду роҳ истифода гардидааст: бо радиф ва бе радиф, яъне ба таври озод. Дар мавриди корбурди қофияҳое, ки шоир онҳоро бо радиф овардааст, кайд кардан бамаврид аст, ки аксари онҳо дар бахшидани чанбаи хушоҳангию мусиҳиҳои матни умумии ғазал дар баробари радиф сахми қобили тавачҷуҳ мегузоранд. Чунончи, дар ғазали бо ин матлаъ ҳамин ҳолат ба таври равшан мушоҳида мешавад:

Омадам, ки як нафас бо ту ҳаводорӣ кунам,

Дар ҷавоби ранчи афсуни ту ғамхорӣ кунам [7, сах.548].

Дар ғазали мазкур қофияҳо махсус ва ба таври шиддатнок хонда шуда, дар ҳамаи онҳо задаи мантиқӣ басо возеҳ эҳсос мешавад. Радифи «кунам» (аз масдари «кардан») маҳз тавассути якҷо хондан бо қофияҳои «ҳаводорӣ», «ғамхорӣ», «мардум озорӣ», «гунаҳкорӣ», «бисёрӣ», «худдорӣ», «бозорӣ», «бӯйбардорӣ», «чорӣ», «ёрӣ», «зорӣ» хушоҳангтар шуда, ба ғазал чанбаи савтии махсус ато менамояд.

Дар девони Ашӯр Сафар теъдоди муайяно ғазалҳои берадифи вай таъкил медиҳанд, яъне ғазалҳое, ки танҳо бо қофия ораста шудаанд ё дар онҳо қофияҳо озод мебошанд. Ҳарчанд, ки теъдоди ғазалҳои берадиф ё дорои қофияи озод нисбат ба ғазалҳои радифдор дар девони шоир мақоми дувумро ишғол менамоянд, аммо нақши ин навъи ғазалҳои шоир низ дар чанбаи мусиқавӣ ва хушоҳангӣ касб кардани матни ашъори вай қобили тавачҷуҳ мебошад. Дар ин навъ ғазалҳои шоир нақши задаи мантиқӣ дар калимаҳои қофияшаванда ба таври равшан эҳсос мешавад. Аз ҷумла, дар ғазали бо матлаи зер ҳамин хусусияти қофия мушоҳида мешавад:

Ман онам, ки зи фармонат қадам берун наместонам,

Чӣ меҳохӣ ту фармудан, бифармо, рӯ нагардонам [7, сах.490].

Дар ғазали мазкур вожаҳои охири байтҳо, амсоли: *намемонам, нагардонам, битвонам, меронам, дастонам, ҳайронам, дармонам, пушаймонам, гирёнам, фалахмонам, чонам, армонам*, ки вазифаи қофияро иҷро намудаанд, дар бахшидани ҷанбаи мусиқӣ ва оҳангноктар шудани матни умумии ғазал сахми назаррас доранд.

Чунонки дида мешавад, қофия дар матни ғазалҳои Ашӯр Сафар дар оҳангноктару мусикинок гаштани мисраъову байтҳо нақши барҷаста дошта, аз сӯйи дигар, дар офариниши мазомини нави шоир сахми қобили таваҷҷуҳ мегуздоранд.

Дар ғазалиёти Ашӯр Сафар нақши радиф низ басо назаррас аст. Радиф ҳамчун унсури муҳими шеърӣ дар оҳангноку мутантан шудани шеър ва ҷанбаи мусиқии бештар касб кардани мисраъҳою байтҳои он нақши бузург дорад. Муҳимтарин вазифаи радиф ҳам пеш аз ҳама бахшидани ҷанбаи мусиқии бештар ва аз ин тариқ хушоҳангтар кардани матни шеър аст. Маҳз бо сабаби ҳамин ҷанба аст, ки шеъри радифдорро санъати мураддаф низ меноманд. Ин вазифа дар радиф тавассути такрори пайдарпайи вожаҳои ҳамшакл роҳандозӣ мешавад [2, сах.156]. Дар қисмате аз ғазалҳои Ашӯр Сафар ҷанбаи назарраси мусикибахшии радиф бештар эҳсос мешавад. Ин вижагӣ дар қисмате аз ғазалҳо марбут бар такрори вожаи радифшаванда ё қисмате аз он аст. Чунончи, дар ғазали зерин ҳамин хусусият ба таври возеҳ мушоҳида мешавад, чун дар он як қисми радиф - «намешуд» дар шакли «мешуд» дар дохили мисраи баъдӣ такрор шуда, байтро дар умум оҳангноктар намудааст:

- Чӣ мешуд, ишқ агар пайдо намешуд?
- Ҳаёти одаим зебо намешуд.
- Чӣ мешуд, гар набуд озодии ишқ?
- Ду дил якҷову як ово намешуд... [7, сах.483-484].

Дар қисмате аз ғазалҳои Ашӯр Сафар нақши назарраси корбурди радифҳои нав ё нодир ва ё хунари махсуси радифгузинии шоир эҳсос мешавад. Ин радифҳоро вобаста ба сохт ва ё чигунагии вобастагии онҳо ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ метавон ба навъҳои алоҳида табақабандӣ кард. Аз шумори радифҳое, ки дар ғазалиёти Ашӯр Сафар нисбат бар дигар радифҳои бакор бурдаи вай наватару тозатар чилва медиҳанд, инҳо «мешуда бошад», «моро напурсед», «чӣ гӯянд», «мекунӣ ё не», «аст духтур», «шудам ман», «гуфт маро», «гул мекунад», «гум кардаам», «дорад дили мо», «чӣ метавон гуфт», «меояд, чӣ гап бошад», «мебояд кашид», «Маҳтоб», «дорам», «намешуд» ба ҳисоб мераванд. Радифҳои мазкурро вобаста ба ҷузъҳои мо ба радифҳои сода ва мураккаб тақсим кардем, бино барин, аз аввалин радифи фавқуззикр то радифи «меояд, чӣ гап бошад»-ро метавон аз ҷиҳати сохт мураккаб унвон дод, чун дар онҳо чанд ҷузъ дар радифсозӣ иштирок намудаанд. Аз радифи «Маҳтоб» то охириро метавон радифҳои сода номгузорӣ кард, чун аз як калима ба вучуд омадаанд. Дар тақсимои шакли

радифҳои бақорбурдаи Ашӯр Сафар мо меъёрҳои забонӣ ё нахвири ба инобат нагирифтаем ва тақсимои мо танҳо аз нуқтаи назари чандвожаӣ, яъне вучуди чанд калима дар як радиф сураи таърифтааст. Радифҳои мураккаби ғазалҳои шоир, дар навбати худ вобаста ба таъдоди ҷузъҳои ба мураккаб ва мураккаби тулонӣ ё дароз тақсим мешаванд, зеро, агар радифҳои мураккаб як қисмати хурди мисраъҳои байтҳои фарогиранд, радифҳои дароз қисмати нисбатан зиёди онҳоро фаро мегиранд. Ҷунони, дар мисолҳои зер ҳамин ҳолат мушоҳида мешавад:

Радифи мураккаб:

Бигӯ боре ту ёди кӯҳна ёрон *мекуни ё не?*

Гузар бар кӯчаи ҷашм интизорон *мекуни ё не?* [7, саҳ.506]

Радифи мураккаби дароз:

Дил метади паси ҳам, *инро ҷӣ метавон гуфт?*

Ҷарғиз наҷаст беғам, *инро ҷӣ метавон гуфт?* [7, саҳ.528].

Ҷунон ки дида мешавад, дар байти нахуст радиф нисбатан кӯтоҳ аст ва дар байти дуюм нисфи мисраъро таъкил медиҳад. Радифҳои содаи ғазалиёти Ашӯр Сафар агарчи дар бисёр мавридҳо таваҷҷути феълҳои сомонӣ мепазиранд, гоҳ-гоҳ ба василаи ҳиссаҳои номии нутқ, аз ҷумла исми низ сохта мешаванд. Масалан, дар мисоли зер радифи «Маҳтоб» ба воҳиди исми хос ба вучуд омадааст:

Пайваста мекунад дил тақрор номи *Маҳтоб*,

Хоҳад шунд доим ҳарфу каломи *Маҳтоб* [7, саҳ.245].

Баъзе радифҳои Ашӯр Сафар ба воҳиди феълҳои исм (яъне феълҳои таркибии номӣ) сохта шуда, дар мавриди худ на низ ҳастанд. Аз ҷумла, дар мисоли зер радифи «аст духтур» аз ҳамин назир аст:

Ҳамеша нармағуфтор *аст духтур*,

Ҷу модар нозбардор *аст духтур* [7, саҳ.99].

Ҷуноне, ки дида мешавад, исми «духтур» ба забони муосири тоҷикӣ аз забони русӣ дохил шуда ва асли он англисӣ. Ин вожа, агар ҷи дар забони адабӣ истифода намешавад ё ниҳоят кам бақор бурда мешавад ва ба ҷойи он «пизишк»-у «табиб» серистеъмомтар аст, аммо дар забони муҳовара он ҳам дар маънои пизишк ва ҳам беморхона васеъ истифода мешавад. Боядгуфт, ки ба қор бурдани вожаи «духтур» дар маънои пизишк дар ғазал ба сифати радиф аз ибтикороти Ашӯр Сафар ба ҳисоб меравад.

Дар шеъри ҳар шоир нуқтаҳои андешаҳои мушоҳида мешаванд, ки назари шахсии ӯро роҷеъ ба тарзу услуб ва, умуман, сабаки суҳанварии ҳуди шоир муаррифӣ менамоянд. Маҳз ҳамин андешаҳои шахсӣ ба хонандагон, маҳсусан, онҳое ки ба таҳқиқи эҷодиёти шоир машғуланд, имкон фароҳам месозад, ки то дараҷае сабаку услуб ва ҷиғунагии ҳунари шоирӣ ӯро муайян созанд. Дар ғазалиёти Ашӯр Сафар ҷо-ҷо-ибораи ифодаҳои, амсоли «шеъри тар», «сухани сода», «табӣи равон», «шеъри шикаста» ва амсоли инҳо

вомехӯранд, ки то ҳадде далолаткунандаи сабки шеърпардозии вай, чигунагии майлу рағбати ӯ бар дунёи суханварӣ мебошанд. Чунончи, дар мисоли зер шоир изҳор менамояд, ки умре дар ҳифзи шеъри тар кӯшиш кардааст:

Ба шавкe дар вафои *шеъри тар* гаштам, ту медонӣ,
Ба ёдаш аз замин то бар ҳамар гаштам, ту медонӣ.
Рагу пайванди ман якҷоя бо шеър аст андармон,
Ҷудоям гар шуд он, бе болу пар гаштам, ту медонӣ [7, сах.551].

Ашӯр Сафар ҳам, дар абёти боло ҳарчанд иддао надорад, ки шеъри вай тозаву нав аст, аммо кӯшишҳои худро дар мавриди пайдо кардани сухани нав баён мекунанд.

Назари шоир дар байти зер далолат бар он мекунад, ки ӯ ҷонибдори содагӯию соданависист:

Сухани сода бигӯ, ки сухани сода хуш аст,
Ба нигоҳи дили ошиқ руҳи бикшода хуш аст [7, сах.565].

Дар ҳақиқат, аксари ғазалҳои шоир дар тарзи басо содаву дил нишин эҷод гардидаанд, ки бо забони муҳовара ва гӯйиши мардум наздикии зиёд доранд.

Адабиётшинос Худой Шарифов дар хусуси шеър навиштааст, ки «шеъри шоир монанди фарзанди ӯст ва ба масал фарзанд чи зебою чи безеб, дар чашми падару модар хушрӯю дилпазир аст. Шеърро ба қиёс барои он фарзанд хонанд, ки фарзанд ҳамчун ҳосили меваи дарахти умри инсон, пеш аз ҳама, ҳосили тану ҷисм аст ва шеър фарзанди маънавӣ» [13, сах.95]. Ашӯр Сафар низ дар байти зер ба ҷойи шеър қаламро фарзанди худ хондааст, ки тақрибан ҳамон андешаи муҳаққиқи мазкур аст, зеро маҳз қалам инъикоскунандаи сухани шоир аст. Шоир зикр менамояд, ки дар зиндагонӣ қалами ӯ барояш арзишмандтар аз ҳама чизҳои дигар аст:

Машкан қалами маро, ки беҳтар зи ҳама
Дар зиндагиям ба ҷои фарзанди ман аст [7, сах.464].

Яке аз вижагиҳои назарраси сабкӣ дар ғазалиёти Ашӯр Сафар дорои ҷанбаи халқӣ будани онҳо ё тамоюли халқии муаллифи онҳост. Адабиётшиноси рус В.Б. Томашевский дар иртибот бо забони асари бадеӣ забонро, пеш аз ҳама, барандаи шакли халқӣ ва инъикоскунандаи хусусиятҳои милливу мардумӣ доштааст, ки воқеият дорад [8, сах.28]. Дар ғазалиёти Ашӯр Сафар ҳам миёни кулли нишонаҳову вижагиҳои сабкӣ нақши унсурҳои халқӣ ва ё дорои руҳи халқӣ будан аз ҳама назаррастар аст. Дар робита ба ҳамин руҳи халқист, ки Ашӯр Сафар замони дар қайди ҳаёт буданаш бо унвони ифтихории Шоирии халқии Тоҷикистон сарфароз гардида буд.

Руҳи халқӣ дар ашъори Ашӯр Сафар, агар аз як тараф, майлу мароки ўро нисбат бар забони зиндаи мардуми тоҷикзабони муҳовара ва рӯзмарраи тоҷикӣ боз гӯйӣ намояд, аз ҷониби дигар, нишондиҳандаи фардият ва ё шахсияти шоирӣ ӯ баҳисоб меравад, фардияте, ки одобу тарзи ҳаёт

ашкомилан ҳам маром бо мардуми одист ва инъикоскунандаи халқияти вай аст. Нависандаи маъруфи тоҷик Абдулҳамид Самад дар ишорат бар ҳамин нақши унсурҳои халқӣ дар ғазалҳои шоир мегӯяд, ки «шеъри ӯ мисли анвои дастархони туёнаи мардуми диёраш рангин, хушбӯй ва дилрабост» [6, сах.21]. Дар кулли ғазалҳои дар солҳои гуногун сурудаи шоир хонанда ҳамин навъи шахсиятро бе мушкилӣ дарёфт менамояд ва кашф менамояд, ки ӯ дар рӯ ба рӯ бо шахсе қарор дорад, ки даъвое аз шоирӣ ва суханварӣ надорад ва шахсияти худро комилан дар қатори мардуми одӣ мегузорад.

Шахсияти ҳунари ва фардияти шоирии Ашӯр Сафар пеш аз ҳама, дар руҳи халқӣ ва маншаи мардумӣ доштани ӯ зоҳир гардида, ашъори ӯро, ки чакидаи афқору ахлоқ, расмуоин ва андешаву тафаккури мардумии ӯст, зебу зинати махсус медиҳад. Адабиётшинос Бароталӣ Нозимов, ки бо Ашӯр Сафар аз наздик шинос буд, қайд менамояд, ки ӯ «на фақат шоир, балки донандаи хеле хуби таъриху адабиёт ва расму оинҳои мардумӣ буд... Баъзан нақлу ривоятҳои халқиро чунон бомаҳорат нақл мекард, ки ба воқея будани он ҳар кас бовар ҳосил менамуд» [4, сах.59]. Дар ашъори Ашӯр Сафар аз нигоҳи умумӣ руҳи халқии муаллифи он бо чанд роҳ, аз ҷумла тавассути вожаҳо, тавассути феълҳои махсус, ибораҳову ифодаҳои халқӣ ва мақолу зарбулмасалҳо ифода меёбад, ки нигоҳи муфасссал дар атрофи ҳар яке аз онҳо ин мавзӯро барои ҳар хонандае кушодатару равшантар менамояд.

Тибқи нишондоди муҳаққиқони муосир, нақши вожаву алфоз, тарзи таъбир ва таркиби калимот дар таъйини сабки ҳар шоир мавқеи барҷаста доранд [5, сах.65]. Дар иртибот бар ин, дар ғазалиёти Ашӯр Сафар ҳам вожаҳоеро метавон вохурд, ки онҳо дар забони муҳовараи мардуми тоҷик мавриди истифода қарор дошта, дар забони адабӣ ё камтар, ё умуман қорбурд наменаванд. Аз ҷумлаи ин вожаҳо метавон намунаҳоеро амсоли: абгор [7, сах. 513], гапак [7, сах.457], гаранг [7, сах. 450], досак [7, сах. 511], дукӯша [7, сах. 489], заб [7, сах.508], касмаёб [7, сах. 517], кашол [7, сах.518], кола [7, сах. 506], қорагарӣ [7, сах.515], кулча [7, сах. 483], қурчак [7, сах.517], лош(й) [7, сах.519], муғпар [7, сах. 483], парвор [7, сах. 475], пойш [7, сах. 457], посанг [7, сах. 469], пуфак [7, сах. 515], саглес [7, сах. 477], сағира [7, сах. 508], садқа [7, сах. 477, 488, 504], хап [7, сах. 477], човандоз [7, сах. 452], шалҳа [7, сах. 511], шоирчак [7, сах. 511], элак [7, сах. 511] ва монанди инҳоро мисол овард.

Муҳаққиқону донишмандони адаб дар хусуси нақши забону услуби шоир дар офарниши шеъри нобу асил андешаҳо ибраз доштаанд. Аз ҷумла, мунаққиди эронӣ Алиасғари Шеърдӯст дар иртибот бо таҳқиқи шеъри ноб ва шоири навардоз дар мисоли эҷодиёти суханвари маъруфи Эрон Нодири Нодирпур бар ин назар аст, ки аз нишонаҳои назарраси навардози шоир забони вижаи ӯ ва гузиниши вожаҳои хушӯханг мебошад [15, сах.186]. Худой Шариф ва Аскар Ҳаким ҳам дар хусуси нақши вожаҳо ва ғинои забон дар офариниши образҳои нави шоирона изҳори назар кардаанд [15, сах.133; 10, 104]. Дар ин бобат ашъори Ашӯр Сафарро ҳам метавон ҳамчун маҳзани

забони зиндаи мардум ҳисоб кард. Ашӯр Сафар дар мавриди офариниши образҳо ва мазомини нав ба воситаи вожаҳои дар боло ишоратшуда ҷанбаи халқии ашъори худро қавитар намуда, тавассути онҳо образҳои навро ба адабиёт дохил намудааст.

Тавассути вожаҳои халқӣ забони ашъори Ашӯр Сафар басо ғанӣ гашта, мазмунҳову маъниҳои гуногун ба вучуд оварда шудаанд. Бояд гуфт, ки вожаҳои халқӣ дар матни ғазалҳои Ашӯр Сафар вазифаҳои гуногунро иҷро намуда, тавассути онҳо мазмуну матлабҳои нави шоир ба вучуд оварда мешаванд. Яке аз вазифаҳои вожаҳои халқӣ дар ашъори шоир ба воситаи онҳо матраҳ сохтани тамсил мебошад. Шоир тавониста, ки бо ҳунари махсуси худ вожаҳои халқиро барои тамсилҳои зебо ба навъе зебову таъсирбахш кор баст намояд. Аз ҷумла, дар байти зер шоир ба василаи вожаи *барфоба*, ки хусусияти халқӣ дорад, тамсили хуберо ба вучуд овардааст:

Зи гармои баҳорон гул дамад паҳлуи барфоба,

Шавад аз сеҳри лафзи хуб кас барнодиду кодир [7, сах.489].

Шоир дар байти боло барои он ки аз сеҳри лафзи хуб барнодиду кодир гаштани касро баён бидорад, сухани худро бо тамсили гармои баҳорон ва дар ин фасл паҳлуи барфо ба дамидани гулро асоснок намудааст.

Ҳамчунин, дар байти зер шоир бавоситаи вожаи дигари халқии *сағлес*, ки миёни мардум ҳамчун як навъи беморӣ шухрат дорад, тамсили дигареро ба вучуд овардааст:

Чорае ҷуз танқид охир нест бар нуқсони кор,

Нест бинмояд зи тан сағлесро дуди сипанд [7, сах.477].

Сағлес бемориест, ки бар асари он дар тани инсон ҷо-ҷо доғҳои сафед мебарояд ва мучиби пес ва безеб гаштани ранги пӯст мегардад. Тибқи тибби халқӣ, мардум яке аз роҳҳои аз песӣ тоза кардани пӯсти инсонро дар истифодаи сипанд медиданд. Бино бар ин, ба ақидаи шоир, монанди он ки дуди сипанд бемории сағлесро нест кунад, барои бартараф кардани нуқсони кор чора танқид аст.

Баъзан вожаҳои халқӣ дар матни ашъори Ашӯр Сафар якбора ду вазифаро иҷро менамоянд: ҳам барои тамсил ба кор гирифта мешаванд ва ҳам барои тасвириҳои зебои шоирона. Ҷунончи, дар байти зер ҳамин ҳолат ба назар мерасад:

Холҳо дар сурхии рухсора бичкони дай,

Кулчаи хушрӯйро кадбону муғпар мезанад [7, сах.483].

Маълум аст, ки занону духтарон бештар ба зебу зинат ва ороиши зоҳири хеш аҳаммият медиҳанд, ҷунончи яке аз аломатҳои ин зинаткорӣ гузоштани холи сунӣ дар рӯю атрофи лаб мебошад. Ашӯр Сафар ҳамин ҳолатро дар тасвир кориҳои шоиронаи хеш истифода намудааст. Дар тасвири вай маҳбуба дар сурхии рӯи худ холғузори мекунад. Ин тасвиркорӣ ба василаи истифодаи санъати тамсил таъсирбахштару зеботар баромадааст. Шоир, барои он ки зебоии дар рухсорай ёр ҷида шудани холҳоро тасвир

намояд, онро тавассути тамсили ба кулча муғпар задани кадбону баён намудааст.

Яке аз вижагиҳои сабкӣ дар ғазалиёти Ашӯр Сафар корбурди феълҳои махсуси халқӣ мебошад, ки то ҳанӯз дар забони зиндаи мардум дар истифода қарор доранд. Шоир ба воситаи феълҳои дорои хусусияти халқӣ руҳу равон, расму анъана, авзоъу ҳолат ва вижагиҳои гуногуни базиндагии мардум алоҳамандро инъикос намуда, мазмуну мундариҷаи ашъори хешро ғанитар намудааст. Аз ҷумла, дар мисоли зерин боистифода аз феъли *саршӯён кардан*, ки ҳолати махсусе дар тӯю сур мебошад ва дар байни мардум чун анъанайи тӯёна басо маъруф аст, матлаб ё мавзуи ишқиро баён намудааст:

Об гардонам диламро, бар сарат борон кунам,

То нагиряд абр, дар сахро нахандад лолае.

Майдаю нозук буборам, то ту саршӯён кунӣ,

Барги гул резад, агар ки сахт борад жолае [7, саҳ.506].

Вожаи *саршӯён* дорои ду маънист: аслӣ ва маҷозӣ. Маънои аслии саршӯён ҳамон сар шустан аст, аммо дар ин маънӣ миёни мардум басо кам истифода мешавад. Ин вожаро мардум бисёртар дар маънои маҷозияш истифода менамояд. Дар маънои маҷозӣ саршӯён кардан ҳолати шустани сари арӯс мебошад, ки рӯзи тӯйи арӯсии ӯ бо ёрии хешу ақрабони вай (модар, холаҳо, хоҳарон...) сурат мегирад. Бино бар ин, *саршӯён кардан* дар байтҳои боло на дар маънои аслӣ, балки дар маънои маҷозӣ истифода гардидааст, яъне мақсуди шоир аз кор бурди ин феъл бо роҳи маҷоз ё дар маънои маҷозӣ матраҳ сохтани он аст. Яъне, *саршӯён кардан* киноя аз хурсандӣ кардани маҳбуба аст, зеро ин ҳолатро мардум тибқи анъанайи халқӣ маҳз дар рӯзи хурсандӣ ба кор мебаранд.

Дар ғазалиёти Ашӯр Сафар мақолу зарбулмасалҳо ва ифодаҳои маъруфи халқӣ ҳам чилваи махсус дошта, руҳи халқии матни ашъори ӯро неруи дигар бахшидаанд. Муҳаққиқони эронӣ Сируси Шамисо ва Муаззама Иқболи мақолҳои маъруфи халқиро амсоли соир ва ирсоли масал ном гузорӣ кардаанд, ки ба воқеият наздик аст, зеро ин мақолҳо миёни табақаҳои гуногуни ҷомеа сайри забонӣ карда, шуҳрату маъруфият касб менамоянд [11, саҳ.81; 13, саҳ.206].

Ҳамин гуфтаҳои муҳаққиқони мазкурро метавон дар мисоли ашъори Ашӯр Сафар ба исбот расонид. Масалан, дар байти зер шоир ба василаи корбурди мақоли маъруфи халқӣ фикри худро ифода намудааст:

Саҳоб аз қибла хезад, сахт тӯфон мешавад, гӯянд,

Ман охир тарс аз шӯридани он хушнасаб дорам [7, саҳ.492].

М.Фозилов зикр намудааст, ки зарбулмасалу мақолҳои халқӣ тавассути шоирон дар либоси нав, яъне назм боз ҳам хушоҳангтару зеботар гардидаанд [9, саҳ.4]. Чуноне ки дида мешавад, дар мисраи аввали байти боло мақоли маъруфи «Абр аз қиблаҳезад, сахт борон мешавад» бо тағйири ҷузъии шаклӣ дар шакли назм босе моҳирона истифода гардида, мазмуни байтро кавитар намудааст.

Дар хулоса бояд зикр кард, ки дар ғазалиёти Ашӯр Сафар, умуман, панҷ навъи вазни маъруфи шеърӣ форсӣ истифода гардидаанд, ки инҳо аз вазнҳои асли ҳазач, раҷаз, рамал ва аз вазнҳои фаръӣ музореъ, ва мунсарех ба шумор мераванд. Шоир бо бахрҳои мутақориб, сареъ ва мучтас(с) ғазале насурӯдааст. Тибқи таҳлили омӯӣ мо маълум намудем, ки таваҷҷуҳи шоир ба бахрҳои мунсарех ва раҷаз тамоман кам будааст, зеро чунон, ки ишора шуд, шоир бо ин вазнҳо ғазалҳои бисёр кам эҷод кардааст.

Дар нигоҳ ба ҷиғунагии қорбурди қофия дар ғазалиёти Ашӯр Сафар бояд гуфт, ки ҳарчанд ки қисмати зиёди қофияҳои шоир тақрорӣю обшуста ва ё бардоште аз тарзи қофиягузинии шоирони пешин мебошанд, аммо дар баробари ин, дар ашъори вай қофияҳои мушоҳида мешаванд, ки аз зехни ҳаллоқи муаллифи он дарак медиҳанд ва ибтикорӣю нав ба назар мерасанд. Вижагии асосии қофияҳои бақорбурдаи шоир бахшидани ҷанбаи мусиқӣ ва оҳанги махсус бар матни ғазалиёти ӯ мебошад.

Дар робита бо радиҳои бақор бурдаи Ашӯр Сафар бояд гуфт, ки нақши унсури муҳимми шеърӣ низ дар ҳушоҳангтар намудани ғазалҳои шоир ва бахшидани мусиқии махсус бар онҳо басо бузург аст. Ашӯр Сафар дар гузиниши баъзе радиҳои ибтикороте аз худ нишон додааст, зеро дар девони ӯ ғазалҳои мавҷуданд, ки дорои радиҳои нав мебошанд, ки бар зехни ҳаллоқи шоир далолат менамоянд.

Дар нигоҳ бар вижаҳои сабаки забони ғазалиёти Ашӯр Сафар зикри ин нукта зарур аст, ки тамоми ғазалҳои шоир содаву раво ва оммафаҳманд. Омили аслии ин содагӣ дар ашъори вай пеш аз ҳама вучуди руҳи халқӣ дар онҳост. Шоир дар истикбол аз забони зиндаи халқ вожаҳову ибораҳо ва таркибу ибораҳои зиёди мардумро мавриди истифода қарор додааст, ки аз ин ҷиҳат метавон гуфт, ғазалиёти ӯ ганҷинаи бебаҳои халқӣ мебошанд.

КИТОБНОМА:

1. Адабиёти форсӣ (қофия ва арӯз – нақди адабӣ). Давраи пешдонишгоҳӣ. Риштаи улуми инсонӣ. – 2/273. – Техрон: Вазорати омӯзиш ва парвариш, 1377. – 179 с.
2. Бобоев, Юрий. Муқаддимаи адабиётшиносӣ / Юрий Бобоев. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 239 с.
3. Иқболӣ, Муаззама Аъзам. Шеър ва шоирон дар Эрони исломӣ / Муаззама Аъзами Иқболӣ. – Техрон: Дафтари нашри фарҳанги исломӣ, 1363. – 253 с.
4. Нозимов, Бароталӣ. Сухбатҳои, ки дар қошонаи дил ошён монданд / Бароталӣ
Нозимов // Ҳабиби дилҳо (шеър, мақола, хотира ва ёддоштҳо). Мураттиб: Гурез Сафар, 1997. – С. 58-63.
5. Порсонасаб, Муҳаммад, Зулфиқорӣ, Ҳасан / Сабакиносии / Муҳаммад Порсонасаб, Ҳасан Зулфиқорӣ // Адабиёти форсӣ (қофия, арӯз,

- сабкшиносӣ ва накди адабӣ). – Техрон: Ширкати чоп ва нашри китобҳои дарсии Эрон, 1391. – С. 63-170.
- 6.Самад, Абдулҳамид. Боз як ганчи сухан аз байн рафт / Абдулҳамид Самад // Ҳабиби дилҳо (шеър, мақола, хотира ва ёддоштҳо). Мураттиб: Гурез Сафар, 1997. – С.17-21
 - 7.Сафар, Ашӯр. Девон / Ашӯр Сафар. Мураттиб ва муҳаррир: Гурез Сафар. – Душанбе: Адиб, 2018. – 967 с.
 - 8.Томашевский, Б.В. Язык и стиль / Б.В. Томашевский. – Ленинград, 1952. – 456 с.
 - 9.Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. – Қ.1. Мураттиб: Фозилов М. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 368 с.
 - 10.Ҳақимов, А. Масъалаҳои тадқиқи шеъри ғиноӣ / А. Ҳақимов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2015. – №6 (67). – С. 143-151.
 - 11.Шамисо, Сирус. Баён ва маонӣ / Сирус Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 1378. – 254 с.
 - 12.Шарифов, Худой. Ташаккули услуб ва камолот / Худой Шарифов // Садои Шарк. – 1982. – №8. – С. 96-104.
 - 13.Шарифов, Худой. Мазмун ва шакл дар шеъри имрӯзаи тоҷик / Худой Шарифов // Шоир ва шеър (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе, 1998. – С. 118-126.
 - 14.Шеърдӯст, Алиасфар. Чашмандози шеъри имрӯзи тоҷик / Алиасфари Шеърдӯст. – Душанбе: Адиб, 1997. – 268 с.
 - 15.Шеърдӯст, Алиасфар. Шеъри муосири Эрон / Алиасфари Шеърдӯст. - Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон, 2012. – 476 с.

ВИЖАГИҲОИ ПОЭТИКӢ ВА САБКИИ ҒАЗАЛИЁТИ АШӮР САФАР

Тибқи суханони муаллифони мақола, дар эҷодиёти Ашӯр Сафар жанри газал мавқеи намоён дорад. Ғазалиёти шоир аз нигоҳи поэтикӣ ва сабкӣ дорои хусусияти назаррас мебошанд. Дар нигоҳ бар қорбурди авзони аруз дар ғазалиёти шоир панҷ баҳр: се баҳри аслӣ: ҳазач, рамал, раҷаз ва ду баҳри фаръӣ: музореъ ва мунсареҳ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз маҷмуи ғазалиёти ӯ 184 адад ба баҳри рамал, 147 адад ба баҳри ҳазач, 14-то ба баҳри музореъ, 11-то ба баҳри раҷаз ва 4-то ба баҳри мунсареҳ тааллуқ доранд. Чунонки аз таҳлили омории ғазалиёти шоир натиҷагирӣ шуд, шоир ба ду баҳри аслӣ: баҳрҳои ҳазач ва рамал беиштар тавачҷуҳ доштааст.

Дар ғазалиёти Ашӯр Сафар қофия ба ҳайси унсури асосии шеър ҷойи махсус дорад. Қисмати асосии ғазалҳои шоир дорои қофия буда, унсури мазкур дар матни ғазалҳои ӯ нақши назаррас дорад. Ҳарчанд ки қисмати зиёди қофияҳои бақорбурдаи шоир тақрори дастхӯрда, аммо миёни онҳо намунаҳои низ мушоҳида мешаванд, ки маҳсули эҷоди ҳуди шоир буда, ибтикорӣ мебошанд. Нақши асосии қофия дар ғазалҳои шоир бахшидани оҳанг ва ба вучуд овардани мусиқии махсус мебошад. Дар ғазалҳои Ашӯр

Сафар қофия бо ду роҳ истифода гардидааст: тавассути радиф ва бидуни радиф, яъне ба таври озод.

Дар газалиёти Ашӯр Сафар нақши радиф низ ба сифати унсури муҳимми мусиқизои шеър, басо назаррас аст. Маҳз тавассути унсури мазкур дар матни газалҳои шоир ҷанбаи қавии мусиқӣ ва хушоҳангӣ таъмин мегардад. Хусусияти назарраси радифгузинӣ дар газалиёти шоир такрори вожаҳои радифшаванда дар дохили мисраот мебошад, ки бо ин роҳ шоир мусиқинокии дучандро дар абёти газалҳои хеш таъмин менамояд. Радифҳои истифоданамудаи шоир аз нигоҳи сохт ба сода ва мураккаб тақсим мешаванд.

Чунонки муаллифон зикр менамоянд, дар нигоҳ ба сабку услуб, газалиёти Ашӯр Сафар содаву равон буда, дархӯри фаҳманд. Худи шоир низ ҷо-ҷо дар газалҳои ҷонибдори содагӯӣ будани хешро ёдоварӣ намудааст. Як хусусияти назарраси сабкӣ дар газалиёти шоир ба забони мардум сахт наздик будани онҳо мебошад. Вожаҳову ибораҳо ва таркибу ифодаҳои зиёди халқие, ки шоир дар газалҳои хеш ҷиҳати тасвири образҳо ва офариниши мазомин истифода кардааст, далолаткунандаи майлу рағбат ва истиқболи вай аз забони зиндаи халқ аст.

Калидвожаҳо: *Ашӯр Сафар, жанр, газал, вазн, баҳр, баҳрҳои аслӣ, баҳрҳои фаръӣ, баҳри ҳазач, баҳри рамал, қофия, радиф, сабк, услуб, руҳи халқӣ, вожа, ибора, таркибу ифодаҳои халқӣ.*

ПОЭТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГАЗЕЛЕЙ АШУРА САФАРА

По словам авторов статьи, в творчестве Ашура Сафара жанр газель имеет особое место. Газели поэта с точки зрения поэтики и стиля обладают заметными особенностями. А с точки зрения метрической системы аруза, следует отметить, что в газелях поэта использованы пять поэтических размеров: три основных, таких как: хазадж, рамаль, раджази две второстепенных, как музоре' и мунсарех. Из числа газелей поэта 184 единиц относятся к размеру рамаль, 147 – к размеру хазадж, 14 - музоре', а 11 – к размеру мунсарех. В результате статистического исследования, автором выяснилось, что поэтом больше внимание уделено основным размерам хазадж и рамаль.

В газелях Ашура Сафара «кофия» (рифма) как основной поэтический элемент, показывается особенно. Основная часть газелей поэта имеют рифму и упомянутый элемент в формировании его стихов играют важную роль. Хотя большинство использованных рифм являются повторными, но среди них встречаются и образцы, которые являются плодами творчества самого поэта и являются новыми. Основная роль рифмы в газелях поэта является осуществление особой музыкальности. В газелях Ашура Сафара

рифма использована двумя способами: посредством «радифа» (слово и словосочетание, повторяющее в конце стиха) и без «радифа», то есть свободным образом, без применения последующего слова- «радифа».

В газелях Ашура Сафара роль «радифа», как элемент осуществляющий мелодичность стихов, очень заметно. Посредством применения вышеупомянутого поэтического элемента в тексте газелей поэта обеспечивается музыкальная черта и мелодичность. Заметная особенность при использовании «радифа» в газелях поэта – это его применение во внутри строков, посредством которого обеспечивается большой или двухкратной музыкальности. И использованные поэтом радифы по форме делятся на простых и сложных.

Как отмечают авторы, газели Ашура Сафара с точки зрения стиля являются несложными, доступными и плавными. Самим поэтом в некоторых газелях отмечено его приверженность относительно простоты его стиля стихосложения. Одна заметная стилевая особенность в газелях поэта – это их сближение с устной народной речью. Народные слова и словосочетания, выражения и поговорки, использованные поэтом при изображении образов и создание смыслов, служат доказательством о склонности поэта относительно **устной народной речи**.

Ключевые слова: Ашур Сафар, жанр, газель, система поэтического размера, размер, основной размер, второстепенный размер, размер хазадж, размер рамаль, размер раджаз, «радиф», стиль, народность, народные слова, словосочетание, составы и поговорки.

POETIC AND STYLISTIC FEATURES OF ASHURA SAFAR GAZELLES

According to the authors of the article, the ghazal genre has a special place in the work of Ashura Safar. From the point of view of poetics and style, the poet's gazelles have noticeable features. And from the point of view of the Aruz metric system, it should be noted that five poetic sizes are used in the poet's gazelles: three main ones, such as Khazaj, Ramal, Rajazi, two secondary ones, like Muzore' and Munsareh. Of the poet's ghazals, 184 units are in the size of ramal, 147 in the size of the hazaj, 14 in the muzore', and 11 in the size of the munsareh. As a result of a statistical study, the author found out that the poet paid more attention to the main sizes of hazaj and ramal.

In the ghazals of Ashura Safar «kofia» (rhyme) as the main poetic element, is shown especially. Most of the poet's ghazals have a rhyme and the mentioned element plays an important role in the formation of his poems. Although most of the poet's rhymes used are repeated, but among them there are also samples that are the fruits of the poet's own creation and are shown as new. The main role of

rhymes in the poet's ghazals is the realization of special musicality. In the ghazals of Ashura Safar, rhyme is used in two ways: by means of «radif» (a word and phrase repeated at the end of the verse) and without «radif», that is, in a free way, without using the subsequent word «radifa».

In the ghazals of Ashura Safar, the role of the «radif», as an element that realizes the melodiousness of the verses, is very noticeable. Through the application of the aforementioned poetic element in the text of the poet's ghazals, a musical feature and melody are provided. A notable feature when using the «radif» in the poet's ghazals is its use within the lines, through which a greater or double musicality is ensured. The radifs used by the poet are divided by form into simple and complex.

As the authors note, Ashura Safar's gazelles are uncomplicated, accessible and fluid in terms of style. The poet himself in some ghazals noted his commitment to the simplicity of his style of versification. One notable stylistic feature in the poet's ghazals is their convergence with oral folk speech. Folk words and phrases, expressions and sayings used by the poet in depicting images and creating meanings serve as evidence (or: point to) about the poet's inclination towards a living language (or: oral folk speech).

Key words: *Ashur Safar, genre, ghazal, poetic meter system, meter, main meter, secondary meter, hazaj meter, ramal meter, rajaz meter, «radif», style, nationality, folk words, phrases, compositions and sayings.*

Маълумот дар бораи муалифон: Саидчаъфаров Озод Шохвалиевич, д.и.ф., профессори кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. E-mail: Ozod_060374@mail.ru
Тел.: (+992) 200004900.

Шаробова Махбуба, аспиранти кафедраи забон ва адабиёти тоҷики факултети филология ва рӯзноманигории Донишгоҳи давлатии Данғара; **Нишонӣ:** 735320, н. Данғара, к. Марказӣ, 25. Тел.: (+992) 905806054.

Сведения об авторе: Шаробова Махбуба, аспирант кафедры таджикского языка и литературы факультета филологии и журналистики Дангаринского государственного университета; Адрес: 735320, р. Данғара, ул. Маркази, 25; Тел.: (+992) 905806054.

Information about the author: Sharobova Makhbuba, post-graduate student of the Tajik language and literature department of the Faculty of Philology and Journalism, Dangara State University; Address: 735320, r. Dangara, st. Markazi, 25; Тел.: (+992) 905806054.

АСКАР ХАКИМ И АРАБСКИЙ ВОСТОК**Каримова Шохона***Института изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ*

С давних времен на арабском Востоке ученые и знатоки художественного слова проявляли большой интерес к персидско - таджикской культуре, литературе и науке, представители которой благодаря своим уникальным творениям, получившим признание во всем мире, сыграли значимую роль в повышении уровня общечеловеческих знаний и культуры, в частности, арабо-исламской цивилизации. Так, наряду с арабами достойную лепту в становление и развитие арабской истории, географии, грамматики, риторики, литературы, мистицизма и составлении комментариев внесли яркие представители иранской цивилизации такие как Мухаммад Джарир ат-Табари, Абу Абдуллах Мухаммад ибн Исмаиль аль-Бухари, Асакир ад-дин Абу-ль-Хусейн Муслим Хаджадж ан-Найсабури (Имам Муслим), Абу Иса Мухаммад ибн Иса ат-Тирмизи, Абу Исхак Ибрахим ибн Мухаммад аль-Истахри, Абу Яхья Закария ибн Мухаммад аль-Казвини, Абу Бишр Амр ибн Усман аль-Басри (Сибавейхи), Абуль Касим Махмуд ибн Умар аз-Замахшари, Баязид Тайфур Ибн Иса Бастами (Баязид Бастами), прославившиеся своими великими начинаниями в области литературы и науки.

К счастью, культурные, научно-литературные взаимосвязи между этими странами, с единой религией и традициями продолжают и сегодня, благодаря чему арабский Восток и Таджикистан по-прежнему сохраняют тесные дружеские отношения. В этой связи следует отметить заслуги доктора Хамди Абдуррази, преподавателя персидско-таджикского языка и литературы факультета искусств Университета ал-Азхар в Египте, защитившего диссертацию на тему «Ритм и контекстуальная структура в стихотворении Аскара Хакима «Мой камень-алмаз» [13], («Ритм ва сохтори матнӣ дар манзумаи устод Аскар Ҳақим «Санги ман – алмос»), в которой ученый уделяет пристальное внимание научному изучению и научному осмыслению жизненного пути и творчества Народного поэта Таджикистана Аскара Хакима. В ходе изучения и анализа художественного своеобразия поэзии этого художника слова ученый в основном затрагивает вопросы, связанные с поэтикой и текстологией его поэмы – «Мой камень-алмаз» и подвергает всестороннему анализу поэтические образы, художественный стиль, особенности ритмики и рифмовки поэмы. Следует отметить, что перу доктора Хамди Абдуррази принадлежит и перевод поэмы А. Хакима «Мой камень-алмаз» на арабский язык, выполненный на должном уровне. В качестве иллюстрации приведем отрывок:

من أنا ؟
 انسان کما لو کان شجرة
 امتدت جذوری فی شریان القرية
 اخضر فرعى فی جسد المدینه
 بحيث لم أکن لا قرويا ولا مدینیا
 انفصلت عن نفسی فکیف اتصل بالآخر

من کیم؟
 آدمی انگار درخت
 ریشه م رفته در آب دل ده
 شاخه م سبز شده در تن شهر
 که بدین حال نه شهری نه دهاتی باشم
 [14,5]. کندم از خویش چه سان با دگری پیوندم

Ман киям?

Одаме ангори дарахт.

Решаам рафта дар оби дили дех,

Шохаам сабз шуда дар тани шаҳр,

Ки бад - ин ҳол на шаҳрӣ, на деҳотӣ бошам,

Кандам аз хеш, чӣ сон бо дигаре пайвандам?

Кто я?

Человек, подобный дереву.

Корни мои ушли глубоко в сельскую почву

Ветви мои зеленеют на стволе города,

Я ни к селению, ни к городу теперь не отношусь

Оторван я от истоков, как пристать к другому? (Подстрочный перевод автора).

Текстологический анализ вышеприведенных отрывков показывает, что перевод, осуществленный доктором Хамди Абдуррази, позволяет выявить полное соответствие переводного материала исходному тексту как по внешней форме, так и по внутреннему содержанию. Переводчику удалось в полной мере передать ритмико-интонационный строй оригинала и отобразить художественные средства, встречающиеся в поэме А. Хакима и тем самым добиться максимальной близости перевода к тексту.

Другой пример:

عين الشر بعيدة
 لو يزمرم الغراب
 تدرك عين الخفاش الشمس

چشم بد دور
 زاغ اگر زمزمه پرداز شود
 چشم خفاش به خورشید شناسا گردد

[13,41].

Чаими бад дур,

Зог агар замзамапардоз шавад,

Чаими хаффош ба хуришед шиносо гардад...[1,454].

Дурной глаз прочь,

Если ворона станет напевать,

Летучая мышь познает солнце. (Подстрочный перевод автора).

Здесь переводчик, следуя языковой форме оригинала осуществляет буквальный перевод отрывка и переводит начальную строку – «Чашми бад дур» посредством выражения: «عين الشر بعيدة». Даже для тех, кто не владеет арабским языком, понятно, что «عين» означает «глаз», «الشر» – «зло», а «بعيدة» – «далеко».

Следующий пример:

عين الشر بعيدة
لو تحول الليل من الخراب نحو
العمران
بومة الخراب الجالسة
ترمي نفسها بعيدا بحجر من الحياء
[13,42]

چشم بد دور
شب ز ويرانه به آباد اگر آرد روی
چغز ويرانه نشين
از حيا سنگ از ره فکند خودرا دور

Чашми бад дур,
Шаб зи вайрона ба ободӣ агар орад рӯй,
Чугзи вайронанишин.
Аз ҳаё санги раҳ аз раҳ фиканад худро дур...[1,454].

Дурной глаз прочь
Коль ночь разрушения обернется в процветание
Сова на обломках

От стыда камень дороги отбросит себя с дороги...[1,454].

В вышеприведенном примере переводчик демонстрирует высокий уровень переводческого мастерства и знание персидского и таджикского языков, поскольку перевод осуществлен весьма точно и на максимально возможном для достижения переводческой цели уровне эквивалентности.

В переводе поэтического текста буквальный перевод может привести к искажению содержательного и стилистического аспекта оригинала и к нарушению его ритмико-интонационного строя и неправильной передаче ассоциативно - образных компонентов, однако, в переводе этого отрывка переводчику удалось передать весь смысл, стилистические особенности и добиться тем самым адекватности перевода.

В исследовании Хамди Абдураззи, в ходе научной интерпретации различных аспектов поэтических сочинений и художественного мастерства поэта, наряду с идейным содержанием подвергаются анализу и особенности стихотворного размера и рифмовки поэмы Аскара Хакима «Мой камень-алмаз», а также, рубайи этого художника слова. В качестве примера приведем одну из прекрасных рубайи Аскара Хакима, метрическую систему которой исследователь определяет следующим образом:

Хамди Абдуррази в определении метрической системы этого рубаи допущены некоторые недочеты, однако это обстоятельство не в кое мере не умаляет научную значимость исследования.

Следует отметить, что поэма «Мой камень-алмаз» привлекла внимание многих отечественных и зарубежных исследований. Так, таджикский ученый Мухриддин Сабури в своей статье «Поэт в мире новой поэзии» («Шоире дар қаламрави шеъри нав») [8], посвященной исследованию особенностей названной поэмы писал, что «многие ученые из Таджикистана, России, Ирана и Афганистана высказали ценные мысли об этой поэме» [8,102].

Заслуживает внимание, что переводу поэмы Аскара Хакима уделил внимание и арабский ученый доктор Хамди Абдуррази, которую он осуществил на высоком уровне. Кроме того, научной интерпретации различных аспектов поэтических сочинений и художественного мастерства Аскара Хакима ученый посвящает и свой труд, в котором, наряду с идейным содержанием подвергаются анализу особенности стихотворного размера и рифмовки поэмы «Мой камень-алмаз», а также рубаи этого художника слова.

Следует отметить, что в современном арабском литературоведении исследование в данном направлении осуществляется впервые, поскольку арабские литературоведы в основном уделяли внимание изучению и научной интерпретации произведений литераторов предыдущих веков. Так, в арабском литературоведении исследованию наследия Камала Худжанди посвящена диссертационная работа египетского ученого доктора Насир Сайид Махмуда аль-Хиджжи – «Камал Худжанди и его поэзия» («Камоли Хучандӣ ва шеъри ӯ») [15]. Этой же теме посвящены статьи другого арабского литературоведа Риф'ата Абдуллаха Сулеймана Хусейна – «Взгляд на поэзию Камала Худжанди» («Нигоҳе ба шеъри Камоли Хучандӣ») [5] и «Путешествие в страну поэзии» [6]. Другой арабский ученый Хусейн Али Махфуз, в своем исследовании «аль-Мутанаббӣ и Саади» («Ал-Мутанаббӣ ва Саъдӣ») [14] осуществил сравнительный анализ поэзии выдающегося персидско-таджикского поэта Саади Ширози (1210-1291) и знаменитого арабского поэта Мутанаббӣ (915-965) с точки зрения общностей и отличий в поэтическом стиле и художественных образов в их творчестве.

Об усилении интереса арабских ученых к изучению творческого наследия выдающихся поэтов и писателей таджикской литературы свидетельствует и обращение арабских специалистов к творчеству Джалалиддина Руми. В этой связи следует отметить ряд арабских литературоведов, внесший свой посильный вклад в исследовании и научной интерпретации таджикско - персидской классической литературы.

Примечательно, что на современном этапе наблюдается тенденция возрастания интереса арабских литературоведов к современной таджикской литературе, в частности, к поэзии современных литераторов, одним из которых является Народный поэт Таджикистана Аскар Хаким. На наш взгляд, обращение арабских ученых и переводчиков к поэзии Аскара Хакима

обусловлено глубокими морально-этическими и гуманистическим посланиями, заложенными в поэзии этого мастера поэтического слога, в стихах, которого находят поэтическое воплощение, высокий гуманизм и благородство. В этой связи следует отметить и научные работы известного арабского ученого Хамди Абдулрози по проблематике поэзии Аскара Хакима. Его поэтический стиль отличается музыкальностью, красочностью и неповторимостью, в чем убеждена и Народная поэтесса Таджикистана Фарзона, которая называет «Аскара Хакима — поэтом, растворившимся в объятиях своей поэзии» [9, 64].

В этой связи хотелось бы отметить, переводы таджикского арабиста Назрулло Назар, примером чему может послужить арабский перевод следующего рубаи Аскара Хакима:

*Аз ман ба ҷаҳониён ҷаҳон мемонад,
Як олами ишқу ормон мемонад.
Дар ишқи ту ҳарчанд шавам рӯзе пир,
Ман меравamu ишқ ҷавон мемонад* [16,37].

*Уйду и я, оставляю мир другим,
Всю душу я оставляю им.
Любовь моя! Настанет день, состарюсь,
Уйду, любовью юною томим* [16,38].
(Перевод Виктора Полещука)

Рубаи переведены Н. Назаром следующим образом:

لن يترك غير حلمهم أشباهي
للعالميين بعد أن ارتحلوا
قد أهرمني هواك لكن هواك
ما زال على عهد شبابي يزهو. [7,91]

Сравнительный анализ исходного и переводного текста показал, что переводчик в передаче художественных средств оригинала, в частности, антитезы и эпитета (в словах пир и ҷавон) проявляет мастерство:

*Дар ишқи ту ҳарчанд шавам рӯзе пир.
Ман меравamu ишқ ҷавон мемонад* [7,37].

قد أهرمني هواك لكن هواك
ما زال على عهد شبابي يزهو [7,91].

Как было отмечено ранее, в переводе поэтического произведения важным является эквивалентная передача содержания и формы оригинала в их единстве, и тем самым создание нового поэтического текста, способного оказать такое же художественно - эстетическое воздействие на читателя, как и оригинал, в чем и заключается миссия переводчика.

Основным требованием к переводу поэтического текста является адекватная передача его смыслового содержания, примером чему являются переводы Н.Назара, выполненные на высоком эквивалентном уровне.

Переводческое мастерство Н.Назара можно проследить и в переводе следующего рубаи Аскара Хакима:

*Ҳар рӯз ба ёди ту худ обод кунам,
Ёди ту кунам ҳар шабу дил шод кунам.
Чандин нафасам монда, надонам, аммо,
То як нафасам бувад, туро ёд кунам [7,45]*

*Каждый день вспоминаю твой образ живой,
Чуть представляю тебя, молодею душой.
Сколько буду дышать, я не знаю, но знаю:
Будет вздох мой последний увенчан тобой! [7,46].*
(Перевод Виктора Полещука)

В этом рубаи наблюдается использование художественного средства гиперболы (муболига), используемое поэтом для придания своему сочинению романтических нот, которые успешно отражены в переводе Н. Назара:

*ذكراك تعمر الفؤاد بالأشواق
في الليل وفي النهار سكتناك احداقي
كم هو عدد أنفاسي؟ لكن أدري
حتى آخره ذكرك فيه الباقي. [7,83]*

Анализ соотносимых текстов с точки зрения равноценности перевода показывает, что в переводе этого рубаи переводчиком применен свободный перевод, однако этого оказывается достаточно для достижения стилистической эквивалентности, благодаря которому перевод читается легко и свободно, в чем и проявляется профессионализм Н. Назара.

О недопустимости буквализма в переводе иноязычного поэтического текста таджикский востоковед Н. Хамробоев в своем исследовании «Этапы формирования и развития переводческого движения в VIII-XIV веках» («Марҳалаҳои ташаккул ва таҳаввули ҳаракати тарҷума дар асрҳои VIII-XIV») [10], посвященном истории переводческого движения, цитируя Маркоса Сисру, высказывает следующую мысль: «Основоположник теории перевода Запада –Маркос Сисру (106-16) использует способ смыслового или же свободного и вольного перевода, а буквальный перевод считает никчемным и напрасным. После Сисру ряд других западных теоретиков выступили за свободный перевод, утверждая, что переводчик не может перевести греческую литературу на латынь слово в слово, не навредив красоте поэтического слога. Поэтому большинство из них считали, что буквальный перевод искажает действительное содержание оригинала» [10, 65].

Арабский язык достаточно сложен и немногим удается постичь этот язык до конца, и само искусство владения этим языком, более того, мастерством перевода поэтических сочинений на этот язык

свидетельствует о высоком уровне знаний и переводческом таланте знатоков языка, к которым без сомнения относится Нарзулло Назар.

В действительности, переводчик приложил большие усилия для поэтического воспроизведения на арабском языке бескрайних горизонтов лексических богатств поэтики его рубаи и представил современному читательскому сообществу. Кроме того, благодаря его усилиям в 1992 году издательством «Ирфон» г. Душанбе была издана книга «Рубайят» («Рубоийёт») [7], в которую вошли рубаи четырех известных таджикских поэтов: Лоика Шерали, Гулрухсор, Гулназара и Аскара Хакима на кириллице и в персидском шрифте, а также, их переводы на арабский и русский языки. Русский перевод сборника рубаи принадлежит Виктору Полещуку. Подготовка таджикского текста на кириллицу также осуществлена Н. Назаром.

Наряду с книгой «Рубайят» переводы стихотворений Аскара Хакима на арабский язык были включены в сборник Н. Назара «Блеск одиннадцати светил» («Зи рахшанда кавакиб ёздах») [11], вышедшей в 1992 году в издательстве «Шарки Озод» города Душанбе. В этот сборник вошли также, арабские стихи других современных таджикских поэтов, таких как Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар, Мумин Каноат, Бозор Собир, Кутби Киrom, Лоик Шерали, Гулрухсор, Гулназар, Рахмат Назри, Камол Насрулла, а также арабские стихи самого Н. Назара.

Без сомнения, вклад Н. Назара в развитие таджикско-арабских литературных связей весом. Наряду с поэтическими сочинениями Аскара Хакима ему принадлежит арабский перевод стихотворений девятнадцати таджикских поэтов современности, вошедшие в книгу «Рассыпанные листья», («Авроки мутафарриқа») [12], изданной в Каире в 2017 году.

Ярким примером дружественных связей таджикских и арабских поэтов может стать встреча Аскара Хакима с Кувейтской принцессой, известной поэтессой Суад-ас-Сабах, с которой он познакомился в 1989 году на литературной встрече (международном симпозиуме) в Багдаде, где она представила свои стихотворения почитателям современной поэзии на этой конференции. Воодушевленный поэзией кувейтской поэтессы, Аскар Хаким попросил ее подарить свою книгу с тем, чтобы представить ее творчество таджикскому читателю.

Таким образом, сборник стихов выдающейся кувейтской поэтессы Суада ас-Сабаха под названием «Шатер святого слова» («Хаймаи кудсии сухан») в таджикском переводе Н. Назара и Народного поэта Таджикистана Гулназара был дважды издан – в 1999 году [2] в Душанбе и в том же году [3] в Москве и представлен почитателям арабской поэзии.

В заключении хотелось бы отметить, что в период обретения Таджикистаном независимости благодаря художественным переводам произведений видных таджикских поэтов, в том числе, поэтических сочинений Аскара Хакима, таджикско-арабские межкультурные связи

получили новый виток развития, а современная таджикская поэзия с выходом на мировую арену стала понятна и близка арабским читателям и поклонникам таджикской литературы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аскар Ҳақим. Маҷмуаи осор. – Хучанд: Ношир, 2017.- 492саҳ.
2. Ас-сабоҳ Суод. Хаймаи қудсии суҳан. (аз арабӣ ба тоҷикӣ тарҷумаи Гулназар К.ва Назар Н). –Душанбе: Сурушан, 1999.–73с.
3. Ас-сабоҳ Суод. Хаймаи қудсии суҳан / Ас-сабоҳ Суод. Аз арабӣ тарҷумаи Гулназар К.ва Назар Н.).–Москва: Трансдорнаука, 1999.–62с
4. Ғафорова, У.А. Камоли Хучандӣ дар оинаи пажӯҳиши арабшиносони тоҷик ва адабиётшиносони араб // Тоҷикистон дар масири таърих: истиқлолият, дастовард ва дурнамо: Маводи симпозиуми байналмиллалӣ (қисми 2).– Душанбе: Дониш, 2021. –745с.
5. Рифъат Абдуллоҳ Сулаймон Ҳусейн. Нигоҳе бар ашъори Камоли Хучандӣ//Маводи Конференсияи байналмиллалӣи Камоли Хучандӣ: Ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ». (Хучанд, 28-29 октябри соли 2016).–Хучанд: Ношир, 2016. –600с.
6. Рифъат Абдуллоҳ Сулаймон Ҳусейн. Сафар ба сарзамини шеър. / Тарҷумаи тоҷикии Умеда Ғафорова/Оинаи пажӯҳишгоҳ.–Веҷанонаи Камоли Хучандӣ: Фаслномаи илмӣ-адабӣ.–2020.–№3(3).–Хучанд:Нури маърифат, 2020. – 260с.
7. Рубоӣёт / Баргузидаи рубоӣёти Л.Шералӣ, Г.Сафиева, Г.Келдӣ ва А.Ҳақим, тарҷума аз тоҷикӣ ба арабӣ Н. Назар – Душанбе: Ирфон, 1992. – 125 с.
8. Сабурӣ Мухриддин. Шоире дар қаламрави шеъри нав // Шеър дар мизони ҳунар (Маҷмуаи мақолаҳо). Душанбе: Балоғат, 2020. – с.160.
9. Хоҷаева, И.Нома ба устод Аскар Ҳақим / И. Хоҷаева /Дарёи сӯзон.–Душанбе:Адиб, 2014. – 240с.
10. Ҳамробоев, Н. Марҳалаҳои ташаккул ва таҳаввули ҳаракати тарҷума дар асрҳои VIII-XIV /Н. Ҳамробоев .– Хучанд: Нури маърифат, 2019.–464с.
11. احد عشر كوكبا. مختارات من الشعر التاجيكي الحديث. ترجمها إلى العربية نذر الله نزار.- دوشانبه:«شرق ازاد»، ۱۹۹۶-۸۰ ص.
12. نذر الله نزار. اوراق متفرقة.- القاهرة: «شمس للنشر و الاعلام»، ۲۰۱۷م-۲۳۵ص
13. حمدي عبد الراضي علي. الايقاع و البنية النصية في شعر عسكر حكيم «سنگ من الماس». - القاهرة:«مدرسة اللغة والأدب الطاجيكي -كلية الآداب قنا»، - ۵۰ص.
14. محفوظ حسين علي. منتبى و سعدي. مأخذ مضامين سعدي در ادب عربي.- تهران، ۱۳۳۶ه.ش.- ۱۹۵۷م.- ۳۳۲ص.
15. ناصر سيد محمود الحجي. كمال خوجندي و شعره. -مصر: جامعة جنوب الوادي، ۱۹۹۸
16. رفعت عبدالله سليمان حسين. زيارة إلى مدينة الشعر/ الاحرام المصرية. (۵. ۲۰۱۶). (۱۲.۲۰۱۶).
17. www.askar-hakim.tj.

АСКАР ҲАКИМ ВА ШАРҚИ АРАБ

Мақолаи мазкур ба шоири халқии Тоҷикистон устод Аскар Ҳаким ва иртиботи ӯ бо Шарқи Араб бахшида шудааст. Қобили тазакур аст, ки шеърҳои устод Аскар Ҳаким аз ҷониби арабиноси мумтози тоҷик устод Назруллоҳи Назар ба забони арабӣ тарҷума шуда, дар Тоҷикистон ва мамолики Араб ба таъъ расидаанд.

Дар мақолаи мавриди назар суҳан ҳамчунин роҷеъ ба манзумаи устод Аскар Ҳаким «Санги ман-алмос» меравад, ки он аз сӯйи адабиётшиноси араб доктор Ҳамдӣ Абдуррози ба забони арабӣ тарҷума шудааст. Донишманди араб ба ҷуз тарҷумаи манзумаи мазкур дар ин мавзӯ рисолаи илмӣ нигошта, инчунин, масъалаҳои поэтика ва матншиносии достони устод Аскар Ҳаким «Санги ман – алмос»-ро ба риштаи таҳқиқ кашида, роҷеъ ба тасвирҳои шоирона, сабку услубу нигориши шоир, авзону қофияи ашъори ӯ маълумоти кофӣ додааст.

Калидвожаҳо: робитаҳои адабӣ, тарҷумаҳо, манзума, Аскар Ҳаким, арабиносии, адабиёти тоҷик, муҳаққиқони араб, таҳқиқот, тарҷума, давраи муосир, матншиносии, қофия, шоир, Назруллоҳи Назар, доктор Ҳамдӣ Абдуррози, рисолаи илмӣ.

АСКАР ҲАКИМ И АРАБСКИЙ ВОСТОК

Данная статья посвящена таджикскому народному поэту Аскару Хакиму и его связи с арабским Востоком. Стоит отметить, что стихи Аскара Хакима были переведены на арабский язык известным таджикским арабистом Назрулло Назаром и опубликованы в Таджикистане и арабских странах.

В рассматриваемой статье также упоминается стихотворение Аскара Хакима «Санги ман-алмос», которое было переведено на арабский язык арабским литературоведом доктором Хамди Абдуллази. Помимо перевода данной поэмы, арабский ученый написал научную диссертацию на тему «Ритм и контекстуальная структура в стихотворении Аскара Хакима «Санги ман- алмос» («Мой камень-алмаз»), в которой ученый уделил пристальное внимание научному изучению и научному осмыслению жизненного пути и творчества Народного поэта Таджикистана Аскара Хакима. В ходе изучения и анализа художественного своеобразия поэзии этого художника слова ученый в основном затрагивает вопросы, связанные с поэтикой и текстологией его поэмы – «Мой камень-алмаз» и подвергает всестороннему анализу поэтические образы, художественный стиль, особенности ритмики и рифмовки поэмы.

Ключевые слова: литературные связи, переводы, текст, Аскар Ҳаким, арабистика, таджикская литература, арабские исследователи, исследование, перевод, современный период, текстология, рифмовка, поэт, Назрулло Назар, доктор Хамди Абдул Рази, диссертация.

ASKAR HAKIM AND THE ARAB EAST

This article is devoted to the Tajik folk poet Askar Hakim and his connection with the Arab East. The poems of Askar Hakim were translated into Arabic by the famous Tajik Arabist Nazrullah Nazar and published in Tajikistan and Arab countries. The article in question also mentions Askar Hakim's poem «Sangi man-almos», which was translated into Arabic by the Arabic literary critic Dr. Hamdi Abdurrazi. In addition to translating this poem, the Arab scientist wrote a scientific dissertation on the topic «Rhythm and contextual structure in Askar Hakim's poem «Sangi man-almos» («My stone-diamond»), in which the scientist paid close attention to scientific study and scientific understanding of the life path and creativity of the People's poet of Tajikistan Askar Hakim.

In the course of studying and analyzing the artistic originality of the poetry of this artist of the word, the scientist mainly touches on issues related to the poetics and textology of his poem - «My Diamond Stone» and subjects the poetic images, artistic style, features of the rhythm and rhyme of the poem to a comprehensive analysis.

Keywords: literary relations, translations, text, Askar Hakim, Arabic studies, Tajik literature, Arab researchers, research, translation, modern period, textual criticism, rhyming, poet, Nazrullahi Nazar, Dr. Hamdi Abdurrazi, scientific dissertation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Каримова Шоҳона Толибовна-хоними илмӣ Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ, Нишони: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Тел.: 918-77-88-77 e-mail: mehrofarin@list.ru

Сведения об авторе: Каримова Шоҳона Толибовна - научный сотрудник Института изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ. Адрес: 734025. г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. Тел: 918-77-88-77 e-mail: mehrofarin@list.ru

Information about the author: Karimova Shohona Tolibovna – scientific researcher of the institute for studying the issues of Europe and Asia in National Academy of Science Tajikistan, Address: 735025, Dushanbe city, Rudaki, Avenue 33. Tel: 918-77-88-77 e-mail: mehrofarin@list.ru

**НУСХАИ ЯГОНАИ ДАСТХАТИ «ДЕВОН»-И МУХЛИС ВА
СОХТУ МУҲТАВОИ ОН****Сафдаршоев Толибзиё***Маркази мероси хатии назди Раёсати АМИТ*

Мулло Мусо Мухлиси Бадахшонӣ аз зумраи шоирони охири асри XIX ва аввали асри XX -и адабиёти форсии тоҷикӣ ба шумор рафта, дар деҳаи Роғи вилояти Бадахшони Афғонистони имрӯза дида ба дунёи ҳастӣ кушодааст. Баъди фарогирии таҳсилоти ибтидоӣ дар зодгоҳ барои тақмили дониш рӯ ба марказҳои илму фарҳанги замона, аз ҷумла Самарқанду Бухоро меорад ва дар Бухоро макон гирифта, бо иҷозати ҳокими Бухоро амир Музаффар (1860- 1895) дар яке аз мадрасаҳои Бухоро таҳсилашро идома медиҳад.

Мутаассифона, соли таваллуд ва вафоташ дар ҳеҷ як маъхазу сарчашмаи мавҷуда ва тазкираҳои замонаш забту сабт нагардидаанд. Ҳамин қадар маълум аст, ки номаш Мулло Мусо ва таҳаллусаш «Мухлис» будааст.

Мирзо Мухлиси Бадахшонӣ то муҳим шудан дар Бухоро саргардонии зиёде дида, ки дар ин бора ишораҳои ҳуди шоир бехтарин санад доништа мешавад:

Гаҳе зи саҳни гулистон, гаҳе зи гӯшаи боғ,
Гаҳе зи мулки Бадахшон, гаҳе зи қарияи Роғ.
Гаҳе кунам зи Ҳисору Бухору Балх суроғ ,
Ба ранги шамъ ба чашми пуробу бо дили доғ [3, вар. 87а].

Зиндагии Мухлиси Бадахшонӣ дар Бухоро чандон хуб намегузашт. Ё барои дарёфти қутти лоямӯ ба амир Музаффар муроҷиат менамояд, зеро амири вақт ўро ҳамчун шоир шинохта буд. Зиёда аз ин Мулло Мӯсо аз хурдӣ ҳофизаи хуб дошта, Шоҳномадон ва Шоҳномаҳои шинохташуда дар Бухоро буд ва гоҳе мешуд, ки дар маҳфилҳои адабӣ ва фарҳангии амир Музаффар бо аввалин шеърҳои ба хондани пораҳои аз «Шоҳнома» ширкат мекард.

Давраи дуҷуми зиндагии Мухлиси Бадахшонӣ дар Бухоро бо ба сари тахт омадани амир Абдулаҳад (1895- 1910) рост меояд, ки шоир ба тахт нишастани ўро бо қасидаи мадҳия пешвоз гирифта будааст.

Бо он ки Мухлиси Бадахшонӣ аз суҳанварони шинохташудаи замон доништа мешавад, дар борааш сарчашмаҳои камтар иттилоъ додаанд. Аз ҷумла, тазкиранигор Афзал Маҳдуми Пирмастӣ дар «Афзал-ут-тазкор»-и худ аз шоҳноманависии луғатдонии ў ёд намуда як наът ва як ғазали ўро овардааст [5, 130 -131].

Шарифчонмахдуми Садри Зиё дар тазкираи худ аз Мухлиси Бадахшонӣ ёд намуда, ўро аз шоирони амир Абдулаҳадхон ва таърихдон хондааст [6, вар.3376].

Дар тазкираи Ҳочӣ Неъматуллоҳи Мухтарам «Тазкират-уш-шуаро» дар бораи Мухлис маълумоти мухтасаре дарҷ [9, 285] аст. Зиёда аз ин дар маҳзанҳо доир ба Мухлис маълумоте пайдо нашуд.

Садри Зиё ўро аз шоирони амир Абдулаҳад хондааст ва адабиётшинос Алии Муҳаммадии Хуросонӣ менависад, ки «ӯ соли 1891 дар Бухоро ғавтидааст» [11, 347]. Пас, ин санаи нишондодаи А.М. Хуросонӣ ғалат аст.

Бояд гуфт, ки Мулло Мусо Мухлиси Бадахшонӣ дар тули умри худ асосан ашъори ғиной офарида, аз худ девоне ба мерос гузоштааст, ки он имрӯз дар илми шарқшиносӣ ва адабиётшиносӣ ягона девони дастхат мебошад, ки дар Ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти раҳами 66 ниғаҳдорӣ мешавад. «Девон»-и мазкур 142 ҷараҳ буда [3], андозааш 25 ҷараҳ 29 см. аст. «Девон» бо муқоваи саҳти сабзранг ҷилдбандӣ гардида, шерозабандии ҷилди атрофи муқова аз ҷарми сурх зинат ёфтааст. Дар ду тарафи муқова нақшу ниғор қашида шудааст. Дар атрофи матни «Девон» бо ранги сурх ҷадвал қашида шуда, дар умум он саҳифабандии Мовароуннаҳр ва китобсозии Осиёи Миёна маҳсуб мешавад. Дар дохили ҷадвалҳои ҳар ҷараҳ 24 байт ҷойгир буда, дар аксар ҳошияи ҷараҳҳои ашъори шоир илова гардидаанд. Қоғазӣ маъмулии қўқандист ва бо хатти насталиқи зебо хаттотӣ шудааст. Нусхаи мазкури дастхатро Мулло Абдурраҳим ном хаттот дар соли 1305 ҳ.қ. баробар ба солҳои 1887-1888 м., покизанавис карда будааст, ки зикри ин санаро дар ҷараҳи 142 а дармеёбем.

Ин ҷо бояд дар бораи дар ҷаҳорҷўб ва берун аз ҷаҳорҷўби ҷараҳҳои изҳори ақида намуд. Ҳамин тарзи Девонсозӣ дар дастхатҳои шарқӣ ба алифбои арабӣ на як бору на ду бор руҳ додааст. Метавон аз ин ҳулоса кард, ки «Девон»-и Мухлиси Бадахшонӣ дар замони ҳудаш, дар замони зиндагонияш китобат шуда, ашъоре, ки дар ҳошияҳо омадаанд, баъдтар эҷод гардида, ба тартиби алифбои арабӣ ҷой дода шудаанд.

Дар ин девон анвои шеърӣ ҷудо карда нашудаанд, ки аз вижагии маҳсули он мебошад, яъне дар нусха навиҳои шеърӣ ғазал, мухаммас, мусамман, мусаддас, тарҷеъбанд, қасида ва ғайра ба қисмҳои алоҳида ҷудо карда нашудаанду омехта омадаанд. Танҳо маснавии «Ишқнома» дар ҷараҳҳои 138 а-140 а ва рубоӣҳои шоир дар ҷараҳҳои 140 б- 142 б ҷой дода шудаанд. Бо итминон метавон гуфт, ки хаттот Мулло Абдурраҳим аз рӯи мусаввадаи Мухлиси Бадахшонӣ рӯйнавис намуда, навиштаҳои баъдии ўро дар ҳошияҳо ҷой додааст.

Дар бораи абёти дар «Девон»-и шоир ҷойдодашуда бо тафовутҳои андар се бар шумори байтҳо дар қорҳои тадқиқотии аввалияи ба рӯзгори Мухлиси Бадахшонӣ бахшидашуда дида мешавад. Адабиётшиноси тоҷик А. Абибов девонро аз 8235 байт медонад 1,52 . Муҳаққиқ Ҷ. Ҳикматов теъдоди абёти

«Девон»-ро 8244 байт шуморидааст [8,37]. Алии Мухаммадии Хуросонӣ» беш аз 8 ҳазор байт» [11, 347] гуфтааст. Ин гуногунии шумораи абёт водош, ки мо низ бори дигар теъдоди умумии абётро баршуморем ва мувофиқи шумори мо ба 8245 байт расид, яъне дастхатти «Девон»-и Мухлиси Бадахшонӣ беш аз 8000 ва камтар аз 8250 байт будааст.

Холо агар ашъори дастхатӣ ягонаи «Девон»-и Мухлиси Бадахшониро аз рӯи анвои шеърӣ баршуморем, он иборат аз 337 ғазал, 234 мухаммас, 26 рубой, 14 мусаддас, 9 мувашшах, 6 қитъа, 5 таърих, 3 мусамман, 3 қасида, 2 баҳри тавил, 1 тарҷеъбанд, 1 мураббаъ ва маснавии «Ишкнома» иборат мебошад. Ҳамаи ин баёнгарӣ он аст, ки Мухлиси Бадахшонӣ дар гуфтани шеъри ғиноӣ таъби саршор ва калами чобук доштааст.

Дар эҷодиёти Мухлиси Бадахшонӣ навъҳои шеърӣ ғазал ва қасида мавқеи вижа дорад. «Вай ба 192 ғазали 84 шоири мозию муосираш мухаммас баста будааст», - менависад А.М.Хуросонӣ [4,347].

Пеш аз он ки ба сохту мухтасари ашъори ғиноӣ Мухлиси Бадахшонӣ маълумоти мухтасаре бидихем, бояд гуфт, ки дар замони зиндагонии шоир дар Бухоро пантуркизм хеле ғаъол шуда буд, ки он ҳатто ба адабиёт ва фарҳанг ҳам зина ба зина таъсиргузор буд ва адибон кӯшиш мекарданд, ки ашъори худро ба забони туркии ўзбекӣ нависанд. Ў ба чунинҳо писханд зада мегуфт:

Шоирон дар шеъри туркӣ сахт мепечанд, ҳайф,

Нуктасанче ку, ки гӯям қимати шеъри дарӣ! [3, вар.10а3]

Бале, чун амирону саркардагони Бухорои замон асосан аз табақаи туркнажод буданд, албатта, чоплюсону лаганбардорон кӯшиш мекарданд, ки ҳатто аз забон кор бигиранду ҳочати худро баробар намоянд ва ин баҳсест алоҳида. Тавре ки ишора рафт, дар «Девон»-и Мухлиси Бадахшонӣ навъи шеърӣ ғазал мавқеи аввалин дошта, ғазалҳояш аз ҷиҳати сохт 9-15 байтанду иддае танҳо бо қофия ва иддае дар баробари доштани қофия радиф низ доранд. Мавзуи ғазалҳои шоир хеле зиёду доманфарох буда, дар онҳо ишқи поки инсонӣ бо ҳама бурду бохтҳояш, дарду ғами ошиқ, раҳпоиву бештар ба муроди дил нарасиданҳои ӯ, нозу истиғноӣ маъшуқа, сабру таҳаммули ошиқ, тасвири зебоиҳои табиат, баҳусус баҳору сарсабзиҳои он, носозгориҳои рӯзгор, ҳикмати зиндагӣ, андарзи рӯзгори гузарон, танкиди зоҳидони риёкор, бебаҳои умр ва ғ. ба риштаи назм кашида шудаанд. Дар ғазали зер, ки ошиқона аст, қаҳрамони ғиноӣ шоир ба маъшуқаи дӯстдоштани худ ишора намуда мегӯяд:

Ай шоҳи хуш, арзи гадоён шуниданист,

Яъне , гуле зи гулшани рӯи ту чиданист!

Дигар ба базми хеш мадеҳ роҳ шонаро,

Он садзабон суҳан зи сари зулф чиданист!

Дил баҳри он ки бар кафи пояш шавад ҳино,

Хун гаштанию бар сари роҳат чакиданист!

Он тифли хурдсоли ситамгори бевафо

Аз мо буриданию ба душман таниданист!
 Холе, ки бар лаби ту ғалат рехт, к-аз азал
 Он нукта назди мардуми доно макиданист!
 Бо он миён, ки аз раги чон низ нозук аст,
 Бори маломати ҳама олам кашиданист!
 Дил з-иштиёки бодаи васли ту то ба ҳашр
 Заҳри ҷафову кулфати даврон чашиданист!
 Ё Раб, чӣ шуд, ки тез нагардид мустачоб
 Теги дуо, ки гардани душман буриданист!
 Мухлис агар ба зар талабад бўса, қач мадон,
 Лаъли лабат ба нақди дилу чон хариданист! [11,348-

349]

Ин ғазал намунае аз ғазалҳои ошиқонаи Мухлиси Бадахшонист, ки бо забони равон, ҳусни баён, истифодаи санъатҳои зиёди бадеӣ ва истифодаи кофияҳои бамавқеъ гӯшнавоzu дилнишин суруда шудааст.

Шоир дар гуфтани ғазал анъанаи шоирони ғазалсарои адабиётамонро устокорона идома дода, бештар ба паямбари навъи шеърӣ ғазал Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Ҳоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, Саййиди Насафӣ, Бадриддин Ҳилолӣ, Абдулқодир Бедил ва дигарон пайравӣ намудааст. Шоир мегӯяд.

Шеърӣ Мухлис чу гуфтаи Ҳофиз
 Аз пайи марг ёдгор хуш аст! [3, вар.14а]

Мухлиси Бадахшонӣ дар ғазалсарой ба Бедил пайравӣ намуданаширо ин тавр баён кардааст:

Офарин бар ҳиммати Бедил, ки девони китоб
 Боли ҳисси маънии хуб ин қадар бар ҳасб ҳаст.

Таъби ман, Мухлис, зи хоки гӯшаи вайрони ўст,
 В-арна, натвонам ба пушти як кутуб фехраст баст! [3,

вар.23б]

Саййиди Насафӣ мегӯяд:

Мурғи беболупаре дидам, дилам омад ба ёд,
 Нолаи чуғзе шунидам, манзилам омад ба ёд... [4, 233]

Мухлиси Бадахшонӣ дар татаббуи ин ғазал гуфта:

Дар дили шаб тори зулфи дилбарам омад ба ёд,
 Нақҳати кофуру мушқу анбарам омад ба ёд... [3, вар.45а]

Дар ғазалиёти шоир андешаҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ ва маърифатӣ низ кам нестанд, ки имрӯз ҳам барои тарбияи бани башар аҳамиятноқанд.

Масалан:

Макаш сар, то ба зери по наафтӣ,
 Ки найро саркашиҳо зери по кард. [3, вар.55б]

Мухлиси Бадахшонӣ аз мухаммассароёни шинохташудаи адабиёти форсии тоҷикӣ бошад ҳам, ба мардумон ба таври лозимӣ муаррифӣ нагардидааст. Дар ҳавзаи адабии Мовароуннаҳр ӯ аз шоиронест, ки аз ҳама бештар мухаммас навиштааст. Мухаммасҳои шоир дар умум 234 адад буда, аз ин теъдод мухаммасҳое низ ҳастанд, ки бар ғазали шоирони форсигӯӣ гузашта ва ҳамзамононаш гуфта шудаанд. Аз ин рӯ, мухаммасҳои шоирро метавон ба ду даста тақсим намуд:

1. Мухаммасҳои оғоз ё мустақил, ки аз оғоз то анҷоми бандҳои онҳо маҳсули тафаккури худӣ ҷанб.

2. Мухаммасҳои тазминӣ, ки ӯ бар ғазалҳои шоирони дигар гуфтааст.

Агар мавзӯи мухаммасҳои мустақили Мухлиси Бадахшонӣ марбут ба худӣ ӯ бошад, дар мухаммасҳои тазминӣ вай асосан пойбанди мавзӯҳои мухаммасбастааш мебошад. Барои дарёфти бештари сохту муҳтавои мухаммасоти шоир ниёзмандон метавонанд ба навиштаи Ҷ.Ҳикматов [7, 107; 8, 37] муроҷиат намоянд. Шоир ба ғазалҳои Исматӣ Бухорӣ, Хоҷа Ҳофиз, Саййиди Насафӣ, Абдулқодири Бедил, Ҳозиқ ва дигарон мухаммас бастааст. Бояд гуфт, ки Мухлиси Бадахшонӣ дар вақти мухаммас бастан ба ғазали интихобнамудааш аз ғазали асосӣ қомилан пайрави нақардааст, ба байтҳое, ки таъби дилаш бошанд, мухаммас бастааст. Масалан, ба як ғазали Саййиди Насафӣ, ки иборат аз 7 байт аст, дар панҷ банд мухаммас бастааст. Байти аввали ғазали Саййидо ин аст:

Зи шаҳр имрӯз аз дасти ту, ай гулпираҳан рафтам,
Ба худ печида, ҳамчун гирдоб аз ҳештан рафтам. [4,332]

Дар зер мухаммаси Мухлис бар ғазали Саййидо меорем:

Ба уммеи гули рӯят, ки ман сӯи чаман рафтам,
Ту бо ағёр биншастӣ ман ҷон дар бадан рафтам,
Ту ин ҷо бош, ай нозукбадан, акнун, ки ман рафтам,
«Зи шаҳр имрӯз аз дасти ту, эй гулпираҳан, рафтам,
Ба худ печида ҳамчун гирдоб аз ҳештан рафтам.»

Зи савдои бути лайливаше монандаи Маҷнун,
Ба кӯҳу дашти ғам рӯ қардаам бо дидаи пурхун,
Парешонгашта он розам, ки гашта аз даҳан берун,
«Маро қай метавонанд аз забонҳо қард ҷамъ акнун,
Ман он рози ниҳон будам, ки берун аз даҳон рафтам.»

Ҷу Фарҳодам ба савдои руҳат, ай дилбари ширин,
Қанам сад кӯи ғамро рӯзу шаб бо тешаи тамкин,
Зи савдои ҷамолат сар ниҳодам бар сари болин,
«Ба ёди ҷашмат имшаб хоб дидам оҳуи мушкин,

Тасаввур карда зулфатро ба сахрои Хутан рафтам.»

Магар акси рухат оина дар худ диду ҳайрон шуд,
Зи теғи абруйи нози ту чони халқ курбон шуд.
Дили ман то ба ақсои гиреҳи роз пинҳон шуд,
«Сарангуштам зи дандони надомат шуълаафшон шуд,
Қазои он ки ҳамчун шамъ дар ҳар анҷуман рафтам.»

Шабе риндона дар бар кардаам далқи гадоиро,
Шудам, Мухлис, ба гулшан то ба гул гӯям ҷудоиро,
Чу булбул боз бикшодам забони ошноиро,
«Зи гӯши гул шунидам то ҳадиси бевафоиро,
Чу ғунча, Саййидо, аз марг пеш андар кафан рафтам!»

[11,351-352]

Дар ин мухаммас дар баробари пасу пеш омадани байтҳои 2 ва 3-и ғазали Саййидо Мухлиси Бадахшонӣ ба байтҳои шаш ва ҳафти ғазали Саййидо Муҳаммас набастааст. Чунин ҳолатро дар мухаммасҳои зиёди ба ғазали шоирони дигар гуфтааш метавон мушоҳида намуд.

Се қасидаи шоир, ки дар девони ӯ қой доранд, оҳанги мадҳӣ дошта, ба амир Абдулаҳад баҳшида шудаанд. Дигар анвои шеърӣ ғиноӣ, ки дар нусхаи ягонаи дастхати девони Мухлис боқӣ мондааст, низ ба мавзӯҳои гуногуни ҳаёт баҳшида шудаанд.

Маснавии «Ишқнома»-и шоир аз 91 байт иборат аст, ки аз ҳамду санои Офаридгор оғоз гардида, соли 1223 ҳ.к. бо хоҳиши амир Абдулаҳад гуфта шудааст. Муҳтавои он ишқу муҳаббати ду навҷавон мебошад, ки ба мурод намерасанд, зеро ҷавонмард камбизоат буди маъшуқа доро ва соҳиби ҷоҳу ҷалол. Ҳамин аст, ки маъшуқа ба ошиқи камбизоати худ тавачҷуҳе зоҳир наменамояд.

Нихоят бояд гуфт, ки нусхаи дастхатти «Девон»-и Мулло Мусо Мухлиси Бадахшонӣ айни ҳол нусхаи мунҳасир ба фард буда, аз ҳар ҷиҳат аҳамиятнок ва нусхаи пурарзиш ба шумор меравад.

КИТОБНОМА

1. Абибов А. Аз таърихи адабиёти тоҷик дар Бадахшон.- Душанбе:Дониш, 1971.- С.198.
2. Абибов А. Мухлис . Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷилди 2.- 1983.-С.358.
3. Бадахшонӣ, Мухлис. Девони Мухлиси Бадахшонӣ. Дастхатти № 66 маҳфуз дар Ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.- 142 ҷарраф.

4. Насафӣ, Саййидо. Куллиёти / Саййидои Насафӣ /. Таҳияи як матн бо муқаддима ва шарҳи луғоту тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Асрори Раҳмонфари Сомонӣ. Душанбе: Дониш, 2018.-582 с.
5. Пирмастӣ, Афзал Маҳдум. Афзал -ут- тазкор ғӣ зикр-уш- шуаро вал-ашъор. / Афзал Мҳдومي Пирмастӣ. - Тошканд, 1918.- с. 130-131.
6. Садри Зиё, Шарифҷон- маҳдум. Тазкираи ғузалои мутааххирин ва шуарои муосирин / Шарифҷон- маҳдومي Садри Зиё. Нусхаи дастхати № 2193/ 13-и Ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.
7. Ҳикматов Ҷ. Муҳтавои муҳаммасоти Мухлис / Ҷумъабой Ҳикматов / Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ № 3, 2004.- С.107-114.
8. Ҳикматов Ҷ. Мухлиси Бадахшонӣ ва муҳаммасоти ӯ / Ҷумъабой Ҳикматов. Рисолаи номзадӣ барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзоди илми филология.- Душанбе, 2010.-138 с.
9. Ҳодизода Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи дууми асри XIX / Расул Ҳодизода. Душанбе: Дониш, 1968.- 285 с.
10. Ҳодизода Р., Хуросонӣ А.М. Таърихи адабиёти форсии дари тоҷикӣ / Расул Ҳодизода, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. Кобул, 1387х.ш, - С.375-379.
11. Шоирони Мовароуннахр. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва шарҳи луғоту тавзеҳоти А.М.Хуросонӣ.-Душанбе: Истеъдод, 1919.-520 с.

НУСХАИ ЯГОНАИ ДАСТХАТТИ «ДЕВОН»-И МУХЛИС ВА СОХТУ МУҲТАВОИ ОН

Мулло Мусо Мухлиси Бадахшонӣ аз шоирони шинохташудаи охири асри XIX аввали асри XX адабиёти форсии тоҷикӣ буда, дар Роғи Бадахшон таваллуд ёфта, дар Бухоро ба камол расидаву эҷод намуда, дар ҳамин шаҳр аз дунё даргузаштааст. Вай дар баробари шоҳномашинос ва луғатдон будан аз худ девони ашъор ба мерос мондааст. Дар мақола суҳан дар бораи нусхаи ягонаи «Девон»-и Мухлиси Бадахшонӣ ва сохту муҳтавои он меравад.

«Девон»-и мазкур асосан аз шеърҳои гинӣ иборат буда, анвои шеърӣ газал, муҳаммас, рубоӣ, қасида, тарҷеъбанд ва ғайраро дар бар мегирад. Дар «Девон» маснави «Ишқнома»-е ҷой дорад, ки аз 9 байт иборат аст.

Калидвожаҳо: Мухлиси Бадахшонӣ, Роғ, Бухоро, «Девон», сохт, муҳтаво, газал, муҳаммас, қасида, қитъа, адабиёти форсии тоҷикӣ.

СТРУКТУРА И СОДЕРЖАНИЕ ЕДИНСТВЕННОГО ЭКЗЕМПЛЯРА «ДЕВОН» МУХЛИСА

Мулла Муса Мухлиси Бадахшани был один из известных поэтов литературы конца 19 - начала 20 веков персидско - таджикский литературе. Он родился в Роги Бадахшане, вырос и творил в Бухаре, в этом городе и умер. Помимо того, что он был историком и лексикографом, он

унаследовал свою поэзию. В статье говорится о единственном экземпляре «Девона» Мухлиси Бадахшани и его структуре и содержании. В настоящее время этот единственный экземпляр хранится под № 66 в сокровищнице рукописей Центра письменного наследия при Президиуме Национальной Академии наук Таджикистана.

Настоящий «Девон» в основном состоит из лирических стихов и включает в себя такие поэтические жанры, как газели, мухаммас, рубаи, оды, траджейбанда и др. В «Девоне» также есть маснави «Ишкнома» (Вовлечение в любви), состоящая из 9 байтов (страфа).

Ключевые слова: Мухлиси Бадахшани, Рог, Бухара, «Девон», единственный вариант, структура, содержание, газель, главное, ода, сюжет, таджикско-персидская литература.

THE ONLY COPY OF «DEVON» MUKHLIS AND ITS STRUCTURE AND CONTENT

Mullah Musa Mukhlisi Badakhshani was one of the famous poets of literature of the late 19th - early 20th centuries Persian - Tajik literature. He was born in Rogi Badakhshan, grew up and worked in Bukhara, and died in this city. In addition to being a historian and lexicographer, he inherited his poetry. The article talks about the unity of the «Devon» of the Badakhshan fan and its structure and content. Currently, this single copy is stored under No. 66 in the treasury of manuscripts of the Center for Written Heritage under the Board of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

The real «Devon» mainly consists of lyrical poems and includes the poetic genres of ghazal, mukhammas, rubaiyat, ode, trajeybanda, etc. In «Devon» there is a masnavi «Ishknoma» (Involvement in love), consisting of 9 bytes (strafa) , the emphasis of the poem, a further comprehensive study of the many shortcomings of which is available in the Persian-Tajik literature and replenish them..

Key words: Mukhlisi Badakhshani, Rog, Bukhara, «Devon», a single version, structure, content, ghazal, main point, ode, plot, Tajik-Persian literature.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафдаршоев Толибзиё - ходими илми Маркази мероси хатии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Ш.Хусензода № 35-и Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тел: 93 839 18 41.

Сведения об авторе: Сафдаршоев Толибзиё - научный сотрудник Центра письменного наследия при Президиума Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, у. Ш. Хусейнзаде № 35. Тел: 93 839 18 41.

Information about the author: Safdarshoev Tolibziyo is a researcher at the Center for Written Heritage under the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, st. Sh. Huseynzade 35, Tel: 93 839 18 41.

УДК891550.09

НАҚШИ АМИРБЕК ҲАБИБОВ ДАР ТАҲҚИҚИ АДАБИЁТИ ТОЧИК

Латифов Собир Зарифбекович

Институти забонва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Адабиётшиноси маъруфи тоҷик, доктори илмҳои филологӣ, Ходими Шоистаи илми Ҷумҳурии Тоҷикистон Амирбек Ҳабибов дар таҳқиқи адабиёти тоҷики асрҳои XIV ва ибтидои асри XX басо нақши муҳим дорад. Ӯ бахусус дар гирдоварӣ ва пажӯҳиши осори парокандаи шоирони асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX хидмати арзандаеро ба ҷо оварда буд. Барои ҷамъоварии асарҳои парокандаи давраи мазкур А. Ҳабибов захираҳои зиёди дастнависҳои шаҳрҳои Москва, Санкт-Петербург, Тошканд, Самарқанд, Бухоро, Боку, Тбилиси, Ереван, Ашқобод ва кишварҳои хориҷиро аз назар гузаронда, мавҷудияти девон ё ашъори парокандаи шоиронро дар маҷмуаҳои дигар ба таҳқиқ намудааст. Дар ин сафарҳояш ӯ девони ашъори Хотирӣ Носеҳи Кӯлобӣ, Мучримӣ Роғӣ, Абдураҳмони Балҷувонӣ, Мирзолиҳи Кӯлобӣ, девони ашъори Шайх Абдуллоҳхон, Азизбеки Ҳичрӣ, Зайниддин Ҷомии Қаротегинӣ, Ранҷии Тоҷикободӣ, девони Ночӣ, Ғофил, Мавлавӣ, Ҳаҷри Хирад ва дигаронро пайдо намудааст.

А. Ҳабибов тавассути пажӯҳишҳои муттасил беш аз 700 шоири номаълум ва камшонои тоҷикро барои муҳаққиқону алоҳамандони адаби тоҷик муаррифӣ кардааст. Натиҷаи кӯшишҳо ва пажӯҳишҳои арзишманду гаронмояи ин муҳаққиқи пуркор то ба имрӯз дар шакли китобу мақолаҳои гуногун ва маҷмуаҳои осори шуароӣ ба мардум нисбатан камшоно боқӣ мондааст.

Ҳабибов Амирбек 5 майи соли 1916 дар деҳаи Рэни ноҳияи Ишкошими ВМКБ ба дунё омадааст. Солҳои 1926 -1930 дар мактаби ибтидоӣ, сипас солҳои 1930-1932 дар мактаби миёна таҳсил намуда, аз соли 1932 фаъолияти кории ӯ оғоз меёбад. То соли 1945 дар вазифаҳои муаллим ва баъдан директори мактабҳои деҳоти ноҳияи Ишкошим (Шитхарв, Вранг ва Нуд), инчунин нозири шӯъбаи маориф кор кардааст. Солҳои 1945-1952 дар соҳаҳои иттифоқҳои касаба ва дигар идораҳои ҳукумат низ қору фаъолият доштааст.

Баъди хатми шуъбаи тарҷумонии факултаи филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон Амирбек Ҳабибов барои кор ба Институти забон ва адабиёти тоҷики ба номи А. Рӯдакии АИ Тоҷикистон фиристода мешавад ва маҳз дар ҳамин боргоҳи илму маърифат ба таҳқиқи таърихи адабиёти тоҷик мепардозад.

Мавсуф аз соли 1957 ба омӯзиши аҳволу осори шоирони кӯҳистон оғоз намуда, фаъолияти адабии шоирони доираҳои адабии Бухорои Шарқиро ба риштаи таҳқиқ мекашад. Маҷмуаи «Ганҷи Бадахшон», «Мероси адабии шоирони Ҳисор» ва маҷмуаи «Ганҷи парешон» натоиҷи кӯшишҳои муҳаққиқ аз осори шуарои Бухорои Шарқӣ мебошад.

Омӯзиши аҳволу осори шоирони ба истилоҳ «кӯҳистонӣ», бешубҳа, мушкилоти зиёд дошт, зеро ба қавли ҳуди муҳаққиқ, ба сабаби дур будани баъзе манотиқи кӯҳистон аз марказҳои адабӣ ному осори ин адибон ба таъқиқҳои мавҷуда ворид нашуда буд. Агар аз ашъори баъзе шоирон як ё ду намунаи шеърӣ дар шаклҳои гуногуни жанрӣ ворид шуда бошад ҳам, аммо бештари ин осор барои хонандагон муаррифӣ нагарафта буд. Аз ин лиҳоз, пайдо кардан ва муайян намудани ин шоирон кӯшишҳо ва баҳусус сафархоро ба манотиқи гуногун ва китобхонаҳои бузурги кишварҳои дуру наздик тақозо мекард. Қобили зикр аст, ки шоирони маҳаллӣ бо тақия ба адабиёти классикии маъмул асарҳои ҳудро меофариданд, аммо дар онҳо ҳаёти онҳоро мардуми ҳамон маҳал инъикос меёфт ва ин шоирон бо ашъори хубашон барои мардуми манотиқи дигар ноошно буданд, бинобар ин, зарурати омӯзиш ва пажӯҳиши он ба миён омад. Як қисми ашъори шоирони номаълум аз тарафи хонамандон суруда мешаванд, вале муаллифонашон номаълуманд ва ё саҳван ба муаллифони дигар нисбат дода мешаванд. Як қисми шеърҳо, масалан, ғазалҳои Парии Ҳисорӣ, Ҷазбӣ, Ғиёсии Бадахшонӣ, Баҳрини Дарвозӣ, Ҳочии Кӯлобӣ ва ғайра ба мусиқии классикии тоҷик «Шашмақом» дохил шудаанд.

Яке аз хусусиятҳои вижаи осори шуарои кӯҳистониро муҳаққиқ дар он мебинад, ки бо сабаби дур будани ин шоирон аз дарбори амирон ҳокимон, дар эҷодиёти онҳо мадҳу санои ҳукмронон хеле кам ба назар мерасад ва ин шоирон нисбатан озодтар ва бе фармоиши ҳокимону амалдорон ба шеърҳои пардохтаанд, аз ин лиҳоз инъикоси мушкилоти мардум дар онҳо бештар ба назар мерасад.

Беш аз ин, муҳаққиқ ба ҳулосае омадааст, ки ҳарчанд ашъори шоирони кӯҳистон аз рӯи мазмун, шакл ва тарзи баён ва навъҳои шеърӣ анъанавӣ буда, аз ашъори дигар шоирони адабиёти классикии форсу тоҷик фарқе надоранд, аммо баъзе хусусиятҳои хоси ҳудро дорад. Ин вижагӣҳо дар инъикос намудани воқеаҳои маҳаллӣ, қорбурди қалмаҳои шевагӣ, содабаёнӣ ва ҳамафаҳм эҷод кардани шеър зоҳир мегардад ва аз ин рӯ, ашъори ин шоиронро ба осори шифоҳии мардумӣ наздиктар мекунад. Ҳамчунин ашъори шоирони кӯҳистон, тибқи ҳулосаи муҳаққиқ, бо осори доираҳои адабии шоирони Бухорову Самарқанд, Қўқанд, Эрону Афғонистон, Ҳиндустон ва

дигар сарзаминҳои форсидабон робитаи наздик доранд, зеро ба ашъори баъзе аз онҳо мухаммас, назира ва ҷавобҳо гуфтаанд.

Муҳақиқ дар натиҷаи кӯшишҳои зиёд ба ақидае омадааст, ки дар асри XIX на танҳо дар марказҳои фарҳангии мисли Бухорову Самарқанд, балки дар минтақаҳои дур ҳам доираҳои адабии ғазолият мекарданд. Масалан, маҳфилҳои адабии Ҳисор, Кӯлоб, Уротеппа, Хучанд, Дарвоз ва Бадахшон, ки то солҳои 50-уми асри XX ашъор ва вижагиҳои эҷодии шоирони ин маҳфилҳо мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор нагирифта буданд. Ҳамчунин натиҷаи пажӯҳишҳои муҳақиқ А. Ҳабибов андешаеро дар бораи он ки гӯё асрҳои XIV, XVII, XVIII, XIX ва ибтидои асри XX дар таърихи адабии тоҷик давраи қомӯшӣ бошад, ботил месозад, чунки бозёфтҳои нодири адабӣ, ки баъдан аз ҷониби ӯ ва дигар муҳақиқони соҳаи адабиёт дар шакли китобҳои алоҳида ба таърифи расиданд, адаби дурусти ин назарро ошкор сохтанд. Аз ҷумла, муҳақиқ дар муқаддимаи китоби «Ганҷи парешон» аз шоирон Саййиди Насафӣ, Шавкати Бухорӣ, Имлои Бухорӣ, Киромӣ Бухорӣ, Аҳмад-Маҳдуми Дониш, Исо-маҳдуми Бухорӣ, Мирзо Содикӣ Муншӣ, Шоҳини Кӯлобӣ, Ёрии Дарвозӣ, Баҳрии Дарвозӣ, Мирзо Ҳасрат, Парии Ҳисорӣ, Фориг ва Мирзобобӣ Ҳисорӣ ёдовар шуда мегӯяд, ки ин шуаро дар асрҳои зикршуда машғули эҷод буданд ва дар рушди адабии тоҷик саҳми зиёд доранд. Танҳо дар охири асри XVIII, сипас дар асри XIX ва аввали асри XX аз сарзамини тоҷикон беш аз 400 шоир дар майдони адабиёт ба ҳунаравӣ пардохтанд, ки аз ҳар кадоми онҳо девони ашъор ва осори дигари адабӣ то ба имрӯз мерос мондааст. Ин падида бозгӯи он аст, ки суҳанварӣ дар фарҳанги халқи тоҷик дар ҳама давраи замони мавқеи хоса доштааст, аз ин лиҳоз адабии тоҷик дар ҳар давраи замони маънаӣ, ҳатто дар дурдасттарин нуқоти маскунии форсидабонон рушду нуму ёфтааст.

Натиҷаи таҳқиқоти адабиёт ҳавзаи Бадахшон соли 1971 дар нахустин асари илмӣ Амирбек Ҳабибов «Аз таърихи адабии тоҷик дар Бадахшон» баён гардидааст, ки таҳти таҳрири Аълоҳон Афсаҳзод ба ҷо рафтааст. Дар ин асари илмӣ дар бораи аҳвол ва ашъори шоирони асри XIX ва ибтидои асри XX дар Бадахшон, аз ҷумла, ҳаёт ва эҷодии шоирон Муҳлиси Бадахшонӣ, Мавзунӣ Бадахшонӣ, Мубораки Ваҳонӣ, Ҷаъфар (Поршиневӣ), Мирзо Ибодӣ Шидзӣ, Саййид Фаррухшоҳи Заифӣ, Мулло Шамшери Ваҳонӣ, Мирзо Кӯчаки Сучонӣ, Шоҳабдуллоҳи Сучонӣ, Шоҳфутури Хоруғӣ, Ҳичрии Бадахшонӣ ва Маҳфии Бадахшонӣ маълумот медиҳад.

Барои шиносоии бештар бо эҷодии шоирони қомӯшно Бадахшон Амирбек Ҳабибов соли 1972 нахустин маҷмуаи мураббаъномаашро дар асоси ашъори парокандаи шуарои Бадахшон бо унвони «Ганҷи Бадахшон» зери таҳрири Носирҷон Маъсумӣ ба нашр мерасонад, ки дар он ба таври мухтасар аз ҳаёти шоирони Бадахшон дар асрҳои XV то ибтидои асри XX маълумот дода шуда, намунаҳои ашъори онҳо муаррифӣ гаштааст.

Дар мураттаб сохтани ин нахустмачмуа адабиётшиносон Муҳаммадҷон Шукуров, Баҳром Сирус ва Шоири халқии Тоҷикистон Мирсаид Миршакар бо маслиҳатҳои муфид саҳм гузоштаанд.

Барои дарёфти ному осори шоирони Бадахшон Амирбек Ҳабибов ба сарчашмаҳои гуногун, тазкираҳо, осори таърихӣ, ҷунгҳо, баёзҳо мурочиат намудааст. Тибқи хулосаи ӯ, то асри XI вучуд доштани адабиёт дар қаламрави Бадахшон маълум нест. Дар асри XI шоир ва мутафаккири тоҷик Носири Хусрав ба Бадахшон ҳичрат намудааст. Маҳбубияти ӯ дар байни мардум ва васиятиаш ба бародараш Абусаид бозгӯи онаст, ки дар замони ӯ уламову удабо дар ин сарзамин кам набудаанд ва шоир бо онҳо робитаи наздик доштааст. Масалан, Носири Хусрав дар рисолаи тарҷумаиҳолияш менависад: «...Чун маро мадфун кардӣ, китоби маро... ки дар илми фикҳ асту «Дастури аъзам» ном дорад, ба Ҳаким Насруллоҳ - қозии Бадахшон бидеҳ ва китоби «Интизор» – и маро ба чихати малик Ҷаҳоншоҳи бинни Киюи Юмгонӣ бидеҳ...» [А.Ҳабибов. 2, 16-17]. Зиёда аз ин, то замони муосир нигоҳ доштани бисёр асарҳои Носири Хусрав аз тарафи мардуми Бадахшон гувоҳи он аст, ки анъанаи адабиёт дар ин қаламрав пеш аз асри XI вучуд доштааст, аммо ҳеҷ нусхаи хаттии осори адабии шоирони асрҳои XI-XIV то замони муосир маҳфуз намондааст. Бо вучуди ин, муҳаққиқ баъдан дар пажӯҳишҳои пасинаш аз шоири асри X Бадахшон Алӣ ибни Асад ёдовар мешавад. Амирбек Ҳабибов онро дар «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» ном асари Носири Хусрав пайдо намудааст ва чунин мешуморад, ки ин намуна «аз рӯи санъати шеърӣ ва ороиши лафзӣ ба дараҷаи маълуме аз инкишофу тараққии адабиёти хаттӣ гувоҳӣ медиҳад» [А. Ҳабибов [3, 5-6].

Дар мачмуаи «Ганҷи Бадахшон» ба таври умум дар бораи доираҳои адабии Бадахшон аз асри XV то ибтидои асри XX маълумот дода шуда, бори нахуст дар бораи шоирони соҳили рости дарёи Панҷ, ба мисли Назмӣ (асри XVIII, Шуғнон), Ҷаъфар (асри XIX, Шуғнон), Мубораки Ваҳонӣ (асри XIX, Ваҳон), Мирзообиди Мирзо (асри XIX, деҳаи Шидзи Рӯшон), Мулло Давлатшоҳ (асри XX, деҳаи Шидзи ноҳияи Рӯшон), Шамшери Ваҳонӣ (асри XX, Ваҳон), Шохфутур (асри XIX-XX, Поршневи Шуғнон) ва намунаҳои ашъори онҳо метавон маълумот пайдо намуд.

Дар солҳои 70-уми асри гузашта Амирбеков Ҳабибов баъд аз таҳқиқи таърихи адабиёти Бадахшон кӯшишҳои худро дар пайдо кардани аҳвол ва осори шуарои номақшуфи доираҳои адабии Ҳисор идома додааст, ки ҷопи китоби «Мероси адабии шоирони Ҳисор» соли 1974 натиҷаи ин пажӯҳиш мебошад. Китоби мазкур бо муқаддимаи адабиётшинос Расул Ҳодизода оғоз гардидааст. Дар он доир ба аҳвол ва ашъори шоирони нимаи дуввуми асри XVIII ва ибтидои асри XX водии Ҳисор маълумот медиҳад. Профессор Расул Ҳодизода ба самарои заҳмати ҷандинсолаи муҳаққиқ баҳои баланд дода, навиштааст: «Дар гирдовари ашъори парешон ва умуман мероси боқимондаи шоирони ин давр номзади илми филология Амирбек Ҳабибов дар қатори ҳамкорони худ ҷандин сол боз машғул аст. А. Ҳабибов аз соли

1960 инчониб махсусан дар чамъ намудани мероси манзуми шоирони Кӯҳистон ва доираи адабии Ҳисор, ки дур аз Бухоро - маркази муҳимми адабии он давр мезистанду аммо ба дараҷае ба он марказ алоқаи эҷодӣ доштанд, машғул аст. Яке аз натиҷаҳои пурмахсултариини ҷустуҷӯҳои ӯ ҳамин матни мероси боқимондаи шоирони доираи адабии Ҳисор аст, ки аз чандин нусхаҳои хаттии баёзҳо, тазкираҳо, маҷмуаҳои гуногун ва ҷунгҳо ба даст омадааст. А. Ҳабибов ашъори шоиронро на танҳо аз нусхаҳои қаламӣ гирд овардааст, балки онро ба воситаи муқобала ва интиқоди матн ба андозаи зиёде тасҳеҳ намуда ба тартиби муайяне низ дохил намудааст». [А. Ҳабибов 4, 3- 4]

Китоби «Мероси адабии шоирони Ҳисор» дар бораи доираҳои адабии ин водӣ, намояндагони барҷастаи адабиёти он ва вазъияти сиёсии минтақа баррасӣ менамояд. Нахустин бор ашъори парокандаи шоирони водии Ҳисор ба таври комил аз ҷониби Амирбек Ҳабибов гирдоварӣ шуда, ҷанбаҳои гуногуни он таҳқиқу баррасӣ шудаанд.

Дар маҷмуа аҳвол ва ашъори шоирон Мирзо Олимҷони Ҳасрат, Муҳаммадраҷаби Парӣ, Тошхӯҷаи Ирсӣ, Мирзо Бобо, Ҷазбӣ, Музмар, Розӣ, Банда, Ғамгин, Бисмил, Шариф, Хатиб, Дабир, Ушшоқ, Ҳолӣ оварда шудааст.

Тавре ки қаблан зикр гардид, таҳқиқи адабиёти нимаи дууми асри XVIII ва ибтидои асри XIX аз он ҷиҳат муҳим буд, зеро андешаи маъмулро, ки дар ин давра ҳаёти адабӣ аз рушд монда буд ва ҳеҷ як симои бараастае дар назм ва наср арзи ҳастӣ нанамудааст, инкор мекард. Аз ин лиҳоз, пайдо намудани шоирони соҳибзавқ ва боистеъдоди ин давра дар манотиқи гуногуни Осиёи Миёна аз ҷониби муҳаққиқон, аз ҷумла, Ҳабибов А., баёнгарии он буд, ки дар Мовароуннаҳр дар ҳама давраи замони адабиёт дар фарҳанги ҷомиа мавқеи хоса доштааст. Ин вазифаи мушқилро пажӯшишгар дар доираи вазифаҳои илмӣ худ дар шуъбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёти АФ Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии профессор Расул Ҳодизода ба анҷом расонидааст.

Таҳқиқоти Амирбек Ҳабибов дар бораи таърихи адабиёти тоҷики Бухорои Шарқӣ дар асари илмӣ ӯ «Доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ» инъикос ёфтааст. Ин асар соли 1984 ба ҷоп расида, дар он доираҳои адабии Ҳисор, Кӯлоб, Қаротегин ва Дарвоз, намояндагони барҷастаи ин доираҳои адабӣ, мазмуну ғояи ашъори онҳо, сабку услуби шеъротарии, алоқаи адабии онҳо бо дигар доираҳои адабӣ мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифтааст.

Намунаи ашъори шуарои доираи адабии мазкур аз ҷониби муҳаққиқ дар маҷмуаи «Ганҷи парешон» гирдоварӣ шудааст, ки он низ соли 1984 ба таърифи расидааст. Ин маҷмуа роҷеъ ба 63 нафар шоири Қаротегин, Дарвоз ва Кӯлоб, ки дар охири асри XVIII, асри XIX ва ибтидои асри XX зиндагӣ кардаанд, маълумот додааст.

Амирбек Ҳабибов дар ҷодаи мушқили таҳқиқоти ашъору аҳвали шоирони камшонои адабиёти тоҷик аз баёз, ҷунг, маҷмуа ва тазкираҳои мавҷудаи шоирон, нусхаҳои мухталифӣ дастнавис ва китобҳои ҷопии ҳамон

асрҳо истифода намудааст. Ба қавли ӯ, аз ҳамаи манбаъҳои зикршуда гунае, ки ба унвони «Баёз» дар феҳристҳо омадааст, барои гирдоварии ашъори пароканда бештар мусоидат намудааст. Баёзнависӣ дар асрҳои XVI, XVIII ва XIX раванку ривоч ёфта мазмуну мундариҷаи хеле васеъ ва доманадор пайдо кардааст А. Ҳабибов [5, 3- 4].

Баёзи тартибдодаи муҳаққиқ Ҳабибов «Баёзи ҷавоҳироти сухан», тавре ки худӣ ӯ зикр намудааст, низ бо риояи услуби баёзҳои анъанавӣ омода гардида ва дар он абёти гуногун аз баёзҳои асрҳои XVI, XVIII ва XIX фароҳам омадааст. Дар баёзи мураттиб бештар суханони ҳикматомези бузургонро, ки мазмунӣ тарбиявӣ ва ахлоқӣ доранд, интиҳоб намудааст. Илова бар ин, санъати сухан ва хусни гуфтори шоирон низ аз мадди назар берун намондааст. «Баёзи ҷавоҳироти сухан» шоҳбайтҳо, суханони пандомез, чистонҳо, латифаҳо ва ҳикоятҳои гуногунро дар бар гирифтааст. Ин китоб соли 1987 ба чоп расидааст, ки он беҳтарин намунаҳоро аз ашъори шуарои тоҷики давраҳои гуногун ба хонандагон пешкаш менамояд.

Ҷанбаи дигари фаъолияти илмӣ муҳаққиқ Амирбек Ҳабибовро робитаҳои адабӣ ташкил медиҳад, ки ба пиндори мо, Ҳангоми таҳқиқи аҳвол ва ашъори шоирони Бадахшон муҳаққиқ бисёр шоиронро пайдо намудааст, ки бо доираҳои адабии Ҳиндустон иртиботи мустақкам доштанд, аз ин лиҳоз, муайян намудани вижагиҳои ин падидаи нодир барояш хеле ҷолиб буд, беш аз он маводи фаровоне низ гирдоварӣ карда буд. Натиҷаи таҳқиқи масъалаи мазкур дар асари арзишманди ӯ «Аз таърихи равобити адабии Бадахшон бо Ҳиндустон» инъикос ёфтааст. Ин асар соли 1991 ба нашр расидааст, ки дар бораи шуарои асрҳои XVI то XVIII маълумот медиҳад. Ҳамчунин муаллиф ба таври мухтасар дар бораи пайдоиши шеърӣ форсӣ дар қаламрави Ҳиндустон ибрози назар кардааст. Натиҷаи кӯшишҳо нишон додаанд, ки ки пеш аз асри XVI ва бахусус асрҳои XVI ва XVII байни ин ду сарзамин, яъне Бадахшон ва Ҳиндустон робитаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ раванку ривоч ёфта, барои иртиботи адибону шоирон низ шароит фароҳам омадааст. Муҳаққиқ далели зиёде овардааст, ки равобити зичи адибони ин ду сарзаминро собит месозанд. Ва бояд таъкид намуд, ки омӯзиши робитаҳои адабии Ҳиндустону Бадахшон хеле муҳим буд, зеро пеш аз ҳама, ин як давраи ҳоси таърихи адабиёти тоҷик ба шумор рафта ва пайдоиши сабки нав, яъне сабки ҳиндӣ маҳз ба рушди адабиёт дар ин кишвар рабт дорад, ки баъдан ин сабк дар доираҳои адабии дигар мамӯлики форсидабон низ густариш ёфт. Сониян, хусусиятҳои ҳоси ин равобит пеш аз ин мавриди омӯзиши илмӣ адабиётшиносӣ қарор нагирифта буд, аз ин лиҳоз, анҷом додани чунин таҳқиқот метавнист ба паҳлуҳои гуногуни инкишофи адабиёти тоҷик дар замону макони гуногун равшанӣ андозад.

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки Амирбек Ҳабибов дар инкишофи илму фарҳанги тоҷик саҳми бориз дорад. Мероси илмӣ ӯ, ки беш аз 25 асар, аз ҷумла, 10 монографияву рисолаҳои сирф илмӣ ва зиёда аз 350 мақолаи илмӣ ва илмӣ-оммавино ташкил медиҳанд, бозгӯи хидмати арзандаи

адабиётшиноси маъруф ва олими пуркор дар соҳаи адабиётшиносии тоҷик мебошанд.

КИТОБНОМА

1. Абибов, А. Ганчи Зарафшон / А. Абибов. – Душанбе: Адиб, 1991. – 543 с.
2. Ҳабибов, А. Тасвири табиат дар ашъори Рӯдакӣ / А. Ҳабибов // Тоҷикистони советӣ. – 1958. – 6 сентябр.
3. Ҳабибов, А. Ганчи Бадахшон / А. Ҳабибов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 318 с.
4. Ҳабибов, А. Аз осори Рӯдакӣ/ А. Ҳабибов // Садои Шарқ. – 1973. – №7.
5. Ҳабибов, А. Мероси адабии шоирони Ҳисор / А. Ҳабибов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 237 с. – С. 3, 4.
6. Ҳабибов, А. Ганчи Парешон / А. Ҳабибов. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 302 с.
7. Абибов, А. Баёзи ҷавоҳироти суҳан / А. Абибов. – Душанбе: Маориф, 1987. – 139 с. – С. 3, 4.
8. Ҳабибов, А. Аз таърихи равобити адабии Бадахшон ва Ҳиндустон / / А. Ҳабибов. – Душанбе: Дониш, 1991. – 171 с.

НАҚШИ АМИРБЕК ҲАБИБОВ ДАР ОМУЗИШИ АДАБИЁТИ ТОҶИК

Дар мақола аҳамияти фаъолияти илмӣ олими барҷаста Амирбек Ҳабибов дар рушди адабиётшиносии тоҷик баррасӣ шудааст.

Қайд мешавад, ки Амирбек Ҳабибов фаъолияти худро дар охири солҳои 50-уми асри XX ба ҳайси муҳаққиқ оғоз кардааст. Дар наҷӯҳои ӯ рушди адабиёти тоҷику форс дар манотиқи Бухорои Шарқӣ, бахусус дар Ҳисор, Дарвоз, Кӯлоб ва Бадахшон дар асрҳои XVII ва ибтидои садаи XX ҷойгоҳи марказиро ишғол мекунад.

Аҳамияти омӯзиши ин масъала аз он иборат аст, ки мероси илмӣ Амирбек Ҳабибов, ки дар омӯзиши осори шоирон саҳми арзанда гузоштааст, ки номашон ба омма ва ҷаҳони илм номаълум буд, таҳқиқ карда ва омӯхтааст.

Тадиқот нишон дод, ки Амирбек Ҳабибов дар натиҷаи заҳмату заҳматҳои зиёд ном ва осори бисёре аз шоирони Бухорои Шарқӣ баргاردонида, дар бахши қиёсшиносии адабӣ низ дар мисоли эҷодиёти шоирони адабӣ корҳои илмӣ бурдааст. Доираҳои Бадахшон ва Ҳиндустон. Монография, мақолаҳои илмӣ ва илмӣ-оммавии ҷопкардаи ӯ натиҷаи фаъолияти илмӣ ӯ гардиданд. Маълум гардид, ки муҳаққиқ ба ғайр аз монографияҳое, ки ба доира ва давраи муайяни адабӣ бахшида шудаанд, маҷмуаҳои адабӣ низ ба табъ расонидааст, ки дар Онҳо намунаҳои эҷодиёти бисёре аз шоирони то кунун номаълумро дар бар мегирад.

Ба мероси илмии Амирбек Хабибов монографияҳои «Аз таърихи адабиёти тоҷик дар Бадахшон» («Аз таърихи рушди адабиёти тоҷик дар Бадахшон»), «Ганҷи Бадахшон» («Хазинаи Бадахшон»), «Мероси адабиёти шоирони Ҳисор» дохил мешаванд. « (Мероси адабиёти шоирони Ҳисор)», «Доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ» («Доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ»), «Ганҷи Парешон» («Дӯстдорони ганҷ»), «Баёзи ҷавоҳироти сухан» («Маҷмуаи марворид»), «Ганҷи Зарафишон» , «Аз таърихи равоҷи адабии Бадахшон ва Ҳиндустон» («Аз таърихи муносибатҳои адабии Бадахшону Ҳиндустон) ва ғайра дар омӯзиши таърихи адабиёти тоҷик саҳифаи нав кушода, барои тадқиқоти минбаъда оид ба эҷодиёти намояндагони алоҳидаи доираҳои адабие, ки дар ҳудуди мардуми форсизабон амал мекунад, сарчашмаи пурарзиши мебошад.

Калидвожаҳо: адабиёти тоҷик, осори пароканда, захираи дастнависҳо, шоирони номаълум ва каммашхӯр, доираҳои адабӣ, Бухорои шарқӣ, ҳавзаи адабии Бадахшон, маҳфили адабии Ҳисор, анъанаи адабиёт, санъати шеърӣ, ороиши лафзӣ, мероси пароканда, нусхаҳои қаламӣ, тазкира, маҷмуа, баёз, ҷунгҳо, робитаҳои адабӣ, адабиётшиносии тоҷик.

РОЛЬ АМИРБЕКА ХАБИБОВА В ИССЛЕДОВАНИИ ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье рассматривается значение научной деятельности видного учёного Амирбека Хабибова в развитии таджикского литературоведения. Отмечается, что Амирбек Хабибов начал свою работу в качестве исследователя в конце 50-х годов XX столетия. Центральное место в его изысканиях занимают вопросы развития таджикско-персидской литературы в регионах Восточной Бухары, в частности, в Гиссаре, Дарвазе, Кулябе и Бадахшане XVII начало XX веков.

Актуальность изучения данного вопроса обусловлена тем, что, до сих пор не изучено научное наследие Амирбека Хабибова, внесшего значимый вклад в исследовании творчества поэтов, имя которых было неизвестно широкой публике и научному миру.

Проведенное исследование показало, что Амирбек Хабибов в результате кропотливой и скрупулёзной работы восстановил имя и творчества многих поэтов Восточной Бухары, также проводил научные изыскания в области литературной компаративистики на примере творчества поэтов литературных кругов Бадахшана и Индии. Результатом его научной деятельности стали опубликованные им монографии, научные и научно-популярные статьи. Выявлено, что кроме монографий, посвященных конкретному литературному кругу и периоду, исследователем изданы также литературные сборники, куда вошли образцы творчества многих ранее неизвестных поэтов.

Научное наследие Амирбека Хабибова включающее монографии «Аз таърихи адабиёти тоҷик дар Бадахшон» («Из истории развития

таджикской литературы в Бадахшане»), «Ганчи Бадахшон» («Сокровище Бадахшана»), «Мероси адабии шоирони Ҳисор» («Литературное наследие поэтов Гиссара»), «Доираҳои адабии Бухорои шарқӣ» («Литературные круги Восточной Бухары»), «Ганчи парешон» («Россыпи клада»), «Баёзи ҷавоҳироти суҳан» («Собрание жемчужин»), «Ганчи Зарафишан» («Песни Зарафишана»), «Аз таърихи равобити адабии Бадахшон ва Ҳиндустон» («Из истории литературных взаимосвязей Бадахшана и Индии») и др. открыло новую страницу в изучении истории таджикской литературы и является ценным источником для дальнейшего исследования творчества отдельных представителей литературных кругов, действующих на территории проживания персоязычных народов.

Ключевые слова: таджикская литература, разрозненные стихи, фонд рукописей, неизвестные и малоизвестные поэты, литературные круги, Восточная Бухара, Бадахшанский литературный круг, Гиссарский литературный круг, литературная традиция, поэтическое искусство, словесное оформление, разрозненное наследие, рукописные копии, тезкире, сборник, баяз, джунгы, литературные связи, таджикское литературоведение.

ROLE OF AMIRBEK HABIBOV IN THE STUDY OF TAJIK LITERATURE IN THE LATE XVIII TH AND EARLY XX TH CENTURIES

This article explores the importance of scientific work by researcher, Amirbek Habibov in the study of Tajik literature.

It is noted that Amirbek Habibov began his work as a researcher in the late 50s of the 20th century. Development of the Tajik-Persian literature in Eastern Bukhara region, particularly in Hisar, Darwaz, Kulab and Badakhshan of the 17th – early 20th centuries was the central focus of his research.

Relevance of studying this theme is due to the fact that the research heritage of Amirbek Habibov, who has made a significant contribution to the study of the works of poets - whose names have been unknown to the general public and the scientific world - has not been explored.

he study revealed that, as a result of painstaking and scrupulous works, Amirbek Habibov restored the names and works of many poets of Eastern Bukhara as well as studied literary comparative studies in the example of works of the poets of literal circles of Badakhshan and India. Based on the results of his research, monographs and research and popular science articles were developed. It was revealed that, in addition to the monographs dedicated to specific literary circles and period, the researcher has also published literary collections that included examples of works by many previously unknown poets.

The scientific heritage of Amirbek Habibov, such as monographs «Az ta'rikh-e adabiyat-e tajik dar Badakhshan») (From the History of Development of Tajik Literature in Badakhshan), «Ganj-e Badakhshan» (Treasure of Badakhshan), «Meras-e adabiy-e shairan-i Hisar» (Literary Heritage of Poets of Hisar),

«Daeraha-ye adabiy-e Bukhara-e Sharqi» (Literary Circles of Eastern Bukhara), «Ganj-e pareshan» (Scattered Treasure), «Bayaz-e jawaherat-e sokhan» (Collection of Pearls), «Ganj-e Zarafshan» (Treasure of Zarafshan), «Az ta'rikh-e rawabit-e adabiy-e Badakhshan wa Hindustan» (From the History of Literary Relations between Badakhshan and India) and others opened a new page in the study of the history of Tajik literature and is thus a valuable source of further research of the works of individual representatives of literary circles, functioning in the territory of Persian-speaking peoples.

Keywords: Tajik literature, disparate poems, manuscript collection, unknown and little-known poets, literary circles, Eastern Bukhara, Badakhshan literary circle, Hissar literary circle, literary tradition, poetic art, verbal design, disparate heritage, manuscript copies, tezkire, collection, bayaz, jungs, literary connections, Tajik literary criticism.

Маълумот доир ба муаллиф: Латифов Собир, ходими илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Тел.: +992 93 591 32 16. mail obxarv2011@mail.ru

Сведение об авторе: Латифов Собир, научный сотрудник Института языка и литературы им. Рудаки НАНТ. Тел.: +992 93 591 32 16. mail obxarv2011@mail.ru.

About the author: Латифов Собир, научный сотрудник Института языка и литературы им. Рудаки НАНТ. Тел.: +992 93 591 32 16. mail obxarv2011@mail.ru

УДК:39 (100)

ЧАШНИ НАВРӢЗ ДАР ФАРӢАНГ ВА АДАБИЁТИ АРАБ

Абдулҳалим Одинаев
Мирсаид Раҳмонов
Умед Пудинаев

*Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои
АМИТ*

Мардуми форсу тоҷик дорои фарҳангу тамаддуни қадим ва илму маърифат буда, дар тамоми соҳаҳои донишҳои инсонӣ, аз замонҳои пеш осори гаронбаҳое ба мерос гузоштаанд. Имрӯз чашни Наврӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун чашни қадиму муҳимми мардумони Осиёи Миёна таҷлил карда мешавад. Калимаи «Наврӯз» дар забони тоҷикӣ ба маънои рӯзи нав аст, ин калима то ба имрӯз ба ҳамин маъно дар байни халқиятҳои ҳақон маълум аст [2, 15-349].

Ба ҳамагон маълум аст, ки мардуми тоҷик дар давраҳои гуногуни таърихӣ ба фарҳангу забон ва одоби русуми арабӣ таъсир гузошта, аз забону фарҳанги арабӣ низ баҳра бурдаанд [11, 115].

Пайдоиши иди Наврӯз ба форсӣ нисбат дода шавад ҳам, донишмандон ва шоирони араб низ дар китобҳои таърихӣ ва адабии худ Наврӯзро дақиқ тавсиф кардаанд. Инчунин, расму оинҳои мардуми форсӣ тоҷик, бехтарин рамзи муҳаббат миёни халқҳои ҳамагони ҷаҳон шинохта шудааст.

Наврӯз инъикосгари ҳамдигарфаҳмӣ ва дӯстии миёни дигар мардумон гардидааст, ки он дар девони шуарои араб зиёд дарҷ гардидааст. Инчунин, тасвири таҷлили рӯзҳои Наврӯз дар мавсими баҳор, ҳамчун рамзи динӣ ба ҳеҷ ақидае рабт надорад, балки иди табиат аст [12, 20 ва 11, 117-118].

Ин ид яке аз ҷолибтарин падидаҳои таъсиргузори фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ ба фарҳанги халқҳои араб мебошад. Ин таъсир то ба андозае буд, ки пас аз зуҳури давлати Аббосӣ иди Наврӯзро ҳатто амирон ва подшоҳони араб низ ҷашн мегирифтанд [11, 115].

Ин нишонаи он аст, ки ҳамкориҳои фарҳангӣ ва додугирифтӣ тамаддунӣ миёни арабӣ ва форсӣ ба воситаи ин ҷашнҳо ҳам ба амал омадааст. Махсусан, иди Наврӯз бо шавоҳиди шеърӣ ва насри арабӣ, ҳамчун таҷассумгари бехтарин таҷрибаи робитаи фарҳангӣ дар байни халқҳои ҳамагони ҷаҳон дарҷ гардида, ба густариши ҷанбаҳои фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ таъсири амиқ доштааст. Бо вучуди он ки решаҳои ин иди фарҳунда ба қарнҳои пеш аз таърихи пайвастааст, шакке нест, ки дар давраи ислом рангу тобиши тозае ба худ гирифта, аз бисёр нуктаҳои эътиқодии оини зардуштӣ раҳой ёфта, дар шароити нави зиндагонии мусалмонон маонии руҳии нава ба худ касб кардааст [11, 115].

Дар ин тамоси руҳонӣ ахлоқӣ ва равоӣ ду мардум тавонидаанд як бинои боҳашамати бузургии тамаддуни башарӣ ва пушқудратро бунёд кунанд, ки онро мардумони дигар аз асрҳо то имрӯз истифода мебаранд [12, 20 ва 11, 117-118].

Чуноне ки ба ҳамагон маълум аст, омадани Наврӯз аз фаро расидани қорҳои нек ва хайр хабар медиҳад, чун офтоб ба Бурҷи Ҳамал гашт, шабу рӯз баробар шуда, гарми обу ҳаво бар сардӣ ғалаба менамояд, ки ба табиат ва коинот руҳи ҳаёт мебахшад ва ин ҳаракат аз оғози фасли баҳор дарак медиҳад [8].

Дар Тоҷикистон барои ҷашни гирифтани фасли баҳор расму оинҳои зиёд вучуд дорад. Дарахтон ба гулкунӣ оғоз намуда, парандагон ба лона гузоштан шурӯъ менамоянд. Ин тағйироти табиат дар дигар минтақаҳои Осиё ва мардумони онҳо мушоҳида карда мешавад, ҷашнро бо равиши хеш ҷашни табиат мепиндоранд, махсусан дар байни халқҳои ҳамагони ҷаҳон ва умуман арабӣ, ки ба тариқи худ ин рӯзҳои баҳориро бо хурсандӣ ҷашн мегиранд. Дар ин ҷода Муҳаммад ал-Куфӣ дар шеъри худ дар бораи оғози баҳор мефармояд [8]:

حُلُو الشَّبابِ مِنَ الدُّنْيَا أَوَّاهُ :: بَدَأَ الرَّبَّيعُ مِنَ الْأَيَّامِ نُورُورُ

Зебоии ҷавонӣ дар дунё аз аввали зиндагист,

Чуноне ки аввали рӯзҳои баҳор аз оғози Наврӯз аст.

Дар баробари фаро расидани фасли баҳор, ба хотири пешвозгирии Наврӯз дар кишварҳои арабӣ чашнҳои ба ин монанд вучуд доранд, ки дар умум номҳои наздик ба Наврӯз мебошанд. Аз ҷумла, арабҳои ҷануби Ироқ рӯзҳои Наврӯзро чашн мегиранд ва онро «ад-Духул» ба маънои ворид шудан номида, вуруди соли нав, ки аз фасли баҳор оғоз меёбад, меноманд. Дар мамлакати Ҳошими Урдун ва дар дигар минтақаҳои Ироқ, онро «Иду-ш-шачарати», яъне «иди дарахт» меноманд, ки ин чашн дар шинондани дарахтҳо дар фасли баҳор мувофиқ аст. Аммо мардумони Мисри араб «Иди шумм-ун-насим» ба маънои «Иди бӯи насими баҳор» дар ҳафтаи якуми моҳи апрел меноманд, шояд он ба рӯзи сздаҳуми оғози ибтидои Наврӯз баробар бошад [1].

Дар «Ал-Хитат ал-мақризия» ном асари маъруфи худ, ҷуғрофиёдони машҳури араб Ал-Мақризӣ ба муносибати Наврӯз чунин навиштааст: «Ибни Аббосро дар бораи Наврӯз пурсиданд, ки чаро онро чашн гирифтаанд, гуфт: «Дар ҳақиқат он аввали соли нав ва поёни соли гузашта мебошад» [6]. Дар ин мавзӯ Алӣ ибни Ҳамза ал-Исфаҳонӣ низ чунин гуфтааст: «Дар ҳақиқат Наврӯз ба боварии форсҳо рӯзи баробарии баҳорӣ ба шумор меравад» [6]. Он дар асл ибтидои фасли баҳор аст ва ба арабӣ онро «Ан-Наврӯз» ё «Ан-Найрӯз» низ мегӯянд [11, 117].

Дар ин мавзӯ таваҷҷуҳ ба кишварҳои араб ва шоироне, ки дар ин чашнҳо иштирок кардаанд ва тавсифи ин рӯзҳои баҳориро баён кардаанд, ба хурсандии рӯзҳои аввали баҳор шаҳодат медиҳанд, ки чашнгирии рӯзҳои наврӯзиро дар шеърҳои худ баён карданд, ки гӯё имрӯз дар байни мо зиндагӣ карда бошанд. Ин шаҳодат Абдулкарими Шохинро водор кард, ки дар китоби худ «Иди Наврӯз, асоси таърихӣ ва устурии он», зикр намояд, ки баргузориҳои чашни Наврӯзро дар таърихи фарҳанги арабӣ баъди таъсиси давлати Аббосӣ рад мекунад. Аммо ин маънои онро надорад, ки ҳузури шоирон ва тавсифи онҳо иди Наврӯзро дар даврони Амавӣ (пеш аз Аббосиён) бо вучуди шеърҳои кам шумори онҳо ба назар нагирифт, ба монанди шоир Исмоил ибн Ясор. Аммо дар даврони Аббосиён Наврӯз иди расмӣ давлатӣ қабул гардид ва ҳамчун рӯзи хурсандии ҳамагон шуд. Инчунин, пажӯҳишгар Абдулкарими Шохин маводи бисёреро дар адабиёти давраи Аббосиён пайдо карда, ки далолат ба густариш Наврӯз мебошад, монанди: шеърҳои Ал-Бухтурӣ, Аш-Шариф Ар-Рази, Ал-Мутанаббӣ, Ибн- Ар-Румӣ, Абутамом, Абӯнӯвос, Ибн-Ал-Муътаз ва дигар шоирони даврони Аббосиён.

Таъсирпазирии шоирони муосири араб аз Наврӯз, ба монанди шеърҳои Бадр Шокир ас-Сайёб ба унвони «Ваҳйи Наврӯз», илҳоми худро аз чашни Наврӯз гирифта, қасидаашро ба мавзӯҳои инсон, инқилоб, ватан, миллат, муттаҳидӣ дар байни курдҳо ва арабҳо ва алайҳи истеъморгарон бахшидааст [13].

Ин буд нигоҳе ба Наврӯз дар адабиёти араб, аммо амиқтар ба баъзе манбаъҳои таърихи исломӣ рӯчуъ намоем, хонанда баъзе аҳодисеро рӯ ба рӯ

мешавад, ки сухан дар бораи ташкили ин чашнҳо дар марҳалаи хилофати Алӣ ибни Абитолиб (разияллоҳу анху) гуфта шудааст. Дар ривояти Ҳоммод ибни Салама омадааст, ки ӯ фолузаҷ (навъи ҳалвои идӣ-полуда) ба назди Алӣ (рз) овард. Он ҳазрат пурсид: ин чист? Онҳо гуфтанд: Имрӯз Наврӯз аст. Он ҳазрат гуфт: Пас, Наврӯзи мо ҳар рӯз аст [3, 4/200; 9, 29]. Ва дар ривояти дигаре омадааст, ки он ҳазрат гуфт: «Чашнвораи мо ҳар рӯз аст» яъне, меҳргон [7, 2/192 ва 11, 117-118].

Ҳар хонандаи таърихи адабиёти арабро зарур аст, ба сарчашмаи шеъри арабӣ баргардад, зеро шеър асоси адабиёти араб аст, барои ҳамин диққати аҳли адабиёт ва ҳунарро дар омӯзиши мероси шеърҳои арабӣ ва тамоюли онҳоро ба шоирон зиёд мебинем, чунон ки Ибни Халдун мегӯяд: Шеър асоси девони араб аст, дар шеър сабти илму дониш, ахбори рӯзгор ва ҳукмронии онҳо нигориш ёфтааст [10, 369]. Инчунин, Халил ибни Аҳмад ал-Фароҳидӣ мегӯяд: «Шоирон ҳокимони сухананд» [5, 143]. Мо чунин ихтимому гармдилро ба шеър ва ҷашни шеърхониро, ба хоҳири аҳамияти вазифаи шеър барои эҳёи ҷомеа мебинем. Шеър хитоби ҷамоли зебост чиҳати таҳрики хислатҳои ҳамида дар инсон ва ба таҳқири хислатҳои бад равона шудааст [14], аз ин лиҳоз яке аз шеърҳои Ал-Бухтуриро пешкаш менамоем, ки бехтарин шеъри арабӣ дар тавсифи Наврӯз ба назар мерасад ва дорои чунин эҳсоси амиқ дар фасли зебои баҳор аст, зеро шоир ал-Бухтурӣ аз фарҳанги исломӣ ва арабии замони худ огоҳ буда, девони ӯ донишмандии ӯро дар илмҳои гуногун ва фаҳмиши ӯ ба илмҳои замони худ, забон, шеър, таърих ва дигар илмҳоро нишон медиҳад [8]. Мавсуф аз таърихи гузашта ва ҳамоҳангӣ хеш, илова бар маълумоти дониш мардуми форс ва подшоҳонаш, ки бо арабҳо робитаи матину мустаҳкам доштанд, бархӯрдор буд [8].

Ҳусусияти тасвири табиати зебо эҳсосоти зинда ва зебоиро дар дили шоир эҳё мекунад. Ин шеър аломати ҳамоҳангӣ ҳиссиёт аст, ки ин ҷилва бисёри шеъри шоиронро дар тасвири Наврӯз тавзеҳ медиҳанд, ки рӯзи аввали баҳор Наврӯз аст.

Номи Наврӯз дар таърихи халқҳои, ки онро ҷашн мегиранд, ҳатман бо баҳор пайванди ногусастанӣ дорад. Аз ҷумлаи шоирони араб, ки аз табиати хандони баҳорӣ илҳом гирифтаанд, Абӯубода ал-Валид ал-Бухтурӣ мебошад, ки дар ин бора гуфтааст [4, 2090- 2091 ва: 11, 128].

مثلاً كان يقول البحتري في مدح الهيثم الغنوي:
أَتَاكَ الرَّبِيعُ الطَّلُوقُ يَخْتَالُ ضَاحِكًا :: مِنْ الْحُسْنِ حَتَّى كَادَ أَنْ يَتَكَلَّمَ

**Омад баҳори хурраму гуё бо ҳусну ҷамоли худ
Меҳандаду ҳоло ба забон меояд,**

وَقَدْ نَبَهَ النَّوْرُوزُ فِي غَلَسِ الدُّجَى :: أَوَائِلَ وَرْدٍ كُنْ بِالْأَمْسِ نَوْمًا

**Наврӯз дар торикии шаби дирӯза оҳиста
Аввалин гулҳоро, ки хоб буданд, бедор кард.**

يُفَقِّهُهَا بَرْدُ النَّدى، فَكَانَهُ :: يَبُثُّ حَدِيثًا كَانَ أَمْسٍ مُكْتَمًا

Шабнами сард онҳоро боз мекунад ва гуё

Онҳо тоза рӯиданду пештар ниҳон буданд.

وَمِنْ شَجَرٍ رَدَّ الرَّبِّيعُ لِبَاسَهُ :: عَلَيْهِ، كَمَا نَشَرَّتْ وَشَيْئاً مُنْمَئِماً

Аз дарахти баҳорӣ нишони шодӣ медаманд,

Ҳол он ки мисли ҳасе дар чаши менамуд.

وَرَقَّ نَسِيمُ الرِّيحِ، حَتَّى حَسِبْتَهُ :: يَجِئُ بِأَنْفَاسِ الْأَجْبَةِ نَعْمًا

Вазид насими баҳору ту гумон мекуни,

Ки дами нафасҳои ҳабибонро ба неъмат овард.

Гарчанде ки таърихи Наврӯз ба давраи пеш аз мелод бармегардад, аммо он дар ҳама давраҳо гирдиҳамовардаандаи чомеаҳои инсоният аст. Пас, адабиёти араб ва форсу тоҷикро ба зебоии табиат ғанӣ карда, мероси бузурги шеърӯ дostonҳо ва фарҳангҳоро гирдиҳам овард ва байни халқҳо ваҳдат оварда, аз бонуфузтарини идҳои баҳорӣ дар ҷаҳон то имрӯз ҷовидон аст [11, 135-136].

КИТОБНОМА

1. Абучосим, Муҳаммад ал-Куфӣ, Иди Наврӯз ё Найрӯзи ҷолиб дар шеъри арабӣ, шабакаи ахбори Носирия, мақола дар 3-юми апрели соли 2014 нашр шудааст. أبو جاسم، محمد الكوفي، عيد نوروز أو نيروز الأغر في الشعر العربي (www.nasiriyah.org/ara/post/45407)
2. Аз-Зубайдӣ, Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Абдур-разоқ ал-Ҳусайнӣ. Тоҷ-ул-аруси мин ҷавоҳири-л-қомуси, дор-ул-ҳидоятӣ. Дар 40 ҷилд.- ҷилди 15. 571 с. محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني، تاج العروس من جواهر القاموس
3. Ал-Бухорӣ, Муҳаммад ибни Исмоил ибни Иброҳим Абуабдиллоҳ. Ат-Таърих ул-кабир. Таҳқиқи Саййид Ҳошим ан-Надавӣ. Дор ул-фикр. Дар 8 ҷилд, ҷилди 4- 380 с. البخاري، محمد بن إسماعيل بن إبراهيم أبو عبدالله، التاريخ الكبير
4. Ал-Бухтурӣ. Девони Ал-Бухтурӣ. Таҳқиқи Ҳасан Комил ас-Сайрафӣ. Дор ул-маорифи мисрӣ, соли 1964. Аз ганҷинаҳои араб раҳами 34. Дар 5 ҷилд.- Ҷилди 4.- с: 2090-2091. البحتري، ديون البحتري
5. Ал-Қиртоҷӣ, Абулҳасан Ҳозим ал-Қиртоҷӣ. Минҳоч ул-булағо ва сироч ул-удабо, таҳқиқи Муҳаммад ал-Ҳабиб ибн ал-Хуча. Дор ул-ғарби ал-исломӣ, Бейрут-Лубнон. 1986, 417 с. أبو الحسن حازم القرطاجي، منهاج البلغاء وسراج الأدباء
6. Ал-Мақризӣ. Абулаббос ал-Ҳусайнӣ ал-Убайдӣ. Тақий-уд-дин ал-Мақризӣ. Мавъизаҳо ва эътибор бо ёддошти хитат ва осорҳо. Дору-л-кутуби ал-илмия: Бейрут, ҷоми 1-ум дар соли 1418 ҳиҷрӣ, дар 4 ҷилд. Ҷилди 2-юм дар 451 саҳ. المقريزي، أحمد بن علي بن عبد القادر، تقي الدين المقرئ (المتوفى: 845هـ)، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار
7. Ал-Фируз Ободӣ, Муҳаммад ибни яъқуб аш-Шерозӣ. Ал-қомус ал-муҳит. Бо ҳошияи шарҳу таълиқ, ҷоми 3-уми Амирия дар соли 1302 ҳиҷрӣ, ҳайати умумии Мисрӣ барои китоб, соли 1400 ҳиҷрӣ-1980 мелодӣ. Дар 4 ҷилд, ҷиди 2-юм.- 298 с. الفيروز آبادي، محمد بن يعقوب الشيرازي، القاموس المحيط
8. Зубайдуф, доктор Зубайдуллоҳ Зубайдуф, Наврӯз иди баҳор аст ба кадом ақидаи динӣ ё идеологияи муайяне рабт надорад, мақола дар 23-уми март

- الدكتور زبيدالله زبيدوف، النوروز عيد الربيع ليس له ربط بأية عقيدة. 2015. соли دينية (<http://www.tajemb-kwt.org>)
- 9: Ибни Ҷавзӣ, Абдурраҳмон ибни Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Сайд-ул-хотир. Таҳқиқи Абдулқодир Аҳмад Ато. Дор-ул-кутуби илмийяти, 1412 ҳиҷрӣ-1992 мелодӣ Чопи 1-ум. С.- 511. ابن الجوزي، عبد الرحمن بن علي بن محمد بن جعفر، صيد الخاطر
 10. Ибни Халдун, Абдурраҳмон ибни Муҳаммад ибни Халдун ал-Ҳазрамӣ. Муқаддимаи ибни Халдун. Бейрут Дорулкалам: с1984. С.-588. ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد بن خلدون الحضرمي، مقدمة ابن خلدون
 11. Мардонӣ, Точиддин. Тарҷумаи мақолаи «Наврӯз дар фарҳанги араб». Раҳмон Халифа Башшор // маҷаллаи илмӣ «Суханшиносӣ» Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон №. 1.с+ 2012, дар 180 саҳ. الدكتور تاج الدين مرداني، ترجمة مقالة: النوروز في الأدب العربي
 12. Мардонӣ, Точиддин. Тарҷумаи мақолаи «Наврӯз: дарахти форсӣ дар турбати арабӣ». Марям ан-Нуаймӣ // Донишгоҳи Қатар // маҷаллаи илмӣ «Суханшиносӣ». Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. № 1-2014.-С 178. الدكتور تاج الدين مرداني، ترجمة مقالة: النوروز شجرة فارسية في التربة العربية
 13. Муҳаммад ал-Авовида. Иди Наврӯз устура, таърих ва мавқифи исломӣ // мақолаи махсуси ар-росид, дар рӯзи якшанбе 31-уми августи соли 2018. (<http://alrased.net>) محمد العواودة، عيد النيروز الأسطورة والتاريخ
 14. Муҳаммад Лутфӣ ал-Юсуф. Ҳавон аш-шоир ва шеър дар фарҳанги арабӣ // Маҷаллаи «Назвӣ». (www.nizwa.com) محمد لطفي اليوسف، هوان الشاعر والشعر في الثقافة العربية
 15. <https://www.osiyoavrupo.tj/index.php/component/k2/item/482-ashni-navr-z-dar-far-ang-va-adabijoti-arab>.

ҶАШНИ НАВРӢЗ ДАР ФАРҲАНГ ВА АДАБИЁТИ АРАБ

Пайдоиши иди Наврӯз ба халқҳои форсу тоҷик нисбат дода мешавад, донишмандон ва шоирони араб низ дар китобҳои таърихӣ ва адабии худ Наврӯзро дақиқ тавсиф кардаанд. Инчунин, ин ҷашн беҳтарин рамзи муҳаббату дӯстӣ миёни халқҳои ҷаҳон шинохта шудааст. Ҳамзамон, ин ҷашн яке аз ҷолибтарин надидаи таъсиргузори фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ ба фарҳанги халқҳои араб то ба андозае мебошад, ки пас аз зуҳури давлати Аббосиён иди Наврӯзро ҳатто амирон ва подшоҳони араб низ ҷашн мегирифтанд.

Омадани Наврӯз аз огози баҳор ва тағйироти табиат дарак медиҳад. Наврӯзро дар дигар минтақаҳои ҷаҳон мушоҳида карда мешавад, мардумон ҷашнро бо равиши ҳештаҷил мекунад. Аз ҷумла, дар кишварҳои арабӣ ҷашнҳои ҳаммисл, ки дар умум номҳои наздик ба Наврӯзро доро мебошанд, ҷашн гирифта мешаванд.

Калидвожаҳо: Наврӯз, идуш-шаҷаратӣ, ад-духул, шуммун-насим, фарс, тоҷик, араб, Тоҷикистон, Миср, Эрон, Ироқ, Урдун.

ПРАЗДНОВАНИЕ НАВРУЗА В АРАБСКОЙ КУЛЬТУРЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

Происхождение праздника Навруз приписывается персидскому и таджикскому народам, однако арабские ученые и поэты также достоверно описывали Навруз в своих историко-литературных сочинениях. Этот праздник признан лучшим символом любви и дружбы у народов мира. В то же время этот праздник является одним из интереснейших явлений персидско-таджикской культуры, повлиявшей на культуру арабских народов до такой степени, что после появления государства Аббасидов даже арабские эмиры и цари праздновали Навруз.

Приход Навруза знаменует собой начало весны и перемен в природе, которые можно наблюдать и в других регионах мира. В частности, такую ситуацию можно наблюдать в арабских странах при праздновании подобных Наврузу праздниках, которые в целом имеют близкие к Наврузу названия.

Ключевые слова: *Навруз, Идуш-шаджарати, ад-духул, шуммун-насим, персидский, таджикский, арабский, египетский, иранский, иракский, иорданский.*

NAVRUZ CELEBRATION IN ARAB CULTURE AND LITERATURE

The origin of Navruz is attributed to Persians and Tajiks intellectuals, but Arab scholars and poets have also described it in their historical and literary books accordingly. Its celebration is recognized as the best symbol of love and friendship among the peoples of the world. The term Navruz in the Tajik language is still known by such expression. At the same time, this festival is one of the most interesting phenomena of Persians-Tajiks culture influencing on Arabs that its celebration's evidences are seen during Abbasid state among Arab emirs and kings.

The arrival of Navruz marks the beginning of spring and changes in nature, which can be observed in other regions of the world. In particular, such celebrations can be observed in Arab countries with more similarities to Nowruz.

Keywords: *Navruz, Idu-Shajarati, ad-Duhul, Shummun-Nasim, Persian, Tajik, Arab, Tajikistan, Egypt, Iran, Iraq, Jordan.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Одинаев Абуҳалим Сиёҳмардович- ходими пешбари илмии Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Тел: +992 917-44-53-70; e-mail: odinaev45@gmail.com

Раҳмонов Мирсаид Миршарифович - ходими калони илмии Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Тел: +992 919-29-31-05; e-mail: ersp_mirsaid@yahoo.co.uk

Пудинаев Умед Партоевич – ходими илмии Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: (+992) 918 59 60 76, E-mail: donishdust@gmail.com.

Свидения об авторы: Одинаев Абдухалим Сияхмардович- Научный сотрудник Института изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ. Адрес: 734025, Таджикистан, г. Душанбе пр. Рудаки № 33, тел: +992 917-44-53-70. Email: odinaev45@gmail.com

Рахмонов Мирсаид Миршарифович - Научный сотрудник Института изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ. Адрес: 734025, Таджикистан, г. Душанбе пр. Рудаки № 33, тел: +992 919-29-31-05; e-mail: ersp_mirsaid@yahoo.co.uk

Пудинаев Умед Партоевич – Научный сотрудник Института стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21. Тел.: (+992) 918 59 60 76, E-mail: donishdust@gmail.com

Information about the authors: Odinaev Abdukhalim Siyahmardovich – Leading Research Fellow, The Institute of study of problems in Asia and Europe of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki prospect №33, tel: +992 917-44-53-70; E-mail: odinaev45@gmail.com

Pahmonov Mirsaid Mirshariphovich – Leading Research Fellow, The Institute of study of problems in Asia and Europe of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki prospect №33, tel: +992 919-29-31-05; E-mail: ersp_mirsaid@yahoo.co.uk

Pudinaev Umed Partoevich – Researcher of the Institute of Asian and European Studies of the National Academy of Sciences of Tajikistan. 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 21. Phone: [+992] 918 59 60 76, E-mail: donishdust@gmail.com

ФОЛКЛОРШИНОСӢ / ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК: 891.551

«ВАТАН» ДАР ДУБАЙТИҲОИ ОМИЁНАИ АФҶОНИСТОН

Рустам Оймахмадов

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Ватан дар луғати Деҳхудо ба маънои ҷойи бошиш, ҷойи иқомат, маҳалли иқомат ва маскан, ҷое ки шахс зода шуда, нашву намо карда ва парвариш ёфта бошад, зодгоҳ ва меҳан омадааст [3, 23209].

Ватан дар ашъори форсу тоҷик, аз гузашта то кунун, маъноҳои гуногун доштааст. Дар адабиёти қадим ватан маъмулан ба ду маънои аслии дида мешавад: Яке ватан ба маънои сарзамин, хона ва қашона, ки шоир эҳсосоти шахсии худро нисбат ба он баён мекунад. Маънои дигаре аз ватан, ки фаротар аз ватани заминист, ватани осмонӣ ё ирфонист. Мо ин навъ маънои ватанро дар адабиёти ирфонӣ метавонем, бубинем. Дарунмояи шеърӣ Румӣ нимоди ҷунин мафҳуме аст.

*Ҳар касе, к-ӯ дур монд аз асли хеш,
Боз ҷуярд рӯзгори васли хеш [2, 21].*

Маъно ва мафҳуми дигаре аз ватан, ки дар шеърӣ адабиёти муосир дида мешавад, ватан ба маънои сиёсии он аст. Ва ин низ ба ду маъно хушӯр дорад. Яке ватан ба маънои «ҷаҳонватанӣ», ки қилваҳои ҷунин мафҳуме аз ватанро дар шеърӣ Иқболи Лоҳурӣ метавон дид. Дувумӣ садои меҳанпарастӣ ё интиқоди иҷтимоӣ, ки аз замони Машрута дар Эрон оғоз меёбад. «Дарунмояҳои шеърӣ машрута, масоилест, аз қабилӣ озодӣ, ватан, зан, Ғарб ва санъати Ғарб, интиқодҳои иҷтимоӣ ва то ҳадди зиёде дурӣ аз нуфузи дин ва...аст» [4, 35]. Таваҷҷуҳ ба ҷунин мафҳум, яъне ватан ба маънои сиёсии он дар адабиёти Тоҷикистон аз давраи шуравӣ ба шакли ҷиддӣ ва мустақил дар адабиёти мактуб оғоз меёбад. Ҷунин мафҳуме аз маънои ватанро дар адабиёти омиёнаи тоҷик низ метавон дид. Монанди шеърӣ зер:

*Дар даври қадим, дӯсто,
Меҳнат мекарданд халқо,
Роҳатиша намедидан асло.
Роҳаташ буд ба фойдаи муфтихуро,
Намехостан он зулмгаро
Дастӣ меҳнаткашо шава боло
Доим кори халқро мезадан қафо...
...Халқ бедору мамлакат шуд ба по.
Душмани халқмон шид фано,*

*Озоди халқ омад ба ҷо,
Колхоз ташиқил шид дар хоки мо,
Савхозу МТС дар ҳама ҷо [3, 26].*

Мавзуи «ватан» дар ин мақола аз манзарҳои гуногун, дар яке аз жанрҳои роиҷ дар байни мардуми оммии Афғонистон, яъне дубайтиҳои омиёнаи тоҷикзабони Афғонистон таҳлил ва баррасӣ шудааст. Равиши кор дар ин мақола чунин аст, ки пас аз ҷамъоварии маводи лозим, маъно ва мафҳуми ватанро бо зершоҳаҳои он дастабандӣ карда ва авомили корбурди чунин мафҳимро дар дубайтиҳои омиёна шарҳ додаем. Баррасӣ ва ҳифзи ин осор дар ҷуғрофиёи сарзаминҳои ҳамсоямон, метавонад арзишҳои таърихӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ, фикрӣ ва забонии як миллатро дар мероси фарҳангии муштарак байни тоҷикзабонон бо ҳамдигар ошно созад. Маҳсули дубайтиҳои ин мақола аз сомонаҳо ва дӯстони афғонистонист, ки аз тариқи интернет ҷамъоварӣ шудаанд ва номи ҳар манбаъ дар охири мақола дарҷ шудааст.

Дар дубайтиҳои омиёнаи Афғонистон мафҳуми ватан бо абъоди гуногун ва тасвирҳои мутанаввеъ хузур меёбад, тасвирҳое, ки аз гӯшаву канори ватан дар ин навъ осор дида мешавад, худ навъи таваҷҷуҳ бар мафҳуми ватан аст. Яъне, дар тамоми дубайтиҳо, чи ошиқона, чи иҷтимоӣ ва чи баҳорӣ, ..., мо шоҳиди тачрибаҳое аз мардуми одӣ нисбат ба зиндагӣ ва ҳаёташон ҳастем, ки чунин мафҳим ва тачориб танҳо дар иқлим ва ҷуғрофиёи Афғонистон иттифоқ афтодааст. Монанди номҳои шаҳрҳои Афғонистон, маконҳои таърихӣ ва фарҳангӣ, кӯчаҳо, бозорҳо, ҳатто номҳои паҳлавонони мардуми афғон ва номи духтаракон - маъшук ва ғайра, ки ҳамаи ин вожагон дар тасвирсозии дубайтиҳои омиёнаи Афғонистон сибғаи фарҳангии иқлими он кишварро нишон медиҳад. Бино бар ин, чунин осореро бо чунин вижагӣ ва хусусият мунҳасир ба ҷуғрофиёи Афғонистон кардааст. Илова бар чунин вижагии ин осор, ки ҷанбаи меҳанӣ дорад, ҳуди мафҳуми «меҳан» бо зершоҳаҳояш дар ин осор ба сурати мустақим хузур меёбад. Яке аз мазомини бунёдӣ, ки барҷастатар аз дигар мавзуоти меҳанӣ дар ин осор ба ҳисоб меояд, мафҳуми романтикӣ-меҳандӯстӣ ҳамроҳ бо нолаву фарёд ва эҳсоси ғурбат ва дурӣ аз ватан аст, ки дигар мавзӯҳои меҳанӣ даври ин мазмун мечарханд. Гуёндагони дубайтиҳо ё аз дурии ватан меноланд, ё машғули ситоиши ватананд, ё бо ӯ фахр мекунанд, ё тасвирҳое аз вайронии шаҳрашон, ба хоҳири чанд даҳа ҷанг дар Афғонистон дар ин сурудаҳо дида мешавад, ки хеле ҷолибанд.

Ситоиш аз ватан. Ситоиш аз ватан ва таҳсину тавсиф аз он дар шеърҳои шоирони ҳар миллат як амри табиист. Ва чунин мафҳимро низ дар осори шифохӣ, бахусус дубайтиҳои омиёнаи Афғонистон метавон мушоҳида кард. Ситоиш ва таҳсин аз ватан, бартарии шаҳрҳои ватан аз дигар шаҳрҳои ҷаҳон ва меҳри ватану ватандӯстӣ ва ишқ ба ватан ба таври густарда дар ин осор хузур доранд.

*Дилам бо Ландану Маскав намеша,
Ба Порису Суис як ҷав намеша.*

*Тамоми мулки оламро бигардӢ,
Тамошоҳои Шаҳринав намеша [6].*

*

*Зи ғамҳои ту дилро фикри ман нест,
Ба олам беҳтар аз рӯйи Ватан нест.
На боле дораму на фикри парвоз,
Чу ман озода мурге дар чаман нест [8].*

Дурӣ аз ватан. Дурӣ аз ватан барои ҳар шахсе мумкин аст иттифок биафтад. Дурӣ аз ватан навъи нустолжӣ аст. Вақте аз ватан дур ҳастӣ, он гоҳ мафҳуми воқеии ватанро дарк хоҳӣ кард. Ба қавли Доктор Шафеии Кадканӣ: Эӣ кош одаме ватанашро / мисли бунафшаҳо / (дар ҷабҳаҳои ҳок) / як рӯз метавонист / ҳамроҳи хештан бибарад, ҳар кучо, ки хост [5, 169]. Мафҳуми дурӣ аз ватан, ки маъмулан шомили дубайтиҳои ғарибона ҳам мешавад, ба бахшҳои мухталиф дар ин осор тақсим мешавад. Яке афроде, ки бо ихтиёри худ ба далоили таҳсил, тичорат ва монанди ин тарки ватан кардаанд ва оянда имкони баргаштан ба кишварашонро доранд. Дуюм афроде, ки ба далели хатари ҷони худ ё таҳдиди хатар ба хоҳири ҷанге, ки дар Афғонистон тайи ҷаҳор даҳа дар ҷараён аст, муҳоҷират кардаанд ва муҳоҷир ба ҳисоб меоянд ва имкони баргаштан ба ватанашон барояшон муяссар нест. Ин ду бахши муҳимро дар дубайтиҳои омиёнаи мардуми Афғонистон метавон дид. Дубайтиҳои зер навъи муноҷотнома бо ватан аст.

Ғами дурии ватан:

*Худовандо, Худовандо, қарам кун!
Ғами дури ватан дур аз қарам кун.
Ба ҳар сӯ меравам, ашқам равон аст,
Нигоҳе бар ду ҷашмони тарам кун [9].*

*

*Ватан меғӯям уммедворам,
Зи дастӣ бекашӣ ҳайрону зорам!
Агар дар хоб биам ман ватанро,
Ҳалоки хештан созам ватанро! [7].*

*

*Мусофирӣ аҷоиб сахт қор аст,
Агар шаҳзода бошад, қору зор аст.
Ҳазорон тушаку қолича бошад,
Ки зерӣ паҳлӯят монанди қор аст [6].*

Муҳоҷират:

Муҳоҷират ё дохилӣ (даруншаҳрӣ) ё хоричӣ (берун аз кишвар) аст. Дар қарни ҳозира муҳоҷират як падидаи роҷест, ки маъмулан ба ҷанд ҳадаф сураи мегирад. Ё ба хоҳири қор, ё ба хоҳири бухрон ва мушкилоте, ки дар шаҳр ё кишвар вучуд дорад. Монанди надоштани имконоти хуб, ё ба далели ҷанг ё ҳар ҷизи дигар. Имрӯза бахши зиёде аз мардуми Афғонистон дар кишварҳои ҷаҳон муҳоҷир ҳастанд, яъне, муҳоҷираташон хоричист. Далели

аслии муҳочирати мардуми Афғонистон ҷанг ва ҳузури гурӯҳҳои ифротгаро дар ин кишвар аст. Ба ҳамин далел ағлаби ин мардум ба хоҳири чунин вазъияти вазнин дар кишварҳои хориҷӣ муҳочир ҳастанд. Тасовире аз ин нооромиро мо ҳам дар ашъори шоирони касбияшон ва ҳам дар дубайтиҳои омиёнаи мардуми ин кишвар метавонем бибинем. Чунин дубайтиҳо илова бар доштани мафҳуми муҳочират, мафҳуми ҷангро ҳам дар бар доранд.

*Ватандорон, ватан отаишишон шуд,
Насиби мардумон оҳу фиғон шуд.
Ба ҳар сӯ марду зан, тифлу ҷавон бин,
Ки саргардон ба мулкони ҷаҳон шуд [9].*

Албатта, мафҳуми «ҷанг» дар ин осор, метавонад мавзӯи мустиқиле бошад, вале ба хоҳири таъсир гузоштан ба кишвар ва зиндагии мардум метавонад яке аз зершохаҳои марбут ба ватан ҳам бошад, ки ҳамроҳ бо мафҳуми дигар, мисли муҳочират, дурӣ аз ватан ва мушкилоти дигари зиндагӣ баён шавад. Ҷанг дар ватан боис мешавад, ки нигоҳ ва диди мардум ва таҷрибаҳои онҳоро нисбат ба мафҳуми ватан мушоҳида кунем.

*Ало Кобул, чӣ тур вайрон гаистӣ,
Хароб аз бомбу аз овон гаистӣ.
Туро гуфтанд, ки қалби Осиёӣ,
Дар ин солҳо чаро бечон гаистӣ [9].*

*

*Да Кобулҷон чӣ тур ҷанг ас, Худоҷон!
Сари қалбам магар санг ас, Худоҷон.
Дилам меша кунам фарёд аз ғам,
Дилам танг ас, дилам танг ас, Худоҷон! [9].*

*

*На барқ асту на тилу нони хӯрдан,
Намонда чорае ба ғайри мурдан.
Агар кушта шавӣ да хонаи ҷанг,
Намегира касе хунат ба гардан [9].*

*

*Худоё, мардуми Кобул кучо шуд?
Зану мардаи гирифтори бало шуд.
Ба ғам биништа дидам модаронро,
Табоҳии Кобул аз дасти сиё шуд [10].*

Ба дубайтиҳоеро низ метавон дид, ки дар баёни озодии миҳан, ободии ватан ва дар баёни сулҳу оромиш ва шодии мардум суруда шудаанд. Монанди:

*Илоҳӣ, меҳанам озод гардон,
Зи сар вайронро обод гардон.
Миёни мардумон сулҳу сафо ор,
Дили хунини мардум шод гардон [7].*

Ҳамон гуна, ки дида мешавад ва маъноӣ ватан ва зершоҳаҳои он дар дубайтиҳои омиёнаи Афғонистон ҳузури барҷаста дорад. Аз миёни мафҳим ва маъноҳои ватан, ки дар оғози мақола зикр шуд, ғайр аз мафҳуми ҷаҳонватанӣ, ватан ба маъноӣ ирфонӣ тақрибан маъноҳои дигаре аз ватан дар ин сурудаҳо истифода шудаанд. Аммо мизони истифода аз чунин маъноҳо мутафовит аст. Мизони истифода аз ватан ба маъноӣ дурӣ ва ғурбат бештару барҷастатар аст. Ватан ба маъноӣ мафҳими ҳамчун ҳисси ватандӯстӣ, таҳсин ва васф аз ватан, фахр бо ватан, озодиҳои ватан, мавзуоти роиҷ дар ин осор аст. Ҳисси ғурбат ва дурӣ аз ватан ҳам, ки бо далоили гуногуни сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд омадааст, дида мешавад. Эҳсоси ғурбат дар ин осор нисбат ба шахр, хонавода ва ватан аст. Мо ғурбати ирфонии монанди зиндониҳои руҳ дар қолаби тан ё ҳикояти найи руҳ аз ҷудоӣ, ки ҷону руҳ аз ватани аслиаш дур аст ва дар шоирони касбӣ, баҳусус дар ашъори классик ҳузури барҷаста дорад, дар ин осор намебинем. Ватан дар ин осор зодгоҳи шоири омист, ки аз он дуру ҷудо афтадааст. Авомили ин ғурбат ҳам ҷаҳор даҳа ҷанг дар Афғонистон аст, ки таъсири мустақиме рӯйи ин осор гузоштааст, ва боиси ғурбату муҳоҷирати мардуми ин кишвар шудааст. Шоирони ин осор нисбат ба мафҳуми ҷанг дар кишварашон ҳам бетафовут набудаанд. Тасовире аз ҷанг, вайронии шахрҳо, ҳолу рӯзи мардум ва даъват ба созиш ва тафохуму ободии ватан мафҳимест, ки ҳузури мустақим дар ин осор дорад. Ҳосили чунин мафҳим дар дубайтиҳои омиёнаи Афғонистон натиҷаи тағйироти иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ, ки дар шеърӣ омиёна ҳам таъсир гузоштааст. Албатта, ин нукта ҳам мавриди таваҷҷуҳ аст, ки шеърӣ шоирони касбии Афғонистон ихтисоси бештаре ба мавзуи ватан ва муҳоҷирату ғурбат дорад, чаро ки дар адабиёти мактуби муносири Афғонистон ҳатто мо шӯҳиди ҷараёни насле аз шоирони муҳоҷири Афғонистон ҳастем, ки ба номи «насли шоирони муҳоҷир» шинохта мешаванд. Дар сурудаҳои мардуми одии Афғонистон, ки ба шакли хирфай шеър намесароянд, маъмулан автифи дарунии худро нисбат ба ҳар мавзӯ ва мазмун дар қолаби дубайтӣ ё рубоӣ баён мекунанд. Пас, ҷойи таваҷҷуҳ нест, ки мавзуоти иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ низ бозтоби густардае дар осори омиёнаи мардуми Афғонистон дошта бошад ва чунин мафҳим ағлаб бо забони сода ва тасвиру тавсифҳое, ки бо зиндагии онҳо гирех хӯрдааст, баён шавад.

КИТОБНОМА

1. Деххудо, Алиакбар. Луғатномаи Деххудо.- Ҷ. 15. / Алиакбар Деххудо. – Техрон: Муассисаи интишорот ва ҷопи донишгоҳӣ, 1377. – 23209 сах.
2. Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии маънавӣ. Дафтари аввал ва дувум / М.Ҷ.М. Балхӣ. – Душанбе: Адиб, 2013.- 480 сах.
3. Турсунзода М. ва Болдирев А. Н. Фолклори тоҷик / М Турсунзода ва А. Н. Болдирев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954. – 516 сах.

4. Шафеии Кадканӣ, Муҳаммадризо. Адвори шеъри форсӣ / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Сухан, 1390. – 175 саҳ.
5. Шафеии Кадканӣ, Муҳаммадризо. Оинае барои садоҳо / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Сухан, 1388. – 169 саҳ.

Рӯйхати гӯяндаҳо:

6. Мақсуд Ҳайдарӣён, таваллуд 1364 шамсӣ – Кобул, таҳсилкарда.
7. Фурӯзон Каримӣ, таваллуд 1374, Кобул, таҳсилкарда.
8. Шабнам Вораста, таваллуд 1370, Кобул, таҳсилкарда.
9. www.srodeeshgh.blogspot.com/2012/07/1.html?m=1.
10. www.24sahat.com/1391/09/16/7729/.

«ВАТАН» ДАР ДУБАЙТИҲОИ ОМИЁНАИ АФҶОНИСТОН

Ин мақола ба баррасӣ ва таҳлили мафҳуми «ватан» аз манзарҳои гуногун дар дубайтиҳои омиёнаи форсизабони Афғонистон пардохта шудааст. Мафҳум ва маънои ватан ва зершохаҳои он дар дубайтиҳои омиёнаи Афғонистон хузури барҷаста дорад. Ватан ба маънои мафҳуми ҳамчун ҳисси ватандӯстӣ, таҳсин ва васфи ватан, фахр бо ватан, озоидоҳии ватан, мавзуоти роиҷ дар ин осор аст. Ҳисси ностолжии ғурбат ва дурӣ аз ватан ҳам, ки бо далоили гуногуни сиёсӣ, иҷтимоӣ, ба вучуд омадааст, дида мешавад. Эҳсоси ғурбат дар ин осор нисбат ба шахр, хонавода ва ватан аст. Мо ғурбати ирфонии монанди зиндонии рӯҳ дар қолаби тан ё ҳикояти найи руҳ аз ҷудоӣ, ки ҷону руҳи инсонӣ аз ватани аслияш дур аст ва дар шоирони касбӣ ба хусус дар ашъори классик хузури барҷаста дорад, дар ин осор намебинем. Ватан дар ин осор зодгоҳи шоири оммист, ки аз он дуру ҷудо афтадааст. Авомили ин ғурбат ҳам ҷаҳон даҳа ҷанг дар Афғонистон аст, ки таъсири мустақиме рӯи ин осор гузошта, ва боиси ғурбату муҳочирати мардуми ин кишвар шудааст. Албатта, ин нукта ҳам мавриди таваҷҷуҳ аст, ки шеъри шоирони касбии Афғонистон ихтисоси бештаре ба мавзӯи ватан ва муҳочирату ғурбат дорад, ҷаро, ки дар адабиёти мактуби муосири Афғонистон ҳатто мо шоҳиди ҷараёни насл аз шоирони муҳочирони Афғонистон ҳастем, ки ба номи «насли шоирони муҳочир» шинохта мешаванд. Дар сурудаҳои мардуми одии Афғонистон, ки ба шакли хирфай шеър намесароянд, маъмулан авотифи дарунии худро нисбат ба ҳар мавзӯ ва мазмун дар қолаби дубайтӣ ё рубоӣ баён мекунанд. Пас, ҷойи таъҷуб нест, ки мавзуоти иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ низ бозтоби густардае дар осори омиёнаи мардуми Афғонистон дошта бошад ва ҷунин мафҳуми ағлаб бо забони сода ва тасвиру тавсифҳое, ки бо зиндагии онҳо гиреҳ хӯрдааст, баён шавад.

Калидвожа: Дубайтиҳои омиёна, ватан, Афғонистон, фолклор, муҳочират, ғарибӣ.

«РОДИНА» В НАРОДНЫХ ДУБЕЙТИ АФГАНИСТАНА

Данная статья посвящена сравнительному анализу различных значений (концепта) «родина» в народных дубейти персоязычных народов Афганистана. Значение слова «родина» и дополнительные присущие ему признаки занимают важное место в народных дубейти Афганистана. Основным смыслом, который представляет концепт Родина в этих произведениях-патриотизм, любовь к родине, гордость, стремление к свободе. Рассматривается и ностальгическое чувство, возникающее вдали от родины из-за политических, социальных причин. В этих произведениях чувство тоски связано с городом, семьей и родиной. Эти произведения лишены значения родины в мистическом аспекте, таких как заточение души в теле или рассказа о душевных переживаниях вдали от родины, которые ярко выражены в творчестве профессиональных поэтов, особенно в классической поэзии. Родина в этих дубейти – это место, где родился народный поэт, с которой он разлучен. Причиной этой разлуки является война, которая продолжается в Афганистане уже четыре десятилетия, оказав непосредственное влияние на народное наследие и, став причиной массовой миграции жителей этой страны. Бесспорно, тема родины, миграции, тоски по ней занимает особое место и в творчестве профессиональных поэтов Афганистана – в современной литературе Афганистана мы наблюдаем появление нового поколения поэтов, которых называют «поколением поэтов-мигрантов». В песнях простых жителей Афганистана, которые не поют стихи, написанные в профессиональной форме, внутренние переживания по любому поводу или событию выражаются в форме дубейти или рубаи. Поэтому неудивительно, что в народном творчестве жителей Афганистана широко отражены социальные, культурные и политические темы, причем эта тематика часто выражена простым языком, через образы и описания, типичные для их жизни.

Ключевые слова: народные дубейти, родина, Афганистан, фольклор, миграция, чужбина

«HOMELAND» IN THE COUPLETS OF AFGHANISTAN

This article is devoted to the discussion and analysis of the concept of «homeland» from different perspectives in the Persian couplets of Afghanistan. The concept and meaning of the homeland and its sub-branches have a prominent presence in the Afghan couplets. Homeland, in the sense of the concept of feeling of patriotism, praise and glory of the country, pride in the country, desire for the freedom of the country, are common themes in these works. These couplets display a nostalgic feeling of exile and distance from the homeland, caused by various political and social reasons. The sense of exile in this work is related to the city, family, and homeland. We do not see in these works the mystical exile like the imprisonment of the soul in the mold of the body or the story of the soul's flute from separations, where the human soul and spirit is far from its original homeland,

and which has a prominent presence in professional poets, especially in classical poetry. In these works, the homeland is the birthplace of the national poet, who is himself far from the homeland. The cause of this exile is the four decades of war in Afghanistan, which had a direct impact on these monuments and caused the exile and migration of the people of this country. Of course, it is worth noting that the poetry of professional poets of Afghanistan is more focused on the topic of homeland, migration, and diaspora. In the modern literary literature of Afghanistan, we are witnessing the flow of a generation of immigrant poets from Afghanistan, who are called «the generation of immigrant poets.» In the songs of the ordinary people of Afghanistan, who do not sing poetry in a professional form, they usually express their inner feelings in couplets or rubai. Therefore, it is not surprising that social, cultural and political topics are widely reflected in the works of the Afghan people, and such concepts are often expressed in simple language and images and descriptions that are connected with their lives.

Keywords: Couplet, homeland, Afghanistan, folklore, immigrants, foreigner

Маълумот дар бораи муаллиф: Рустам Оймахмадов – ходими калони илмӣи шуъбаи фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ, номзади илми филология, тел.: +992 93 109 39 99, e- mail: rustamjon99@gmail.com

Сведения об авторе: – старший научный сотрудник отдела фольклора Института языка и литературы им. Абуабдулло Рудаки НАНТ, кандидат филологических наук, тел.: +992 93 109 39 99, e- mail: rustamjon99@gmail.com.

Information about the author: – Senior researcher of the Department of the Folklore of the Institute of Language and Literature named after Abuabdullo Rudaki of Academy of Sciences of Tajikistan, Candidate of Philology Sciences, Phone: +992 93 109 39 99, E- mail: rustamjon99@gmail.com.

УДК: 636 (575,3)

ИНӢИКОСИ ОБРАЗИ АСП ДАР АФСОНАӢОИ СЕӢПРОМЕЗИ ТОЧИКӢ

Носирова Лайло

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Афсонаҳои тоҷикӣ ҷузъи паҳншударини жанри шифошии фолклор ба шумор рафта, фарогири паҳлуҳои мухталифи зиндагии инсоният мебошанд.

Хусусан афсонаҳои сеҳромез дар ҳаёти мардум таъсири амиқ гузоштаанд, чунки истифодаи образи персонажҳои сеҳромез мазмуну моҳияти ҳодисаро рангину ҷолиб месозанд. Пайдоиш ва инкишофи образи персонажҳои афсонаҳои сеҳромез таърихи хоси худро дорад. Манбаи ибтидоии ин образҳо, ақидаҳои қадимии асотириянд, ки дар бораи пайдоиши оламу одам, чизҳои дунёи зоҳирӣ ва ҳодисаҳои гуногуни табиӣ сухан меравад. Дар замонҳои қадим одамон ба сабаби маҳдудии фикр, таҷриба ва дониши ҳамонвақтаи худ, бовар ҳосил карда буданд, ки тамоми чизҳои дунё монанди онҳо ҷондор ва соҳиби ҳиссу фикр буда, ба ҳаёти онҳо таъолона ва бошуурона таъсир мерасонанд. Чунин ақидаҳо бо таъсири ровиён дар афсонаҳои сеҳромез ба таври фаровон ҷой дода шудаанд, ки муҳтаво ва рангорангии афсонаро боз ҳам ҷилвагар мегардонад.

Таърихи афсона дар кишвари куҳанбунёди тоҷикон ҷанбаҳои зиёди таърихӣ, илмӣ ва фарҳангии худро дорад. Он мавзӯест доманадору таҳқиқталаб, ки баъди солҳои 30-юм аз ҷониби мутахассисони донишманд ва огоҳ мавриди гуфтугӯ қарор гирифтааст.

То нимаи дууми асри гузашта касе ба омӯзиши персонажҳои ҷавкутабӣ ба таври ҷиддӣ машғул набуд. Масъалаҳои омӯзиши образҳои асотирий мавриди таҳқиқи махсус қарор нагирифта буданд. Ҳол он ки аз ҷиҳати илмӣ ҳамагирона ва ба таври амиқ таҳқиқ намудани масъалаҳои мавриди истифода қарор доштани образҳои асотирий дар афсонаҳои тоҷикӣ аҳамияти бузургӣ назарӣ ва амалӣ дорад. Баъдтар муҳаққиқон ба омӯзиши паҳлуҳои муҳталифи жанри афсона пардохтаанд.

Чанде аз фолклоршиносони тоҷик дар мавриди афсонаҳои сеҳромез тадқиқоти ҷудогона анҷом додаанд. Оид ба ин масъала хусусан аввалин ҷамъоварандагони эҷодиёти шифоҳии тоҷикӣ М.Турсунзода, С.Улуғзода, Н.Маъсумӣ, В.Асрорӣ, Р.Амонов, Б.Шермуҳаммадов, М.Явич, Д. Обидов, Р. Раҳмонӣ ва ғайра саҳми назаррас гузоштаанд. Як қатор образҳои, аз қабили Парӣ, Симурғ, Аспи болдор дар афсонаҳои сеҳромез истифода шудаанд, ки дар баробари қаҳрамони афсона мақому манзалати хосро касб кардаанд. Донишмандони зиёде дар мақолаҳои худ мавзӯи образи асп ва ҷанбаҳои ҷудогонаи онро ба риштаи таҳқиқ даровардаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқон Қ. Муродиён, Г. Ризвоншоева, С. Фатҳуллоев, Д. Раҳимов, С. Наим, Қ. Бӯриев ва дигарон дар китобу мақолаҳои хеш андешаҳои муҳталифро иброз намудаанд. [7, 20].

Раҳимов Дилшод аз ҷумлаи муҳаққиқоне мебошад, ки образи аспро аз нуктаи назари мардум арзёбӣ кардааст: «Дар бовару эътиқоди тоҷикон асп ҷонвари рамузфаҳмест, ки дева, парӣ, ҷин ва дигар маҳлуқоти ҷавкутабиёро мебинанд» [12, 6]. Муҳаққиқи дигар Ризвоншоева Гулнисо низ дар асараш «Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон» ин нуктаро зикр кардааст. Ӯ дар қатори дигар образҳо оид ба асп маълумот дода, мавқеи ин образро дар афсонаҳои Бадахшон равшан нишон додааст [13, 114-119].

Ҳар як тасвир ё образе, ки олами атрофро инъикос кардааст, дар ҳаёти инсон ва ҷомеа мавқеи хос дорад. Бахусус олами набототу ҳайвонот бо

зиндагии одамон алоқамандии зиёд дорад. Маҳз ба ҳамин далел, аз тарафи инсоният як қатор ҳайвонот ром карда шуда, аз зиндагии саҳроӣ ба муҳити хона мутобиқ гардидаанд. Асп низ ҳайвони хонагӣ маҳсуб шуда, аз давраҳои қадим барои пешрафти қорҳои рӯзгор ёвару мададрасони одам мебошад. Он ҳайвони хонагист, ки барои ҳамаи мардуми олам эътибори маҳсус дошта, ба инсон ёрирасони беминнату вафодор аст. Асп дар байни халқҳои дунё аз давраҳои қадим маълуму машҳур аст, чунки он аз аввалтарин ҳайвонҳое мебошад, ки ба инсон ром шудааст. Ҳатто дар китоби «Фолклори Помир» ривояте низ оварда шудааст, ки гӯё пеш аз он ки Худованд инсонро офарад, асп мавҷуд будааст [6, 47]. Ин хусусияти образи аспро таърихшинос ва этнографи рус С.А. Токарев низ дар асари хеш ёдовар шудааст [14, 577-593].

Аспро дар ҳазораҳои 3-2 то милод дар даштҳои моварои Дон ва Днепр, Сибири Ҷанубӣ ва Осиёи Миёна ром кардаанд, ки то имрӯз дар ҳаёти модӣ ва маънавии ниёгони халқи тоҷик мавқеи хос дорад. Дар эҷодиёти шифоии мардуми тоҷик асп ҷойгоҳи маҳсус дорад, зеро мақому манзилати он ва робитаи он бо инсон аз замонҳои пеш то инҷониб давом кардааст ва ин муносибат ҳанӯз қавист. Асп то андозае дар миёни мардуми Осиёи Миёна ва дигар халқу миллатҳо қадру қимат дошт, ки ин ҳайвони наҷиб аз замонҳои қадим то имрӯз дар сафарҳои гуногун, муборизаҳои шадид байни қабилаҳову халқиятҳо ёри дерини одамон ба шумор рафта, мавриди парастии эҳтироми хоса қарор гирифтааст. Аз замонҳои қадим мавҷуд будани асппарвариро дар ҳудуди Осиёи Миёна, бахусус Тоҷикистон муҳаққиқони рус В.Л. Базилевский, Н.Бахметев, А.Ф.Миддендорф ва дигарон ёдовар шуда, дар боби асппарварӣ ва аҳамияти асп дар зиндагии Суғдиён, Бохтариён, Бадахшон рисолаҳои зиёде навиштаанд.

Дар бораи асп дар сарчашмаҳои қадимтарини ориёӣҳо «Авесто», «Бундаҳишн», «Минуи хирад» борҳо сухан рафтааст. Асотиру ривоеҳои дostonҳои зиёде оид ба асп дар Эрони Қадим ба миён омадаанд. Аз ин мавқеъ ва манзилат маълум аст, ки калимаи «асп» як ҷузъи номияш хоси қадими асотирий ва ривоятии Гуштосп, Тахмосп, Арчосп, Гаршосп, Лӯхросп, Озаргушасп, Ҷомосп ва дигарҳо мебошанд. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ғалабонӣ (асппарварӣ) дар байни эрониён ва тӯрониён, наслгирӣ аз аспҳои хушзоти паҳлавонону подшоҳон, масалан, аз Рахш (аспи Рустам), Шабранг, (аспи Сиёвуш), Шабдиз (аспи Хусрави Парвиз) ва ғайра сухан меравад. Бояд ёдовар шуд, ки асари безаволи Фирдавсӣ дар асоси намунаҳои фолклорӣ эҷод шудааст ва образҳои аспҳои, ки дар «Шоҳнома» тасвир шудаанд, аз ривое, қиссаҳо ва афсонаҳои халқӣ маншаъ гирифтаанд.

Тибқи боварҳои славянҳо, дар аъёнаҳои мардумӣ асп яке аз ҳайвоноти афсонавӣ, таҷассумгари робита бо олами ғайритабӣ, атрибути худоёни бутпарастӣ ва ҳамзамон маҳлуқи ҳтонӣ, ки ҳамбастагӣ бо парастии ҳосилхезӣ ва марг-охират, роҳнамо барои «он дунё» мебошад [7, 228-229].

Дар афсонаву ривоятҳои асотирий паҳлавононе чун Ҷамшед, Тахмурад, Эрач, Рустам, Сулаймон, Амир Ҷамза, ҳазрати Алӣ ва дигарон аспони худро

доштанд ва ҳангоми сафарҳои дурудароз ва ҷанг аз онҳо низ истифода мекарданд. Дар афсонаҳои тоҷикӣ низ асп ҳайвони бошуур буда, қадри баланд, тани солим, дасту бозуи пурқувват, қадамҳои ҷолок ва ҷашмони тезу дурбин дорад. Образи асп дар афсонаҳои сеҳромез ва тамсилӣ хеле зиёд ба мушоҳида мерасад. Фарқаш танҳо дар он аст, ки дар афсонаҳои тамсилӣ аспҳои муҳаррарӣ тасвир ёфтааст ва дар намунаи афсонаҳои сеҳромез суҳан дар бораи аспҳои муъҷизавӣ – аспҳои болдор меравад. Тасаввурот оид ба асп аз доираи дину асотир, ки ҷанбаи эътиқодӣ доштанд, ба дунёи афсонаву ҳамоса ворид мегардад. Аз ҳамон даврлар сарҷашмаҳои шифоҳию хаттӣ асп ҳамчун ҳайвони нахустин баҳо дода мешавад.

Азбаски дар аввалҳои тараққи ҷамъият шикор манбаи асосии зиндагии одамон буд, ақидаҳои гуногуни қадимӣ дар бораи ҳайвонот аҳамияти махсус дошт. Дар боварҳои одамон асп бисёр тезбину хушёр ва ҷолоку қавӣ тасвир шудааст ва он гӯё зуд аз фалокату ҳар гуна офатҳо огоҳ мешавад ва соҳибашро ҳимоят мекунад. Аспро ақсарияти мардумони дунё барои ақли расову ҳосияти некаш гиromӣ медоранд. Ин ҳайвон аз қадимулайём таваҷҷуҳи олимону донишмандон ва нависандагони зиёдеро ба худ ҷалб кардааст. Ин аст, ки одамони замони пеш низ дар таҳайюлу тасвирҳои аспро (махсусан аспҳои болдорро) инъикос намудаанд.

Дар эҷодиёти шифоҳӣ, махсусан дар асотирӣ ривоятҳо, рубоӣю дубайтиҳо, ҷист онҳо суруду афсонаҳои халқӣ ва адабиёти хаттӣ дар боби вафодорӣ асп ва ба он эътиқод доштани халқҳои гуногун асарҳои зиёде офарида шудаанд. Жанре нест, ки дар он аз асп суҳан нарафта бошад. Ҳатто дар ривоятҳои динӣ низ оид ба асп ақидаву боварҳои зиёд воমেҳӯранд. Доир ба ин ҳайвон аз замонҳои қадим ривояту афсонаҳои бисёре эҷод кардаанд, ки бархеи онҳо то имрӯз мавриди истифода қарор доранд. Аз рӯи мавзӯ ва мавқеъ низ асп дар эҷодиёти мардум як бахши қалонро ташикл медиҳад.

Дар афсонаҳои халқии тоҷикӣ симову фаъолияти ҷанде аз ҳайвонот тасвир шудааст, ки дар миёни онҳо асп нисбатан образи муқамал ва қадимӣю фаъл мебошад. Асп дар афсонаву қиссаҳои тоҷикӣ персонажи муқбат ба шумор рафта, дар маркази воқеа қарор дорад. Дар байни персонажу ашӯи ёрирасон образи асп возеҳтар инъикос гардидааст. Вақте қаҳрамони афсона ба мушиле дучор меояд, пеш аз ҳама образи асп барои кӯмаки ӯ тасвир меёбад. Ба ҳамин мазмун афсонаеро мисол овардан мумкин аст, ки гуфтаҳои болоро боз ҳам равшантар нишон медиҳад. *Як деҳқон буд, вая якта писараш буд. Ин писар аз байни аспои падараш якта тойҷа гирифта қалон қард. Ин ба очи угай бахилӣ қада, баҷая қуштанӣ шуд. Вақте ки баҷа мактабба рафт, очи угай қати як кампири ҷалоҷинг маслиқат қада, баҷая қуштани шудан. Неки қар рӯз баҷа аз мактаб омада, аввал пеши аспаш мерафт. Ҳамин хел асп баҷая ҷандин бор огоҳ қарда, аз мурдан наҷот дод* [1, 34].

Дар афсонаи «Аспҳои ҷӯбин» низ орзуи доштани асп, хусусан аспҳои болдор ва ба воқитаи он ба баландӣҳо парвоз қардан аз хурдсолӣ дар дили

писарбачагон чӯш мезад. «...Бойбача рафта дари чилума кушода дид, ки як асп чӯбину як ҳуш истодас. Аспи чӯбина гирифта берун бароварду рӯш ба сувор шуда, гӯши росташа тоб дод. Асп филфилаки оспуна бурумад. Гӯши чапаша тоб дод, яг дашти бедия ба фурумад» [3, 27-41].

Варианти дигари ин афсона сужети мукамалтар дошта, ифодагари афсонаҳои сеҳромез мебошад. Дар ин ҷо низ ихтироъкории нафаре таҷассум ёфтааст, ки меҳодад бо истифода аз маҳорати хеш ба чизе соҳиб гардад. Дар китоби афсонаҳои «Ҳазору як шаб» ҳикояи «Аспи аҷоиб» оварда шудааст, ки асп аз устухони фил ва аз чӯби сиёҳ сохтаи олиме асп рамзии бозичаро бо асп болдори асотирӣ мепайвандад. Дар ин афсона низ асп аҷоиб бо тоб додани мурваташ парвоз мекунад ва бо тоб хӯрдани мурваташ мефурояд. Тавре ки ихтироъкорон товуси заррин ва карнайчаи нуқрагини овоздиҳанда сохта буданду подшоҳ бар ивази заҳматашон духтарони худро бахшида буд, ба офарандаи асп аҷоиб чунин ҳодиса рух намедихад, зеро подшоҳ барои чунин эҷодкорӣ илтифоте наменамояд. Аммо қаҳрамон ба воситаи асп сохтааш хушбахтиашро ба даст меорад. Ӯ бо асп аҷоиб парвоз карда, ба мулки Санъои Яман мефарояд ва ба духтари подшоҳ дил мебандад. Дар поёни қисса бача қурбони санъати офаридаи хеш гардида, аз ҳама чиз маҳрум мешавад ва ҳатто подшоҳ барои он ки бача духтараширо дӯздида буд, асп аҷоибро зада мешиканад [19, 146-147].

Аз ин як афсона, ки ду варианти гуногун дошт, ҳулоса кардан мумкин аст, ки дар аввал нафароне, ки асп надоштанд, ба василаи сохтани қолаби асп ҳамчун бозича қалби худро доир ба доштани асп афсонавӣ таскин меоданд. Бо гузашти вақт ва марҳалаҳои зиёди таърихӣ асп аҷоиб таҳайюли парвозкунанда амалӣ гардид. Он замина шуд, ки дар натиҷаи омӯзишҳои имрӯз навъҳои гуногуни ҳавопаймоҳо ба вучуд оянд ва парвоз карда одамонро аз як самт ба самти дигар баранд.

Дар аксари афсонаҳои сеҳромез суҳан дар бораи асп болдор меравад. Ин қабил афсонаҳо бастагии ҳаёти қаҳрамон бо аспро инъикос менамоянд. Қаҳрамони афсона ҳама гуна мушкилоту муборизаҳояшро ба муқобили душман (ё маҳлуқони ғайритабиӣ) бо ёрии аспаш иҷро мекунад ва ба хостаҳояш мерасад. Муҳтавои афсонаҳо нишон медиҳанд, ки қаҳрамонони афсона маҳз ба шарофату вафодории аспашон бар душман ғолиб омадаанд. Вале ҳолатҳои мешаванд, ки барои ба мақсад расидани қаҳрамон асп худро қурбон мекунад. Қаҳрамони афсонаро аз асорат ва ҷанги маҳлуқони ғавқуззикр начот додан аз ҳислатҳои ҳамидаи асп мебошад, ки ӯ ҳаёти хешро барои начоти духтарони соҳибҷамол дар хатар мегузорад. Чунин воқеа дар ҷанде аз афсонаҳо хеле возеҳ нишон дода шудааст. Дар яке аз афсонаҳо, ки дар байни мардуми тоҷик паҳн шудааст, нақл мешавад, ки: *Я подшо буд. Вай я дъхтар дошт. Неким номиа намедонист. Подшо гуфт, ки ҳар касе номи дъхтараша ёбад, ба ӯ ба занӣ метияд. Я дев ба сурати хар даромада, дар қасри подшо кор мекард. И дев номи дъхтара меёбаву ура ба занӣ мегуирав* баъд ба шаҳруш мебарад. Вақти рафтан дъхтар ай саусхона я аспи ҷувозира

гирифта буд. Дев инора як даштба бурда монд, то омаданиа дѣхтар болои аспба савор шуду яг җамчини обдор зад. Асп ба осмон парид... Рафта-рафта ба яг мамлакати дига фуромад. Я подиобача и дѣхтара туй карда гирифт. Яг рӯз подиобача асп қатӣ шикорба рафт. Асп дѣхтарба аз мӯяи дода гуфт: - Агар саратба сахтӣ биёяд, дуд кун!

Аз байн чан рӯз гузаит, дев омада, зану кӯдакоша бурд. Духтар дева фиреб дода, ташина мондам, об биёр,- гуфт. Дев обба рафт, духтар мӯи аспа дуд кард. Як замон буд, ки асп пайдо шуда, рафта дева қапида кушт, бади як рӯз худушам мурд [17, 6-19].

Яъне дар ин афсона асп на танҳо як ҳайвони одӣ, чолоку вафодор бо деви бадҳайбат мубориза мебарад ва онро ба қатл мерасонад, то соҳибашро аз ҷанголи ин махлуқ начот диҳад. Ҳамин гуна ҳислатҳои неки ин ҳайвон боис шудааст, ки одамон онро мавриди парастии қарор диҳанд.

Дар байни мардуми эронитабор ҳам доир ба асп асотир, ривояту боварҳо ва афсонаҳои зиёде офарида шудаанд, ки дар онҳо ҳислатҳои гуногуни асп ва ихлосу эътиқоди мардум ба он бозтоб мешавад. Дар як афсона омадааст, ки: *Як подио буд, як писару як духтар дошт. Номи писараш Маҳмуднаҳлавон буд. Ҳар боре, ки подио духтардор мешуд, мекушт. Ин дафъа писараш намонд, ки хоҳарашро кушанд. Вай хоҳараша гирифта, ба дигар ҷо рафт. Дар вақти рафтан подио ба писараш як аспу хурчину тозин, як шамшер дод. Бача рафта девора кушта, дар шаҳрашон зиндагӣ карда гаит...*

Як подио ба хоҳари бача ошиқ шуду бо найранги як кампир духтар акаша қафасба андохта, чоқба партофту худаи бо кампир рафт. Аспи бача омада чоҳа канд, нашуд, пеши падари бача рафта, җингос кардан гирифт. Подио фаҳмид, ки ба писараш чӣ балое шудас. Омада ҷамроҳи асп писараша халос кард [17, 20-27].

Дар ин афсона садоқату вафодории беандозаи асп ба инсон тасвир шудааст. Хоҳар ба бародари худ хиёнат кард, аммо асп, то охири нафас ба соҳиби худ содиқона хидмат намуд. Аз ин қабил ақидаҳо ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки имрӯз низ мардум бо асп муносибати наздик доранд ва онро ҳамдаму муниси худ меқисобанд.

Ҳасани Муродиён бо тақя ба яке аз ривоятҳои асотири шаҳодат додааст, ки «Дар эҷодиёти шифохӣ, махсусан дар рубоию дубайтихо, суруду афсонаҳои халқӣ ва адабиёти хаттӣ маводи фаровон дар баҳши бевафоии аспу зан ба вучуд омадаанд, ки шояд аз ҳамин устура сарчашма гирифта бошанд. Ифодаи «асп балост» гуфтани мардум низ аз ҳамин асотир обхӯрдагист» [7, 16]. Қайд кардан бамаврид аст, ки андешаи Муродиён як андоза ғалат буда, дар ҷараёни таҳқиқоти ҷандинсола оид ба жанри афсона дар ҳеҷ як афсонаи тоҷикӣ аз бевафоии асп суҳан нарафтааст. Аз афсонаҳое, ки мо мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор додем, фақат дар боби фазилятҳои ҳуби асп ёдрас шудааст.

Дар чойи дигар ӯ ривоятро ба манфӣ тасвир ёфтани асп овардааст, ки гӯё нахустаспҳо бол доштаанд ва ҳангоми офаридани қолаби инсон аз ҷониби Офаридгор Иблис ба дили асп даромада, ӯро талқин мекунад, ки алайҳи бандаи ҳокӣ дар парҳош бошад... [7,16]. Албатта, бештари ривоятҳое, ки миёни мардуми тоҷик паҳн гаштаанд, баъди зуҳури дини ислом офарида шудаанд. Аммо афсонаҳо маншаи худро аз давраҳои бостон, қабл аз ба вучуд омадани дини ислом гирифтаанд. Барои ҳамин асп дар афсона ҳамчун як образи мусбат, ки ҳамеша ёру мададгори қаҳрамон мунъакис шудааст. Дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ асп аксаран ба қайси персонажи ёридиҳанда амал намуда, дар инкишофи баъдии ҳодиса ва тақдири ояндаи қаҳрамони асосӣ нақши хеле муҳим мебозад. Мувофиқи шаҳодати фолклоршинос Д. Раҳимӣ «Дар афсонаҳои тоҷикӣ аспҳо болдор, рамузфаҳму тундрав ва дӯсти вафодору мададрасони қаҳрамонҳо тасвир шудаанд» [12, 68]. Инчунин гуфтан мумкин аст, ки асп ягона образест, ки дар тасаввури мардуми одӣ то қол афсонаро бо ҳақиқат омезиш медиҳад. Аз ин лиҳоз, асп ҳамчун як образи фаъол мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Образи асп дар тамоми паҳлӯҳои зиндагӣ ва эҷодиёти мардум ба таври мусбат тасвир ёфтааст. Аз ин ҷост, ки эҷитрому эътимод ба асп решаи амиқи таърихӣ дорад, чунки бисёр бовару эътиқодҳои марбут ба сифату хосияти асп барои аксарияти халқҳои олам умумият доранд ва маншаи онҳо ба дунёи қадимтар мепайвандад. Ба монанди афсонаҳо имрӯз ҳам дар байни мардуми тоҷик доир ба асп андешаву боварҳои нек вучуд доранд. Гурӯҳе аз одамон на танҳо барои осон гардонидани кори худ, истифода дар бозию мусобиқаҳои гуногун ба асп ихлоси махсус доранд, балки барои хосиятҳои дигараш низ онро мавриди эҷитром қарор додаанд. Масалан, қиндуҳои қадим ақида доштанд, ки худояшон дар сурати аспи сафед аст. Инчунин онҳо ҳудои ҷанг бо номи Митра доштанд, ки онро ба осмон аспони сафед мебурданд [5, 36]. Аспи сафед дар фарҳанги асотирии халқҳои дунё аҳаммияти махсус дорад. Дар фарҳанги кореягӣ, славянӣ, аврупоӣ ва ғайра аспи сафед аҳаммияти бузург дошта, мавриди парастии қарор гирифтааст.

Дар устураҳои Эрони бостон омадааст, ки асп гардунаи эзадон Меҳр, Хуршед ва Моҳро дар фазои осмон аз як самт ба самти дигар мекашад [11, 66]. Метавон гуфт, ки дар афсонаҳои халқӣ ҳам ин образ бисёртар ба гунаи аспи сафед намоён мешавад. Вале дар афсонаҳои тоҷикӣ дигар навъҳои асп сурх, ҳокистарӣ, сиёҳ ва ғайра дида мешаванд, ки вазифаҳои ҳамаи онҳо ёрирасонӣ ба қаҳрамон мебошад, чунки дар симои ҳама гуна асп қудрату тавоноӣ ва ғамхорӣ нисбати одамон дида мешавад.

Дар китоби «Зардуштнома»-и Меҳроспанди Отобиён аспи сиёҳ бо номи Шабдиз тасвир ёфтааст, ки мутааллиқ ба Кайвиштосп буда, аз ҷониби Ашу Зардушт табобат карда мешавад. Нависанда сифати Шабдизро чунин инъикос намудааст:

Зи гоҳи бостон доно дабирон

Чунин гуфтанд аз донанда пирон

Ки Кайвиштосп аспе дошт шабранг,
Наванде, тезгӯше, хушкате, шанг.
Тазарви хушхиро мею чамиш нарм,
Равиш боду ҳақиш-оташ, дамиш-гарм.
Сухандарёбу боҳангу ниғаҳхон,
Накӯрафтору вирову забондон [8. 255-256].

Аммо яке аз афсонаҳои тоҷикӣ бо номи «Соҳибқирону Соҳибчамол» собит месозад, ки ба монанди дев асп ҳам вобаста ба рангаш мутааллиқи кӣ буданаш маълум аст. «Ялмоғузкампир пеши Соҳибчамол омада духтар-ба гуфт:

-Яг байтали кавуд ҳаст (номи асп Сиёқмушкин). Вай чилта тои кавуд дорад, ана ҳамуноя агар ақот овадда натиҷад, ту мимурӣ.» [3, 34].

Дар тасаввури мардуми тоҷик ва халқҳои дигар доир ба ҳислатҳои хуби асп қар гуна нақлу ривоят ва афсонаҳои ҷолиб нақш бастаанд. Ба амали соҳирии туркҳои Сибир осори тасаввуроти қадим дар бораи аспҳои сеҳрнок алоҳаманд аст, гӯё шаман (сеҳргар) дар мавриди азоимхонӣ ба воситаи он дар олами «боло» саёҳат мекардааст [3, 108]. Дар байни халқи олмон, афсонае вучуд дорад, ки дар баробари таъкид шудани муносибат ва ақидаи одамон дар баробари вафодории асп ба инсон нишон дода мешавад: *Як деҳқоне аспе дошт, ки чандин сол хизмати ӯро мекард. Вақте ки асп пир шуд соҳибаи онро рақо карда гуфтааст, ки агар шерро ба назди ман наёри, ба хона барнагард. Асп ба ҷангал рафта бо рӯбоҳ вомехӯрад ва бо кӯмаки вай шерро ба думи асп мебарданд. Асп ҷунон медавад, ки шер пора-пора мешавад. Асп лахтҳои вайро ба пеши соҳибаи мебарад. Гӯё аз ҳамон замон то имрӯз асп барои одамон соҳиби эҳтиром аст* [9, 164]. Ба ҳамин тариқ, гуянда бо овардани ин персонаж дарки эксосоти баду некро аз тарафи асп барин ҳайвони зирак, муносибати одаму ҳайвонро дар талоши зиндагӣ қардан хеле бомақорат тасвир намудааст.

Фолклоршинос, академик Р. Амонов дар китоби «Очерки эҷодиёти дақанакии Кӯлоб» овардааст, ки «Барои мардуми кӯкистон доштани як бўз, гов ё як асп хеле муҳим аст» [2, 67]. Зеро мардум ба ҳама навъҳои ҳайвоти хонагӣ эҳтиёҷ дошт ва он сатҳи зиндагии инсонро беҳтар мегардонид. Аз давраҳои қадим одамон аспро дар қорҳои рӯзгор ба таври васеъ истифода мебаранд. Асп мушкили Онҳоро осон мекард. Ба ин далел, онро тавре тасвир намудаанд, ки дар тасаввури хонанда ҳамчун образи ғавқуттабӣ ва камёфт ҷой гирифтааст. Миёни мардуми тоҷик афсонаҳои зиёде эҷод шудаанд, ки дар онҳо дар боби хидмату қорнамоиҳои асп суҳан рафтааст. Эҳтирому эътиқод ба ҳайвон ҳазорсолаҳо пеш ба вучуд омадааст, чунки асоси зиндагии одамони он давраро қорводорию зироатқорӣ ташкил меод. Мардум аксари ҳайвонҳои хонагиро муқаддас мешуморанд, чунки онҳо дар рӯзгорашон нақши муҳим доштаанд. Доир ба ин ҳайвон дар байни одамон устураҳои зиёде вучуд доранд. Аз баъзеи онҳо аён мегардад, ки ҳайвонотро ба ҷисмҳои қоинот низ нисбат меоданд. Ин аз он далелат медиҳад, ки одамон нисбати асп эҳтироми

хосса мегузоранд. Акидаву бовархое, ки аз устурахо, яъне тасаввуроти қадимии одамон бар меоянд, дар байни тамоми халқҳои олам, аз ҷумла тоҷикон вучуд доранд. Парастии аспу дигар ҳайвонҳо ва муқаддас донишани қисме аз онҳо дар баробари фаҳмишу тафаккури одамони ибтидоӣ, ба тарзи зисту зиндагонияшон алоҳамандии зиҷ дошт.

Бояд зикр кард, ки на ҳамаи инсонҳо нисбати асп муносибати хуб доранд. Дар фарҳанги бархе аз халқу миллатҳо асп ҳамчун образи манфӣ доништа шуда, мавҷудияти онро наҳс мешуморанд. «Пеш аз насронӣ асп нишонаи офтоб ва барзагов нишонаи моҳ буд, вале баъди зуқури дини насронӣ асп ҳамчун нишонаи ҳирсу тамаъ ва шакват қисоб меёфт» [15, 21].

Дар фарҳанги бархе аз қавмҳои дунё асп молики рӯхҳои бад (дев, чин, парии манфӣ) буда, ба инсон кумак намерасонад, баръакс он барои қувваҳои бад хидмат мекунад. Ҳатто миёни мардуми тоҷик ақидае мавҷуд аст, ки асп соҳиби дев ё парӣ мебошад. Мувофиқи боварҳо гӯё шабона-ҳангоми оромӣ асп қанотҳояшро мекушояд ё ба сурати парӣ даромада мӯйҳояшро мебофад, ё ба маконҳои дурдасту ғайривоқеӣ рафта дар лаҳзаи кутӯхтарин бармегардад. Ҳангоми мушоҳидаҳо дар байни мардуми калонсол қисми зиёди онҳо бар он ақида буданд, ки вақте асп дар саисхона танҳо мемонад амалҳои болозикрро иҷро мекардааст. Агар эҳсос кунад, ки касе барои ошкор кардани фавқуттабӣ будани он меояд, дарҳол болашро мепошонад. Бархе одамон ин боварро чунин баён мекарданд, ки гӯё дар ҳақиқат асп мӯйҳояшро мебофта бошад.

Чунин ақида аз даврҳои пайдоиши асотиру афсонаҳои сеҳромез дар тасавури мардуми одӣ нақш баста буд. Он чизе, ки дар тафаккури инсонӣ намегунҷид, вале таҳайюли бою рангинеро меофарид, офаридаи хешро ба маҳлуқони фавқуттабӣ нисбат медоданд. Дар мавриди асп ҳам одамоне чунин бовар доштанд. Аспҳои аввалин дорони боли сеҳромез буда, аз як олам ба олами дигар парвоз карда мераванд. Ба ҳамин далел, аспи болдорро мутааллиқ ба деу парӣ медонанд.

Вақте ки асп Кайвиштосп бемор мешавад, аз тамоми ҷо табибону илоҷсозонро даъват менамояд, то аспашро даво бахшанд. Ҳар кадом табيبة мувофиқи донишу малакаи хеш ба асп доруву дармон мекунад. Яке аз соҳирон бар он ҳулоса буданд, ки дар вучуди асп деу парӣ ҷой гирифтааст ва ба воситаи амалҳои ҷодугарӣ онро бояд рафъ сохт.

Яке афрӯхт бар вай озариспанд,
Дигар подзахраш доду гулқанд,
Яке гардонд дуду хондаш афсун,
Ки ронад девро аз тан-ш берун [8. 258].

Дар тасавури мардуми тоҷик ҳоло ҳам ин андеша пойбарҷо буда, кӯшиш менамоянд, ки ба торикӣ фаро расидан шахсони ҷилладор ва кӯдакону наврасон ба назди асп танҳо нараванд, бо он гап назананд, гӯё дар вучуди асп дев арзи қастӣ мекарда бошад ва метавонад онҳоро дузда ба маконҳои дастнорас бурда партояд.

Дар яке аз афсонаҳои тоҷикӣ бо номи «**Тойчаи зотӣ**» рабудани асп аз ҷониби девҳо ба мушоҳида мерасад. Ғуё деву парихо низ хусусияти муъҷизавӣ доштани аспро доништа, онро медуздидаанд [1, 183-189].

Ба ҳама маълум аст, ки дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ аспи болдор тасвир гардидааст. Аз ин лиҳоз онро ба хусусияти сеҳромезӣ доштан нисбат додаанд. Тавре ки мазмуни афсонаҳо нишон медиҳад, аксар вақт асп баъди вохӯрии яқум ё дуҷум бо қаҳрамон як муддат ғайб мезанад, яъне аз сужети афсона мебарояд. Баъди ҳодисаҳои печ дар печ ва ё расидани ба маконҳои фантастикӣ гӯяндаи афсона боз образи аспро дар чараёни воқеа қарор медиҳад. Тарзе баён месозад, ки аспе, ки муддатҳо ғайб зада буд, боз дар маркази диққати шунаванда ҷой медиҳад. Теъдоди зиёди афсонаҳои тоҷикӣ гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки барои истифодаи сужети афсона узви асп нақши асосӣ мебозад. Вақте асп қаҳрамонро тарк кардани мешавад ба вай яанд тори мӯяшро канда медиҳад ва таъкид менамояд, ки «*ҳар гоҳе бар сарат мушкилӣ омад, инҳоро дуд кун ва ман зуд ба наздат ҳозир мешавам*».

Дар аксарияти афсонаҳо тасвири мӯи ҳайвонот, яъне асп бештар ба назар мерасад. Бояд гуфт, ки дар афсона нисбат мӯи асп хосияти сеҳрро соҳиб аст, чунки ҳуди асп низ дар жанри мазкур дорои сеҳр-фавқуттабӣ мебошад. Дар афсонаҳо нақл карда мешавад, ки асп бо одам унс гирифта, ба ӯ аз мӯяш якчанд нах медиҳад. Масалан, дар афсонае чунин инъикос гардидааст, ки: *асп ай ёлаш яг пачча канда дода гуфт:*

-Агар сарат-ба рӯзи сахт афтад, ин мӯя яг тораша дуд кун, ман ҳозир мешам. [3, 74]. Дар афсонаи «Тойчаи вафодор» низ ба ҳамин мазмун омадааст, ки тойча аз мӯяш ду нах канда ба қаҳрамон дода, ба осмон парида меравад. Вақте ки қаҳрамон муҳтоҷи ёрӣ мегардад, он мӯро дуд мекунад ва соҳиби вай зуд ҳозир мешавад. Ин ақида тасаввуроти мардумро дар бораи болдор будани асп собит месозад, зеро асп баъди додани мӯй ба осмон парвоз карда меравад ва ҳангоми мӯи онро дуд кардан, он дуд то ба осмон ғуё мерасад ва асп бӯй гирифта бо пайи дуд ба ҷойи зарурӣ ҳозир мешавад. Барои тасдиқи ин фикр эпизоди зерин аз афсонаи «Кенчабаҳодур» мисол шуда метавонад:

-Хайр,-гуфт мӯйсафед,-аз ҳамин ёлҳои аспҳо камтар-камтар гиру ба чевакат андоз.

...Ёли аспи сафедро гирифта «ё аспи акаи калониам» гуфту дуд дод. Вақте буд, ки як асп ҳирингас карда омад, ки мӯзаҳо кашол, ҷомаҳою дигар сару либосҳо шоҳона, ҳама зину авзол аз тиллову нуқра» [1, 224-231].

Чун он замонҳо танҳо аспи шоҳу шоҳзодаҳо ва ашрофзодагон бо зину абзори гаронбаҳо оро дода мешуд. Барои мардуми одӣ ин дастнорас буд, аз ин лиҳоз, онҳо орзу мекарданд, ки бо чунин аспи ородода ба ҷое раванд.

Замонҳои пеш одамон бар он бовар буданд, ки он қуввае, ки дар ҳайвонот вучуд дорад, дар мӯяшон низ мавҷуд аст, зеро он як қисми ҳайвонро ташкил медиҳад. Тавре ки асп ҳамеша барои қаҳрамон персонажи ёридиҳанда

ва ба мақсадрасон аст, мӯйи он низ барои даъвати худи асп дунёи афсонаӣ ва осон кардани мушкили қаҳрамон кумак мерасонад.

Барои далели ин гуна эътиқодҳо гуфтан мумкин аст, ки дар зиндагии воқеии инсоният асп воситаи хуби истифода барои корҳои иқтисодӣ мебошад. Азбаски асп аз аввалин ҳайвонҳои ромшудагон барои инсон буд ва ҷиҳати осон кардани корҳои ҷисмонӣ ба одамон ёрӣ мерасонид, мавриди эҳтироми эшон қарор гирифтааст. Дар гузаштаи дур ба сабаби минтақаҳои кӯҳии зиёд доштани ҳудуди Тоҷикистон мардуми тоҷик аспро ҳамчун воситаи нақлиёт васеъ истифода мебуданд. Гарчанде бо мурури замон техникаҳои замонавӣ рӯйи қор омадам, на барои ҳама дастрас буд. Барои ҳамин дар деҳаҳои кӯҳӣ одамон ҳангоми аз як ҷо ба ҷойи дигар сафар кардан асп василаи боркашонӣ медонистанд. Хусусан дар корҳои кишоварзӣ асп заҳмати зиёд мекашид ва ин аз назари инсон пинҳон намонд. Ӯ медонист, ки ҳамчун ҳайвони ромшуда асп барои пешбурдии зиндагияш содикона хидмат мекунад.

Барои баланд бардоштани кадрӣ манзилати асп ва муҳим шуморидани он дар зиндагии инсоният, бахусус тоҷикон масъалаи васеъ истифода бурдани қувваи асп дар соҳаҳои кишоварзӣ, истеҳсолот ва варзишӣ, зиёд намудани саршумори он дар ҳамаи секторҳои хоҷагидорӣ дар Нақшаи ҷорабиниҳо оид ба иҷрои Барномаи миёнамуҳлати аз буҷрон баровардани комплекси агросаноати Ҷумҳурӣ, ки бо Қарори Қукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2000 тақти раҳами 514 тасдиқ гардидааст, инъикоси ҳудро ёфтааст [7, 271]. Аз қадимулайём маҳз ҳамқадами инсон будани асп ва хидматҳои пайвастаи ӯ ҷиҳати рушди ҷанбаҳои муҳталифи ҳаёти одамон шахсро талқин намудааст, ки онро васф намояд.

Инсонҳо аз рӯйи навозиш ва самимият аспро дар эҷодиёти шифоии ҳеш ҷой додаанд. Афсонапардозон ин хусусиятҳои аспро ба риштаи суҳан кашида онро тавре тасвир намудаанд, ки гӯё асп қобилияти масофаи дурро дар як муддати кӯтоҳ тай карда метавонад. Дар воқеъ, асп ҳайвоне мебошад, ки дар ҷолоқӣ нисбат ба ҳайвоноти дигар тезҳаракаттар аст. Ин қабил амалиёт одамонро барои эҳтиром гузоштан ба асп раҳнамун сохтааст.

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки дар афсонаҳои тоҷикӣ низ алоқамандии инсон ва табиат нишон дода шудааст. Тамоми амалиёте, ки қаҳрамон берун аз макони зисти худ анҷом медиҳад, асп ҳамсафару ҳамаслаки ӯ мебошад. Дар мушкilot ҳамеша асп ба қаҳрамон ёрӣ мерасонад. Дар афсонаи «Гулсанам» қайд гардидааст, ки асп аз ашӯи дигар ба вучуд омада, барои қаҳрамони афсона хидмат карда, барои дарёфти писарони мӯйсафед макони деу парихоро убур карда, деуро нобуд месозад ва фарзандони мӯйсафедро бо келинхояш, ки аз зоти парӣ буданд бармегардонад.

Гӯяндаи афсона кӯҳу дарёхоро убур кардани қаҳрамонро бидуни асп бодпою ҷолок ва «болдор» дар тасаввури шунаванда гунҷонида наметавонад.

Маҳз образофаринии рангину ғайривокеии афсонапардоз шунавандаро водор месозад, ки ба афсона майлу рағбат пайдо намояд.

Доир ба ин хусусияти афсона, хусусан афсонаҳои сеҳрангез муҳаққиқ Р. Раҳмонӣ чунин ишора намудааст: «Мардум ба ин навъи афсонаҳо муҳаббати зиёд доранд ва баҳусус кӯдакон шефтаи рангорангии он ҳастанд. Тавре ки мушоҳидаҳо нишон дод, қанӯз ҳам то ҳаdde ин навъи афсонаҳо дар деҳаҳо ва шаҳрҳо вирди забонҳост» [11, 161].

Хулоса, чун халқҳои дигар мардуми тоҷик нисбати асп эътиқоди маҳсус дошта, дар гузашта онро асоси зиндагии ҳеш мепиндоштанд. Чунин бовару эътиқод нишон медиҳад, ки асп аз қабилҳои ҳайвонҳое будааст, ки аз замонҳои қадим ҳамроҳи инсон арзи қастӣ намудааст ва маҳз аз ҳамин гуна эътиқоду боварҳо афсонаҳои сеҳромез маншаъ гирифтаанд. Аз мазмуни афсонаҳо бар меояд, ки маҳз робитаи ҳешу таборӣ бо олами ҳайвонот ба шахсони ҷабрдида қуввату тавоноӣ мебахшад. Дар асоси ҳамаи ин баррасиҳо гуфтан мумкин аст, ки чи дар эҷодиёти даҳанақӣ, баҳусус афсона ва чи дар ҳаёти воқеӣ аспро ҳамчун рамзи хушбахтию фаровонӣ эътироф намуда, ёрирасони инсониро дар рӯи замин ба он нисбат додаанд. Гузаштагонӣ мо бо асп тавре муносибат доштанд, ки онро дӯсти ҷонӣ ва рафиқи вафодори ҳеш мепиндоштанд. Ҳоҳ дар тасаввури мардум, ҳоҳ дар афсона асп танҳо ба сурати ҷонвари зебо ва хушқомат намудор мешавад. Одамон эътиқод бар он доранд, ки асп ҳамеша хайррасону мусбат ва мунису мададгори одамизод аст. Аспи болдор, тавре ки тадқиқот шуд, ҳамчун образи ғавқуттабӣ бештар дар афсонаҳои сеҳромез зоҳир мегардад.

КИТОБНОМА

1. Амонов, Р. Очерки эҷодиёти даҳанақии Қўлоб / Р. Амонов. – Душанбе, 1963. – 344.
2. Амонов, Р. Афсонаҳои халқи тоҷик / Р. Амонов. – Душанбе: Ориёно, 2001. – 357 с.
3. Афсонаҳои Ёротеппа. (Мураттиб ва муаллифи сарсухан Ҷ. Рабиев). – Душанбе: Дониш, 1992. – 346 с.
4. Басилов, В.Н. Пережитки шаманства у туркмен-гёкленов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. / В.Н. Басилов. – Москва: Наука, 1975. – 138 с.
5. Гундогдиев О. Кони и конница у туркмен / Х. Додихудоев, А. Карамова. – Ашхабад, 1999. – 182 с.
6. Додихудоев Х., Карамова А. Фолклори Помир. – Душанбе, 2005. – Ҷ. 2. – 260 с.
7. Муродиён Ҳ. Тасвири ҳамбастагии қисмати инсон ва олами ҳайвонот (дар мисоли асп) дар адабиёти форсу тоҷик. / Ҳ. Муродиён. – Душанбе, 2009. – 334 с.
8. Отобиён, М. Зардуштнома. (Баргардони Атоуллоҳи Мучебуллох). / М. Отобиён. – Душанбе: «Промэкспо», 2022. – 408 с.

9. Петрухин В.Я. Конь // Славянская мифология (Энциклопедический словарь). / В.Я. Петрухин. – М.: С 47 Эллис Лак, 19995. – 416 стр.
10. Прodelки хитрецов. Составление, вступительная статья и общая редакция текстов. Г.Л.Пермякова Москва: Наука, 1977. – 534 с.
11. Раҳмонӣ Р., Қосимӣ, С.А. Адабиёти гуфтории тоҷикон / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе:ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2020. – 352 с.
12. Раҳимов Д. Асп / Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. / Д. Раҳимов. Сарредаксияи илмӣи Энcиклопедияи Миллии Тоҷик. – Душанбе, 2015. – 668 с.
13. Ризвоншоева, Г. Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон (таҳқиқи ғоя ва образ). / Г. Ризвоншоева. – Душанбе: Дониш, 2011. – 256 с.
14. Токарёв, С.А. Ранние формы религии и их развитие. / С.А. Токарёв. – Москва, 1990. – 622 с.
15. Фергюссон, Д. Христианский символизм //Серия символика. / Д. Фергюссон. – Кн.8. – М, 1998. – 331 с.
16. Фолклори Роғун. (Гирдоварӣ, тадвин ва пажӯҳиши Рӯзии Ақмад ва Салоҳиддин Фатҳуллоев). – Душанбе: «Эр-граф», 2017. – 508 с.
17. Фонди фолклори тоҷик / Фолклори Ғонӣ, 1961.
18. Фонди фолклори тоҷик / Фолклори Ҳисор, 1963.
19. Ҳазору як шаб. (Тартибдиҳанда: Ҷ. Иқромӣ). – Сталинобод: Нашр.дав.тоҷик., 1981. – 420 с.

ИНЪИКОСИ ОБРАЗИ АСП ДАР АФСОНАҲОИ СЕҲРОМЕЗИ ТОҶИКӢ

Дар мақола роҷеъ ба афсонаҳои сеҳромез ва нақши асп дар онҳо суҳан гуфта шудааст. Муаллиф нишон додааст, ки истифодаи образи аспи болдор дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ хеле васеъ ба қор рафтааст. Ҳамчунин ёдрас гардидааст, ки пажӯҳишгарони тоҷик ва муҳаққиқони дигар кишварҳо мақому манзалати аспро дар ҳаёти мардум ва эҷодиёти шиғоҳии халқ дар қадом сатҳ арзёбӣ қардаанд.

Образи асп дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ ҳамчун персонажии мусбат инъикос ёфтааст. Он дар ҳолатҳои ба мушкилӣ дучор омадани қаҳрамони афсона бо истифода аз қувваи сеҳромезии худ соҳибашро як манзил ба манзили дигар бурда мерасонад.

Ҷой додани асп, хусусан аспи болдор дар афсонаҳои сеҳромез боис гардидааст, ки мавқеаш ҳамчун образӣ воқеӣ ва ғайривоқеӣ дар таҳайюли инсоният нақш банадад.

Қалидвожаҳо: Фолклор, афсонаҳои сеҳромез, аспи болдор, бовару эътиқод, халқии тоҷик, образ, персонаж, этнография, адабиёти гуфторӣ, шоҳзода.

ОТРАЖЕНИЕ ОБРАЗА КОНЯ В ТАДЖИКСКИХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ

В статье рассказывается о волшебных сказках и роль коня в них. Автор пытается объяснить, что использование образа крылатого коня очень широко распространено в таджикских волшебных сказках. Также было отмечено, что таджикские и зарубежные исследователи оценили статус лошади в жизни людей и в устном творчестве народа.

Образ лошади отражен в таджикских волшебных сказках как положительный персонаж. Он переносит своего хозяина из одного места в другой, используя свою магическую силу, в ситуациях, когда герой рассказа попадает в беду.

Место лошадей, особенно крылатого лошади, в волшебных сказках обусловило его положение в человеческом воображении как реальной и нереальной фигуры.

Ключевые слова: фольклор, волшебные сказки, крылатый конь, поверья, таджикский народ, образ, персонаж, этнография, устная литература, принц.

REFLECTION OF THE IMAGE OF A HORSE IN TAJIK FAIRY TALES

The article tells about fairy tales and the role of horses in them. The author is trying to say that the use of the image of winged horses is very widespread in Tajik fairy tales. It was also noted that Tajik researchers, researchers from other countries assessed the status of the horse in people's lives. The image of horses is reflected in Tajik fairy tales as a positive character. He carries his owner from one place to another, using his magical power, in situations where the hero of the story gets into trouble.

The place of horses, especially winged horses, in fairy tales determined his position in the human imagination as a real and unreal figure.

Key words: folklore, fairy tales, winged horse, beliefs, Tajik people, image, character, ethnography, oral literature, prince.

Маълумот дар бораи муаллиф: Носирова Лайло – унвонҷӯи шӯъбаи фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Тел (+992)931212017

Сведения об авторе: Носирова Лайла – соискатель отдела фольклор Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ.

Information about the author: Layla Nosirova – Researcher of folklore department of Institute language and literature named Rudaki NAST.

ТАЛАБОТ НИСБАТ БА МАҚОЛАҲОИ ИЛМӢ

1. Маҷаллаи «Суханшиносӣ» нашрияти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (ш. Душанбе) мебошад.
2. Маҷаллаи «Суханшиносӣ» ба забони тоҷикӣ нашр гашта, мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ низ пазируфта мешаванд.

Риоя намудани этикаи чопи мақола дар маҷаллаҳои илмӣ:

3. таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русию англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ, ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо 1,5 мм;
4. ҳаҷми мақола: формати A4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 10 саҳифа ва на беш аз 20 саҳифа;
5. индекси УДК (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);
6. номи мақола;
7. насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падари муаллиф(он);
8. номи муассисае, ки дар он муаллиф(он)и мақола кору фаъолият менамояд;
9. матни асосии мақола (на камтар аз 10 саҳифа; схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);
10. рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 15 номгӯ адабиёти илмӣ. Ба нашри мақолаҳои бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ солҳои охир ва манбаҳои муътамад бештар таъкид кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад;
11. Иқтибосҳо бо сарчашма дақиқ муқоиса карда шуда, дар охири саҳифа асли онҳо аз ҷониби муаллиф оварда мешаванд.
12. Феҳристи манобеъ дар охири мақола (бо тартиби алифбо – нахуст ба ҳатти кириллӣ, сипас бо дигар забонҳои хориҷӣ оварда мешавад; осори як муаллиф дар тартиби хронологӣ дарҷ мешавад) бо шуморагузорӣ ва нишон додани маълумоти зайл оварда мешавад:
 - а) **барои китобҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи асар, шахр ва соли нашр, теъдоди умумии саҳифаҳо мисли:
Айнӣ, С. Куллийет / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ., 1958. – Ҷ. 1. – 555 с.;
 - б) **барои мақолаҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи мақола, номи маҷмуаи мақолаҳо, китоб, рӯзнома, макони нашр, шахр (барои китоб), сол ва шумораи рӯзнома, маҷалла, мисли:
1. Айнӣ, С. Маъноии калимаи тоҷик / С. Айнӣ // Садои Шарқ. – 1986. – № 8. – С. 48-73.
2. Ҳошим, Р. Иншоии шеър / Р. Ҳошим // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 1 январ. – № 1 (2076). – С. 13.

3. Ҳусейнзода, Ш. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои адабиёти советии тоҷик / Ш. Ҳусейнзода // Баҳс ва андеша (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 128-149.
4. *Кисляков, Н.А.* Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу/ *Н.А. Кисляков* // Советская этнография. – 1974. – №1. – С. 114-125.
13. таваҷҷуҳи муаллиф(он) дар мақола ба таҳқиқоти қаблии доир ба мавзӯи мақола, ки дар маҷаллаи «Суханшиносӣ» ба нашр расидааст;
14. тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 15 сатр (аз 130 то 150 калима) ва калидвожаҳо аз 7 то 10 вожа;
15. дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли чопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;
16. мақолаи аспирант/докторанти Ph.D/ унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ/мушовири илмӣ қабул карда мешавад;
17. мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад/доктори илм қабул карда мешавад;
18. маълумот дар бораи муаллиф(он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
19. нишон додани манбаи иқтибос дар қавси чаҳоркунча [];
20. раҳамгузори нақша, схема ва диаграммаву расмҳо;
21. маълумотномаи антиплагиати мақолаи бо забонҳои русӣ ва ё англисӣ таҳияшуда талаб карда мешавад;
22. мақолаи ба маҷалла воридшуда аз ҷониби ҳайати таҳририяи маҷаллаи илмӣ «Суханшиносӣ» дар муддати 30 рӯз баррасӣ мегардад.
23. Дар мақола аз тарафи муаллиф ё муаллифон бояд имзо гузошта шавад.
24. Дастнавис бояд бодикқат хонда шуда, бидуни ғалат пешниҳод гардад. Дастнависҳое, ки бидуни риояи талаботи мазкур таҳия шудаанд, баррасӣ намешаванд.
25. Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.
26. Муаллифон пас аз саҳифабандии мақола онро хонда, ризоияти худро барои чоп ба таври ҳатмӣ тасдиқ мекунанд.
27. Масъулияти ақида ва муҳтавои мақолаҳо бар дӯши муаллифони онҳост.

Нишони мо: 734025, шаҳри Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 21, Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, хучраи 11, дафтари маҷаллаи «Суханшиносӣ», тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Шохиси (индекси) обуна дар феҳристи «Почтаи тоҷик» -77755

Сомонаи мо: sukhanshinosi.iza.tj; E-mail: suhansinosi@gmail.com

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 12 ноябри соли 2015 таҳти № 0095/мҷ аз нав ба қайд гирифта шудааст.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

1. Журнал «Словесность» издается Институтом языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана (г. Душанбе).
2. Журнал выходит на таджикском языке; к публикации также принимаются статьи на русском и английском языках.

Требования к научным статьям:

3. Соблюдение публикационной этики научных журналов;
4. Статьи принимаются в редакторе World, шрифт Times New Roman для текстов на русском и английском языках, Times New Roman Tj для текстов на таджикском языке, размер (кегель) 14 (таблицы 12), поля 2,5 см, межстрочный интервал 1,5 строки;
5. Объем статьи: не менее 10 и не более 20 страниц компьютерного текста формата А4, включая список литературы и аннотации;
6. Индекс УДК (данный индекс можно получить в любой научной библиотеке);
7. Название статьи заглавными буквами по центру текста;
8. Фамилия И.О. автора(ов)
9. Название организации, где работает(ют) автор(ы);
10. Основной текст статьи (не менее 10 страниц, исключая схемы, рисунки, таблицы, диаграммы, аннотации и список литературы);
11. Список литературы не менее 15 наименований. Статьям, где использованы авторитетные, а также наиболее поздние научные издания отдается предпочтение. Допускается использование не более 25% научных публикаций автора(ов).
12. Ссылка на предыдущие публикации научного журнала «Словесность» по теме исследования приветствуется.
13. Цитаты тщательно сверяются с первоисточником и визируются автором на оборотной стороне страницы.
14. Литература, на которую даются ссылки в тексте, приводится в конце статьи (в алфавитном порядке – сначала на кириллице, затем на иностранных языках; произведения одного автора даются в хронологическом порядке, начиная с более ранних), с нумерацией и указанием следующих выходных данных:
 - а) **для книг** - фамилия, инициалы автора, полное название книги, город и год издания, общее число страниц например:
 1. Айни, С. Маъной калимаи тоҷик / С. Айни // Садои Шарқ. – 1986. – № 8. – С. 48-73.
 2. Хошим, Р. Иншои шеър / Р. Хошим // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 1 январ. – № 1 (2076). – С. 13.

3. Хусейнзода, Ш. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои адабиёти советии тоҷик / Ш. Хусейнзода // Баҳс ва андеша (Сборник статей). – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 128-149.
4. Кисляков, Н.А. Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу / Н.А. Кисляков // Советская этнография. – 1974. – №1. – С. 114-125.
15. Название статьи, аннотации и ключевые слова приводятся на трех языках (таджикский, русский, английский), аннотация в объеме 15 строк (от 130 до 150 слов), ключевые слова 7-10 слов;
16. Статьи принимаются в печатном и электронном варианте;
17. Статьи аспиранта/докторанта Ph.D/соискателя принимаются к рассмотрению с рекомендацией научного руководителя/научного консультанта;
18. Статья магистранта принимается к рассмотрению только в соавторстве с кандидатом наук/доктором наук;
19. Информация об авторе(ах) на трех языках (таджикский, русский и английский);
20. Ссылки на литературу в тексте обязательны и оформляются следующим образом: [3, с. 24], где первая цифра – номер источника в списке литературы, вторая – страница;
21. Нумеровать таблицы, схемы, диаграммы и рисунки;
22. Представить справку об антиплагиате (статьи на русском и английском языках);
23. Статья рассматривается редакцией в течение 30 дней;
24. Статьи должны быть обязательно подписаны автором, а при наличии нескольких авторов - всеми соавторами.
25. Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать статьи, подвергать их редакционной правке и отправлять авторам на доработку.
26. Авторы читают готовую верстку статьи и в письменном виде подтверждают свое согласие на публикацию.
27. Ответственность за подбор, точность фактов, цитат, и данных несут авторы опубликованных материалов

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул. Рудаки, 21, Институт языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана, комн. 11, редакция журнала «Словесность», тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Подписной индекс в таджикском каталоге «Почтаи тоҷик» -77755

Наш веб-сайт: sukhanshinosi.iza.tj; E-mail: suhansinosi@gmail.com

Журнал перерегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан от 12 ноября 2015 года за № 0095/мч.

Address: 734025, Dushanbe, 21 Rudaki Avenue, Institute of Language and Literature named after Abuabdulla Rudaki of Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, room. 11, the editors of «Literature», Tel .: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Index in the Tajik catalog «Pochtai Tojik» -77755

Our website: www.iza.tj; E-mail: iza_rudaki@mail.ru

The magazine was re-registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan on November 12, 2015, № 0095 /МЧ